За Державність

Матеріали до Історії Війська Українського

Збірник 5

Українське Воєнно-Історичне Товариство

1. збирає, вивчає, опрацьовує та видає друком матеріяли, дотичні до історії Війська Українського з часів визвольних змагань останньої доби та з часів минулих,

2. дбає про впорядкування та про охорону памятників лицарям Війська Українського, що життя своє положили за Волю та Державність України.

УКРАЇНСЬКЕ ВОЄННО-ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО існує і переводить свою працю без жадних допомог і субсидій і тому звертається з проханням до КОЖНОГО СВІДОМОГО УКРАЇНСЬКОГО ПАТРІОТА підтримати морально і матеріяльно Товариство чи то воєнно-історичною працею для журналу „За Державність“, чи вступом у дійсні або почесні члени Т-ва, чи офіруючи можливу квоту на його діяльність.

Друковані заяви для вступу в члени Т-ва, на бажання, висилає безпроволочно Управа Т-ва.

Редакція „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ“ просить українську старшину і козацтво збирати і пересилати до Редакції: воєнно-історичні документи, описи боїв, пляни і схеми до них, описи й світлини з життя і чинів військових частин, фотографії командирів, старшин, козаків, військових стягів, зразків уніформ, зброї та ін.

ЗБІРНИКИ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ“ — це славна історія наша, писана кровю Війська Українського.

ЗБІРНИКИ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ“, крім основного матеріялу, містять багато ілюстрацій до свого тексту і виходять в оригінальній окладинці роботи славного українського артиста-маляра Петра Холодного (батька).

Адреса Управи Т-ва і Редакції:

Warszawa IV, Elsterska 8, m. 8. Pułk. M. Sadowśkyj.

За державність.

ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКА УКРАЇНСЬКОГО

ЗБІРНИК 5.

КАЛІШ 1935

ВИДАЄ УКРАЇНСЬКЕ ВОЄННО-ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

POUR L'INDÉPENDANCE

Matériaux pour servir l'histoire de l'armée ukrainienne

RECUEIL 5.

KALISZ 1935

PUBLIÉ PAR LA SOCIÉTÉ UKRAINIENNE D'HISTOIRE MILITAIRE

РЕДАҐУЄ КОЛЄҐІЯ.

ВІДВІЧАЛЬНИЙ РЕДАКТОР

ПОЛКОВНИК МИХАЙЛО САДОВСЬКИЙ.

ВІДБИТО В ДРУКАРНІ „ҐРАФІЯ“ ПІД УПРАВОЮ ГР. АНДРІЇВА.
ЛЬВІВ, ВУЛ. ТИХА 5. ТЕЛ. 202-83.

Зміст — Table des Matières:

Оздоби та ілюстрації до цього збірника виконали:

Малюнки для окладинки — арт.-мал. проф. Петро Холодний.

Схеми до всіх праць креслив — хор. М. Фурман-Шаубе.

Світлини до історії полку Максима Залізняка — зі збірки підполк. Марущенка-Богдановського і сотн. М. Шила.

Світлили до друку впорядкував і малюнки до праці „Закон про державну українську фльоту“ виконав — сотн. М. Битинський.

Ґенерального штабу ґенерал-поручник СЕРГІЙ ДЯДЮША.

*Командир 3-го Волинського корпусу. Інспектор піхоти. 1-й ґенерал-квартирмайстер Головного Управління Ґенерального Штабу. Начальник Курсів Ґенерального Штабу. * 26 серпня 1870 р. — † 23 травня 1933 року в Каліші.*

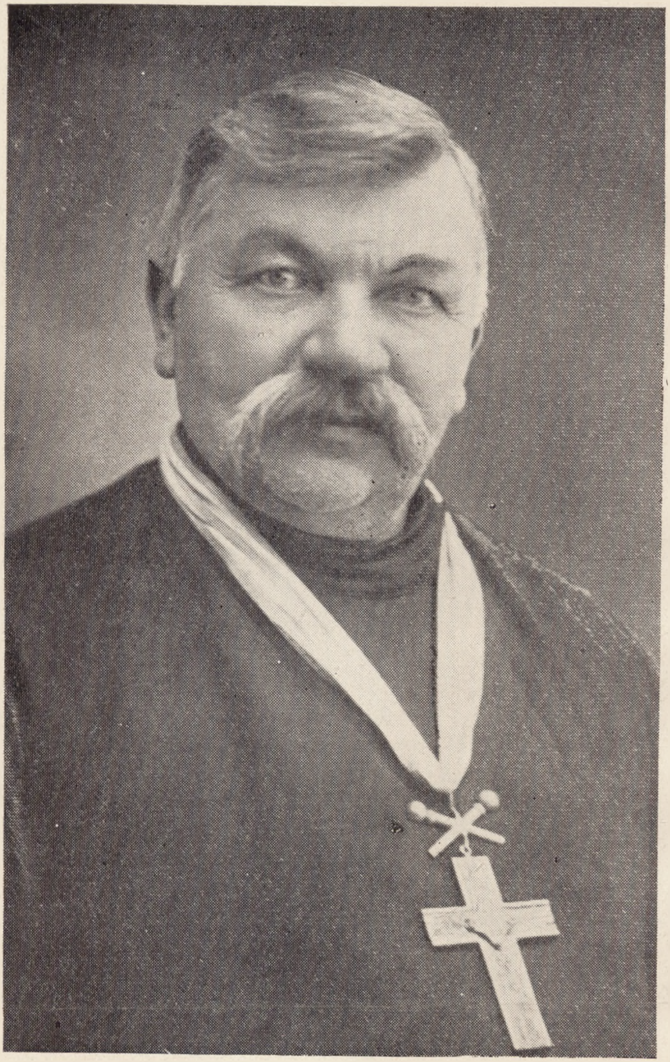

Митрофорний протоєрей ПАВЛО ПАЩЕВСЬКИЙ.

Полковий священик полку ім. Гетьмана Петра Дорошенка. Корпусний священик Запоріжського корпусу. Протопресвітер військ У. Н. Р.

А. ПУЗИЦЬКИЙ
Ґенерал-хорунжий.

Боротьба за доступи до Києва.

ЧАСТИНА I.

Запілля армії. Обняття 17 пішої дивізії.

В початку другої половини лютого 1919 року на підставі наказу Вищого Командування Коростенська ґрупа військ, якою я керував, дістала зміну і відійшла на відпочинок, а бойові позиції були передані ґрупі Січових Стрільців в команді полковника Сушка. Для частин Сірої дивізії було призначено — м. м. Бердичів і Житомир, для полку ім. Винниченка — м. Рівне. Я з першою бриґадою Сірих прибув до Житомира, де малося на увазі кілька днів відпочити, поповнити частини та привести до пуття одяг і зброю. Відчувався великий брак матеріяльно-бойового припасу для гармат і кулеметів, як рівно обозу і коней.

В день прибуття Сірих до Житомира в місті довелося спостерігати досить цікаве явище: всі склепи були замкнені, на ринках — ні душі, населення, особливо жидівське, поховалося.

Незабаром прибув до мого помешкання старшина від начальника залоги, щоб отримати інформації в справі прибуття до міста наших військових частин. Від цього старшини я дізнався, що місцеві большевицькі провокатори почали сіяти серед населення чутки, що військо, яке прибуло, буде громити місто. Давши старшині вичерпуючі інформації, я передав прохання до начальника залоги про вжиття належних заходів до заспокоєння населення, бо Сірі — це таке військо, яке завжди буде боронити населення від большевицьких вибриків у місті.

Через кілька днів я отримав телеґрафічний наказ Головної Команди Війська про призначення мене на командира 17 пішої дивізії, що перебувала у Рівному, куди я мав негайно вирушити. Зазначалося, що по дорозі я маю заїхати до Здолбунова і зголоситися до Головного Отамана. Передавши керування Сірими

полковникові Ганджі,*) я засмучений попрощався із своїми улюбленими бойовими товаришами і залишив Житомир. Обовязок служби вимагав зголоситися до командира дивізії Сірих отамана Палія,**) — який перебував у Бердичові, де був також штаб і решта частин Сірої дивізії.

В Бердичові я знайшов отамана Палія на двірці, в клясовому ваґоні, де він стало містився, сам і його родина. Розплакався завчасно посивілий отаман при зустрічі зі мною.

— Не гірку власну долю оплакую я — сказав він мені — ні, а тільки як подумаю, що немає з ким боронити батьківщину, то сльози навертаються на очі.

Просив мене отаман залишитися в Бердичові хоч на одну добу, щоб ознайомитися з тим, що робиться в тиловім місті. Крім того, радив мені побачитися з отаманами В. і К., що займають реквірований найліпший готель. Скаржився отаман Палій і на свого начальника штабу сотника Морозевича, який „проциндрив мілійони скарбових грошей“. Із згаданих двох отаманів я добре знав отамана К., отамана В. ніколи не бачив. Що до сотника Морозевича, то цього пройдисвіта знав добре ще сперед війни, бо батько його був моїм однополчанином по службі. За Гетьмана сотник Морозевич служив у штабі Сірої дивізії.

О годині 10—11 ранку я залишив милого отамана Палія й пішов до міста. На кожному кроці зустрічав я все самих військових і військових, переважно на візниках, гарно одягнених, до зубів озброєних. Хоч була ще рання пора, вони в більшості були пяні, співали або просто кричали. Скільки не колував я по вулицях — натикався на такі самі картини. Зайшов до якогось шинку посидіти, де, знайшовши з труднощами вільний куточок, примостився й запитую кельнера: „З якого це приводу в Житомирі так багато війська?“. Здивований кельнер змірив мене очима з ніг до голови і відповів по російськи: „Ето что, а вот ви вечером заґляньтє, то здєся і дєвіц будєт полно!“. — Плач, плач! — подумав я — отамане Палію, як плакали колись жиди на ріках Вавилонських. Гуляло вояцтво в запіллю, гуляли старшини і козаки, плюгавлючи нашу визвольну ідею. От, — подумав я собі — де таїться перемога червоних, от де праця для їхніх аґентів. Що фронт... Що та крапля вояцтва, яка беззмінно несе

*) Полковник Ганджа в дійсності був сотником, представленим до підвищення в полковники. Це був старий капітан російської армії. Коли я керував 1-им Сірим полком за Гетьмана, він був у полку за начальника господарської частини. Людина шляхетна, вихована, але з слабою волею і без бойового досвіду, бо від самого початку Великої Війни і до кінця її був у полоні.

**) Отаман Палій, бувший капітан російської армії, в 1914 р. попав до полону і повернувся з нього в складі Сірої дивізії в 1918 р. за Гетьмана. Людина чесна, шляхетна, ідейна, але слабовільна, безхарактерна, завжди був під впливом навіть маленьких людей, які ним крутили, як хотіли. У відвертій розмові зі мною не вірив в успіх нашої справи, доки буде отаманія й біля справи будуть авантурники.

всенький тягар бойового життя! Тут, у запіллю, життя бє джерелом, це — бенкет серед чуми.

Несподівано підходить до мене старшина й вітає мене. Пізнав я у ньому ґенштабу (курсант російської академії ґенштабу) сотника Морозевича. Він доповів мені, що довідався від отамана Палія, що я в Бердичові і вирішив мене відшукати. — „В якій справі я вам потрібний?“ — питаю його. — „Так, хотілося побачитися, побалакати“ — каже. З обличчя його бачу і мабуть не помиляюся, що він хотів би зі мною балакати в дусі Бердичівського чаду. Морозевич дуже здібний старшина і, на жаль, здібний на все — він крутив отаманом Палієм, як хтів, користаючи з його слабої волі. Я погодився з ним поговорити, але так, щоб нас ніхто не чув і по можливости не бачив. У Морозевича витягнулося обличчя. Довідавшись, що він має приватне помешкання, я запропонував їхати до нього. Покликали візника, поїхали. Вже на помешканні я поставив Морозевичу кілька запитів з приводу того безладдя, гульні і піятики, що має місце серед вояцтва в Бердичові. Морозевич намалював мені страшну картину, цілковито обвинувачуючи в повній бездіяльности перебуваючих у Бердичові отаманів. Пізніш я запитав його про ті мілійони карбованців, які були в розпорядженню отамана Палія та переховувалися в штабовій скарбниці і які зрештою зникли. Тут я зауважив йому, що про ці ніби то запропащені гроші мені сказав отаман Палій, який цієї справи не замовчить, а звернеться до суду. Морозевич втратив присутність духа, налякався й почав присягатися, що недостачу грошей він покриє в найблизчому часі, що гроші є, що він їх комусь випозичив і т і. Взагалі, виправдувався, але нічого конкретного в цій справі не сказав. Значно пізніш, я довідався від старшини штабу Сірої дивізії поручника Ріхтера, що Морозевич таки майже всі гроші повернув.

Залишивши Морозевича й маючи ще вільний час перед відходом потягу на Рівне, я поїхав на Лису Гору в касарні, де перебувала друга бриґада Сірої дивізії (вірніше рештки бриґади), щоби побачитися й попрощатися з тими, разом з якими я воював проти москалів під Бахмачом, Крутами, Пісками й Ніжином. З годину часу я провів в оточенню Сірих, які зробили на мене найліпше враження. Всі вони добре розуміли, що не пора в час боротьби сидіти в касарнях і чекати коло моря на погоду. Багато старшин і козаків просили перевести їх до складу 17-ої дивізії.

Нарешті останню візиту треба було зробити отаманам в реквірованому найліпшому бердичівському готелю. Вже добре стемніло, коли я зійшов на другий поверх готелю. По коридору гасали гарно одягнені старшини; була, як мені здалося, метушня, але прислухався й чую співи та веселий жіночий сміх. Зупинив одного старшину, назвав себе і запитав, чи можна побачитися

з отаманом К. Старшина стукнув обцасами і обіцяв доповістити. Через кілька хвилин виходить з кімнати розхрістаний і „під паром“ отаман К. Назвав мене на імя, розцілувався, взяв під руку і повів до кімнати, з якої неслися веселі крики. Кріз одчинені двері я побачив за столом десятків із півтора мужчин і жінок, мені незнайомих. Назустріч нам вийшов середніх літ мужчина у військовому убранні з академічним знаком на грудях. Підхопив мене під руку і ми всі троє увійшли до кімнати. На решту гостей моя присутність мабуть не зробила ніякого враження, бо всі робили далі своє, хоч отаман К. і знайомив мене з усіма. Познайомився з отаманом В. Він мав чорну бороду і досить презентабельний вигляд „кавалєра“. Було що пити й їсти, але, на жаль, побалакати з отаманом мені не вдалося, бо всі, не виключаючи й жінок, були добре таки пяні. Час був уже пізненький, а гулянка ця почалася ще з обіду. Я знайшов причину і залишив готель та тогож вечора виїхав до Рівного з тяжким враженням і думками. Треба було когось, хто бив би києм всіх, починаючи з отаманів і отаманчиків.

В Здолбунові я не застав Головного Отамана й мене прийняв наказний отаман, ґенерал Осецький, якого я добре знав ще за старих часів з офіцерської стрілецької школи. Від наказного отамана я довідався, що 17-а дивізія перебуває в стані формування. На чолі дивізії стоїть полковник Б., людина дуже добра, але млява, слабовільна і без усяких адміністративних здібностей. Та, не вважаючи на такі якости полковника Б., наказний отаман висловив бажання, щоб він залишився на посаді помішника командира дивізії.

Разом з тим, наказний отаман переказав мені бажання Головного Отамана, щоб дивізію було сформовано як найскорше та щоб вона була подібна до військових частин 1914 року. Зі свого боку наказний отаман обіцяв у всьому допомагати мені, оскільки це від нього буде залежати, кажучи, що я можу числити на отримання 10—12 тисяч мобілізованих козаків.

Далі наказний отаман довірочно висловив мені свій погляд на формування дивізії; власне, це не була би дивізія, а корпус, якого намірено кинути на польський фронт, і що у нього вже є кандидат на командира корпуса. Я поцікавився особою майбутнього мого начальника і запитав, хто має бути командиром корпусу. Довідавшись від ґенерала Осецького, що тим командиром має бути Сумчук, „командир“ Наливайківського полку, малограмотне й зовсім невійськове хлопя, крім того зрадник і демаґоґ, — я страшенно здивувався. Дальшу розмову, а тим більше споречання що до особи Сумчука, я знайшов і зайвими, і неможливими до переведення.

З тяжкими думками відїхав я до Рівного, але поклявся в душі, що вживу всіх заходів, щоб безглуздий намір наказного отамана що до особи Сумчука ударемнити.

У Рівному, в штабі Північної ґрупи, мене прийнято надзвичайно добре; отаман Оскілко поклепав мене по плечі, чим, треба додумуватися, без слів висловив мені свою зичливість, і наказав зголоситися для розмов та інформації до начальника штабу ґрупи ґенштабу ґенерала Аґапієва.

З ґенералом Аґапієвим я не був знайомий, але знав його ще в ранзі полковника, яко начальника штабу 38 пішої дивізії російської армії. Опінія про нього у війську була що-найліпша.

Ґенерал Аґапіїв прийняв мене в купе ваґону, де він містився, і досить довгенько зі мною розмовляв.

Хоч ґенерал Аґапіїв зле висловлювався українською мовою, але він всією своєю істотою був українцем. Його палка натура була цілком віддана українській справі. Наскільки можна було, він ганьбив „отаманію", а з нею й наказного отамана, який, на його думку, руйнував усе те, що було українське, що починало жити здоровим реальним життям. Він боровся з тим хаосом, з тою нерозберихою, яка панувала і на фронті, і в запіллю, і навіть у Рівному. З приводу формування дивізії радив починати з самого початку, з „азів" і вкласти не тільки душу, але й проявити максімум волі та енерґії, а, головне, боротися з наказним отаманом і не піддаватися його впливові, бо інакше праця буде марною. Коли я закинув слівце про Сумчука, то почув у відповідь: „Цього прохвоста і зрадника треба повісити".

В и с н о в к и: Бердичів, Здолбунів і Рівне зробили на мене тяжке враження. Як мені здавалося, вся сіль була в нетвердій владі, від якої все залежало. Але, де ж шукати корінь зла? На мою думку, „політика" тодішнього часу була головним злом. Політику робили всі: і уряд, і політичні уґруповання, і отамани, і т. д. А поза деревами не бачили лісу Притримувалися гасла: перш соціялізм, а потім держава. І держава тонула в соціялізмі, а той не міг відріжнити правої від лівої. Купка української інтеліґенції не зуміла опанувати народніх мас, не зуміла пробудити в цих масах національної пристрасти. Темний нарід перебував у стані вичікування, бо „земля й воля" ніби то й близько, але голими руками її не візьмеш. Демобілізоване з російської армії українське вояцтво неохоче йшло на формування українських частин, бо війна остогидла, а місцева влада не мала ні належного авторитету, ні твердих законних підстав посилати до війська вояцтво. Лише отамани вербували собі підхожий елемент, обіцяючи йому золоті гори. Отамани перебували в стані пяного чаду, гуляли, піячили, гризлися поміж собою, а їх військо брало з них приклад. Окремі честолюбці, винесені революційною хвилею на поверхню каламутної води, не розуміли, що творення держави цілковито залежить від створення міцної збройної сили — армії, що лише збройний народ є в стані захищати кордони своєї держави. Завдяки такому становищу, московські большевики працювали на Україні, як у себе вдома, бо вони

добре знали, що ніякий фронт для них не страшний, раз вся країна в їхніх руках. Мені приходилося говорити з нашими короткозорими отаманами, які доводили, що москалів немає чого боятися, бо як ми не дамо їм хліба, вугілля, заліза й т. п., то вони не існуватимуть. А де ж та армія, яка мала захищати все те добро?

Стан 17 пішої дивізії в день мого приїзду. Штаб Північної ґрупи вимагав, щоб у найкоротший час було сформовано дивізію такого складу: три піші трьохкурінного складу полки, три гарматні полки по 2—3 батареї в кожному, один дивізіон важких гармат, технічний курінь, кінний полк, дивізійне постачання і дивізійний шпиталь. В основу формування дивізії увійшли: Наливайківський, Франківський і Звягельський піші полки та командний склад бувшої за Гетьмана і розформованої 14 пішої дивізії. Колишній командир цієї дивізії ґенерал Кованько перебував у Рівному і був за помішника коменданта міста; за коменданта ж міста був Сумчук, він же й командир Наливайківського пішого полку.

Дивізія містилася в касарнях. Полковник Б., якого я добре знав за часів Гетьмана з Полтави, де я був за командира полку в 11-й дивізії, взагалі, як старшина, не здібний був займати яку б то не було команду посаду. З його докладу про стан дивізії я зрозумів, що не тільки нічого ще не зроблено в справі формування, але що нічого ще й не починалося робити

Штаб дивізії. Начальник штабу сотник Капошін (курсант російської академії ґенштабу), типовий москаль, ні одного слова не умів по українськи і не прагнув навчитися. При ньому завжди був старшина українець, яко перекладчик. Він був зятем директора здолбунівської ґімназії. Отсі родинні обставини й заставили його „служити“ в українській армії, про що він особисто мені доповів. Штабу дивізії не було зорґанізовано і навіть праці в тому напрямку майже не провадилося.

В помешканні штабу (колишня полкова канцелярія за російських часів) містилися всі старшини штабу, хоч в тому ж будинку були вільні й гарні старшинські кватирі. Старшини штабу були українці, всі називали себе адютантами і мали в місті широке знайомство. Як виняток, до складу штабу належав адютант по господарчій частині сотник Клечковський (старий старшина, що довший час займав таку саму посаду в російській армії), українець з походження й переконання. Чесний працівник, пізніше приносив дивізії багато користи. Писарського персоналу в штабі зовсім не було, і начальник штабу доповів, що „не успелі набрать“.

Постачання дивізії. За начальника постачання був полковник Круглов, учений інтендант, такий же москаль, як

і сотник Капошін, трусливий і брехливий, хоч, як видко було, добре розумів свою справу, але орґанізаційного ладу в постачанні не було. — „Начальство нічево не пріказивало“ — так доповів мені полковник Круглов.

Проте дуже добре було орґанізовано справу харчування штабу. Сніданки, обіди і вечері були, як то кажуть москалі — „на ять“. Натомість не було ніяких запасів одягу, муниції, фуражу, провіянту і т. п., не було й грошових засобів на заготівлю чи на придбання.

С т р о й о в і ч а с т и н и. До складу стройових частин дивізії входили: Наливайківський, Звягельський і Франківський піші полки, три полки легкої польової артилерії, мортирна батарея і технічні частини. Кінноти не було зовсім. Ще був резерв старшин.

Для мого огляду дивізія вишикувалась на військовому майдані в районі своїх касарень. Треба зазначити, що ніодна частина не мала стягу, не було й військової оркестри. Обозів теж не було.

Н а л и в а й к і в с ь к и й п о л к. Командир Сумчук.*) Полк 2-х курінного складу, мав біля трьохсот душ люду зі старшинами. Вояки були одягнені ріжноманітно, більшість мала однострої колишнього російського Ґеорґієвського полку. Старшини холодної зброї не мали. Мушкети у козаків майже всі були без баґнетів, поржавілі, запущені і в такому вигляді, що для вжитку не надавалися. В тяжкому стані були й кулемети, для яких не було ні возів, ні тачанок, а, головне, не було запасових частин. Кулемети були в руках старих кулеметчиків. Мобілізованих козаків на перегляд не було виведено, бо, як мені доповідали, неможливо було їх зібрати тай, крім того, вони не були одягнені у військовий одяг. Військової дисципліни в полку теж помітно не було.

Ф р а н к і в с ь к и й п о л к. Командир полку селянин-повстанець К. зовсім не претендував на ніяку командну посаду, про що й заявив мені сам і тут же просив його змінити. Полком заправляв полковий адютант, досить меткий старшина. Обличчя Франківського полку було подібне до Наливайківського. Люду було більше, але одягнені були далеко гірше, дисципліни ніякої, багато козаків було без мушкетів, зброя взагалі в страшному стані. Загальний вигляд вояків робив враження, що вони тільки й чекають, аби їх найскорше відпустили додому.

З в я г е л ь с ь к и й п о л к. Командир полку колишній

---

*) До характеристики Сумчука, якої не подав автор, редакція посідає такі відомости: недоучка - ґімназист 18 — 19 літ, родом з м. Острога. Типовий „отаманчик”. Особисто хоробрий. Пяничка, слабовільний. 18 січня р. 1919 розстріляв по пяному командира 4-го Холмського пішого полку полковника Косовича, видатного військовика й доброго українського патріота. — Р е д а к ц і я.

підстаршина Перновського ґренадерського полку російської армії (про це мене поінформував наказний отаман), типовий „унтеряка“ з нахилом „пускати туман в очі“. Команду подавав по московськи. Полк був найбільший складом, дисципліна помітна. Вояцтво одягнене зле, зброя в тяжкому стані, хоч мушкети були добре омащені якимсь шмаровидлом. Кулеметів було досить багато, але не було до них запасових частин і возів.

Гарматні частини. На чолі всіх трьох гарматних полків стояли старшини воєнного часу, двоє з підстаршин, і це тоді, коли у кожнім полку було по кілька старих полковників, що стояли на посадах помішників.

За браком коней не всі гармати вивезено на огляд. Не було запряжок і для набійних скринь. Гармати були в порядку, але матеріяльна частина — вбога. За кінським складом, як видно, не було належного догляду. Людьми полки були перевантажені. Обозів не було. Командира гарматної бриґади теж не було і кожний полк вважав себе за „окремий“.

Старшинський резерв дивізії мав біля трьохсот старшин ріжних родів зброї, до летунів включно, в ріжних ранґах. При належному використанню — це було багатство. Значне число старшин чи то не вміли зовсім по українськи, чи вміли зле. Більша частина із них служила за Гетьмана, але в повстанню проти нього участи не брала. Я мав на увазі профільтрувати цю старшинську масу і доцільно її використати.

Огляд касарень, стройових та господарчих інституцій дивізії. Всього того, що довелося побачити в касарнях і по касарняних дворах, неможливо змалювати. Це був хаос. Помешкань ніколи не прибиралося й не вичищалося. Всюди був і бруд і сміття. Касарняне приладдя, як наприклад, причі, ліжка, стояки для мушкетів, умивальники тощо — все було в неможливому стані. Сіни й окремі кімнати було використано яко ватерклозети, завдяки чому всюди був страшенний сморід. Повна відсутність постелевого приладдя. Злиденна муниція й власні річі вояків валялися по кутках. В такому безладді знаходилася й зброя. На кухнях — купи сміття, в страшному стані кухонний інвентар. Сморід і бруд. Помешкання для клозетів переповнені, двері виважені, вікна повибивані, ґімнастичне приладдя використане на паливо.

Всі надвірні будівлі були в такім самім стані. В стайнях і господарчих будівлях — таке саме безладдя. Повна відсутність приладдя для утримання коней в належному стані. Збруя ріжноманітна й недопасована до коней.

На другий день я зробив огляд дивізійного шпиталю, що містився в гарному двохповерховому будинку, старшинських помешкань, дивізійної вартівні і т. ін.

Про наслідки огляду дивізії я видав наказ до дивізії, копію з нього надіслав штабові Північної ґрупи і наказному отама-

нові. В наказі нічого не було утаєно, а яскравими фарбами змальовано стан дивізії і то не для того, щоб скласти з себе всяку відповідальність у майбутньому „по сформуванню дивізії на зразок 1914 року“, а для того, щоб відкрити очі вищому командуванню на те безладдя, що має місце в запіллю.

Дивізійний шпиталь. Дивізійний лікар, з походження ґрузин, колишній військовий лікар російської армії. За старих часів мені доводилося бачити і навіть нести службу в такому шпиталю, як Уяздовський у Варшаві. Коли порівняти цей дивізійний шпиталь з Уяздовським, то ріжниця що до чистоти, порядку й військової дисципліни була дуже мала. Це була світла оаза поміж тим хаосом, який довелося побачити при огляді цілої дивізії.

Помешкання старшин. Старшини містилися в „офіцерських фліґелях“. Кватирі гарні, але запущені, утримувалися брудно, самі мешканці ставилися байдуже що до підтримання порядку.

Дивізійна вартівня мала кілька кімнат і була під доглядом дивізійного коменданта. Безладдя й тут, як того треба було сподіватись. Заарештованих багато, настрій серед них — майже большевицький.

Формування дивізії. Перегляд 17-ої пішої дивізії Головним Отаманом.

Передо мною повстала справа великої ваги: з одного боку, дивізію треба сформувати за всяку ціну і то дійсно в найкоротший час, з другого — я прийшов до думки, що один я виконати цього тяжкого завдання не зможу, а треба притягнути до праці все те, що здібне і може працювати. Треба було проявити всю силу волі, енерґії, бути немилосердним до тих, які або саботували, або ж вороже ставилися до нашої національної справи, а взагалі, треба було усунути й тих, що взяли на себе обовязок, а не обчислили свої сили і підготовання. Конечною була найширша допомога від штабу Північної ґрупи.

У першу чергу переглянено увесь старшинський склад, як частин дивізії, так і старшинського резерву. Відпущено на всі чотирі вітри з позбавленням утримання все те, що на ділі було елементом шкідливим чи нездібним.

Зорґанізовано й уформовано було старшинські кадри для трьох піших і трьох гарматних полків, технічного куріня, кінного полку, польової жандармерії, комендантури, військового начальника, контр-розвідки та військового польового суду.

Рівнож було зорґанізовано дивізійне постачання, постачання стройових частин, дивізійний обоз, польову санітарну частину і т. п. Понад усе було уладжено збройові майстерні для направи зброї. Цьому новому командному складові поставлено катеґоричну умову що до праці і підкреслено, що при самому дрібному ухи-

ленню від праці або нехтуванню нею винних буде карати польовий суд. Про це саме видано другий наказ по дивізії. За браком українських, довелося користати зі статутів, положень і законів російських.

У „військовому городку“, де були касарні дивізії, почало бити повним темпом нове життя. На військових майданах від сходу до заходу сонця муштрували мобілізованих вояків, а в імпровізованому стрільбиську провадилося пристрілювання зброї. З великим задоволенням і з великою сердечною вдячністю пригадую важну і тяжку працю полковника гарматчика Богомильного, що уладив майстерню для направи зброї, до гармат включно. Майстерня полковника Богомильного працювала без перерви на дві зміни фахових робітників.

Штаб Північної ґрупи по деякій проволочці часу дав врешті дозвіл відчинити колишні російські інтендантські склади, що їх чимало було в Рівному (колишня інтендантська база південно-західнього фронту російської армії). В цім багато допоміг начальник постачання штабу Північної ґрупи полковник (латиш, з вищою інтендантською освітою) на прізвище, здається, Кренке. В дивізії було створено комісію з представником від штабу ґрупи і державного контролю, і вона негайно приступила до праці. В склепах знайдено силу так званого „портяжного сукна“, полотна, захисного кольору готових сорочок, штанів, метальових шоломів, черевиків, чобіт. Знайдено також багато гарматної і обозової збруї, приладдя для чищення коней, старшинські похідні річі, цілі скрині годинників, телефонне й санітарне майно і т. п. Не було тільки верхнього козацького одягу й одностроїв. Для пошиття з „портяжного сукна“ для козаків плащів і одностроїв змобілізовано в Рівному й Здолбунові та околицях всіх кравців з їх машинами й приладдям і розміщено у призначених на те касарняних помешканнях. Цим кравцям було додано кравців із числа мобілізованих козаків, і робота пішла повним темпом. Всі кравці стало мешкали тут же в касарнях і мали харчове козацьке утримання; для безпосереднього догляду за кравцями призначено завідувателя майстернею та його помішника, і в їх розпорядження дано озброєну варту. Дивізійний інтендант, полковник Круглов, тонув у праці і дуже боявся згубити свою голову. Іноді приїздив на авті подивитися, як провадиться праця в майстерні, помішник командуючого Північною ґрупою в справі постачання, отаман Козубський.*) Цей грізний отаман розумів в постачанню рівно стільки, скільки начальник артилерії ґрупи отаман Дворник-Дворкин в гарматній справі. Колись малограмотний писарчук, отаман Козубський дуже шкодив своїм „авторитетом“ полковникові Кренке.

Цікава річ, що до згаданих інтендантських складів. Склади ці були в розпорядженню інтендантських військових урядовців (ро-

---

*) Не машиніст з потягу Головного Отамана, а інший.

сійських чиновників), які мали свої канцелярії, штати службовців, працювали й доглядали майно й отримували з державної скарбниці (казначейства) гроші. Одним словом, жили і працювали як ніби на іншій планеті. Большевики в свій час їх теж не зачіпали, а німці, як виходить з їх слів, так навіть добре до них ставилися. Цей корисний апарат не було зруйновано, і „завідуючі" „відпускали" нам все те, що ми, власне, самі брали, але на талони і під розписку.

Мобілізованих вояків справді прибувало чимало. Їх негайно розподілялося по частинах. До них стосували колишню стару методу, тобто їх коротко стригли, водили до лазні, відбирали зайві власні річі, вимагали військового касарняного життя й твердої дисципліни. Покищо не вистарчало лише військового одягу. Хотілося вдягнути дивізію всю разом, а тому вже готовий одяг брали на обрахунок і хоронили в складницях. Зле стояла справа з купівлею коней. У селян коней було мало, та й ті коні, за малим винятком, для війська й запряжки в хомути не надавалися. Поміщицьких коней не було зовсім, понеже й самих поміщиків вже тоді не було. Отже, не було надії, що кіньми дивізію буде забезпечено.

Що до формування кінного полку, то малося на думці, що дасться сформувати покищо сотню і вона вже на фронті розгорнеться в полк за рахунок „отаманських" відділів, що безкарно гуляють по Україні, як рівнож і за рахунок ворога.

Вишкіл в частинах відбувався повним темпом, нове життя увійшло в свою колію. Для всіх старшин дивізії відповідно до родів зброї уряджено вечірню науку теорії. Нею керували старі кадрові старшини. По курінях провадилося науку з підстаршинами. Досить частенько навідувалися до дивізії наказний отаман і отаман Оскілко. Перший із них, помимо мого бажання, „допомагав" мені керувати дивізією і з того особливо був незадоволений ґенерал Агапіїв, бо вважав, що наказний отаман скрізь лізе, куди не треба і скрізь псує, скільки вдасться.

Несподівано серед ясного неба вдарив грім.

2 березня вночі біля 11-ої години, коли ще в помешканні штабу дивізії провадилася військова гра із старшими начальниками, в районі касарень почулися вибухи якби від гарматних стрілів або від бомб. В туж хвилину я видав всім начальникам розпорядження відбути до касарень до своїх частин, нарядити від кожного куріня сотню при кулеметах, а від батареї чету і зайняти всі входи і виходи з касарень і стаєнь. А для затримання злочинців нарядити від кожного пішого полку сильну старшинську патрулю. В цей момент влітає до помешкання штабу комендант його з докладом про „гарматні стріли" в районі касарень. Йому було наказано негайно вивести комендантську сотню в бойовій поготівлі і вишикувати перед будинком штабу. Заразже я в супроводі старшини штабу вийшов на касарняний майдан. Вибухів уже не було. Кілька

старшин мали при собі електричні ліхтарики і снували поміж касарень з метою зловити злочинців, але темна ніч була на перешкоді. Трудно було виявити, де саме були вибухи і їх характер. Досвідчені гарматчики і піротехніки робили висновки, що вибухи були або від ручних ґранат, або від ручних бомб. Всіх вибухів начислили біля 10—15. В темноті купка людей розшукувала мене. Оказалося, що із штабу ґрупи прибув із своїми помішниками відомий Шапула для висвітлення справи з вибухами. Він же в розмові зі мною запевняв, що це була робота місцевих большевиків, яких він обовязково знайде і заарештує, і припускав думку, що большевицькі аґенти повинні бути і в частинах серед вояків.

Судовому відділові штабу було наказано перевести слідство, а зложеній для того комісії на ранок виявити й висвітлити справу з вибухами.

Щоб надалі подібні випадки не мали місця, було вжито рішучих заходів. 3-го березня в штабі ґрупи скликано нараду, на яку запрошено й мене. Обговорювалося справу про боротьбу з місцевими большевиками. Я висловив думку, що необхідно оголосити Рівне й околиці на стані облоги і всякий виступ з боку большевиків карати смертю. Вирішено взяти серед місцевого населення 8—10 закладників і оголосити, що коли станеться виступ большевиків, то закладників буде покарано на смерть.

Ні слідство, ні комісія в справі вибухів не дали конкретних даних що до виявлення злочинців, але було встановлено, що вибухи походили від ручних ґранат, які кидалося в бік касарень від шоси, що проходить поміж касарнями. Можливо, що злочинцями були московські большевики або вороги іншої національности, можливо, місцеві жиди.

Здається, 5-го чи 6-го березня отаман Оскілко катеґорично наказав, щоб через два дні була готова одна батарея на 4 гармати для наглої виправи до Галицької армії. Він запевнив мене, що батарею за тиждень буде повернено назад. Це був початок руйнації дивізії, що для мене було добре зрозумілим. В цій справі говорив я з ґенералом Аґапієвом, але, врешті, довелося наказ виконати. Наказний отаман теж підтвердив, що батарею буде повернено до дивізії.

В той час, коли батарея готовилася до виїзду, отримано від отамана Оскілка нове розпорядження — вирядити один курінь повного складу до району сел... (в районі Рівного, назви їх тепер уже не памятаю), де місцеве населення, сильно розаґітоване большевиками, посідаючи зброю, має намір виступити проти Рівного. Одночасно завідомлялося, що Головний Отаман вимагає якнайскоршого закінчення формування дивізії і що для перегляду її має незабаром приїхати до Рівного.

А ось отримано знову „чергове" розпорядження, що 11-го березня — в день Шевченківського свята — дивізія в повному

складі повинна бути на перегляді. Гармат і кулеметів наказано не брати. 7-го чи 8-го березня одна батарея і курінь від Франківського полку вирушили в дорогу. А на другий день приїхав до дивізії Головний Отаман Симон Петлюра з наказним отаманом ґенералом Осецьким. Головний Отаман дуже уважно оглядав частини дивізії, вишикованої на військовому майдані. Огляд тривав від 8 години ранку до 2 години пополудні. Підчас обіду дивізії Головний Отаман оглядав помешкання частин і господарчі заклади. В часі огляду дивізійного шпиталю Головний Отаман висловив бажання побачити комбіноване навчання дивізії в полі і запитав мене, як скоро дивізія може бути готова. Я відповів, що коли Головний Отаман не відмовиться витратити пів години на обід, на який я його запрошую разом з наказним отаманом, то в цій півгодині дивізія вже буде готова і вишикована в полі. Головний Отаман від обіду відмовився і наказав приступити до праці. Я видав вартовому по дивізії булавному старшині наказ, щоб сурмачі грали „сполох", а дивізія шикувалася в повному складі в бойовій поготівлі на військовому майдані. Запитав наказного отамана, яке бойове завдання покладе на дивізію Головний Отаман. Наказний отаман трохи зніяковів, звернувся до Головного Отамана, мабуть, з запитом, і я отримав наказ, щоб дивізія атакувала Костопальні, що лежать за 6—7 кільометрів од Рівного, по дорозі на Новоград Волинський (Звягель). Доповівши наказному отаманові про місце вишикування дивізії, я верхи з оперативним штабом вирушив до дивізії. По дорозі якось мимохіть подумав, чому Головний Отаман, будучи голодним, відмовився від обіду, тим більше, що в перспективі було ще проголодувати 3—4 години. Доки підїхав Головний Отаман, я ознайомив усіх начальників з бойовим завданням. Треба було показати техніку наступового бою всіх родів зброї. З прибуттям Головного Отамана, десь біля 3½ год. пополудні, зараз же розпочався маневр і тривав до смерку. Маневром керував я. Головний Отаман пильно стежив за розвитком бою, вводив кілька разів нові завдані, з яких була кожна несподіванкою. Перевіряв роботу оперативного штабу і, як було помітно, був зденервований і в злому настрої.

По закінченню маневру Головний Отаман наказав дивізії зібратися на шосі, біля шосейної будки, де містився оперативний штаб, і приступив до розбору маневру. На розбір було закликано старших начальників, до командирів курінів і батарей включно. Розбір робив наказний отаман, а загальне резюме вивів Головний Отаман, після чого висловив бажання особисто подякувати воярство. Частини було підведено в кольонах до шосейної будки. Воярство тісно оточило Головного Отамана, а він до них дуже красно промовляв. Особливо Головний Отаман дякував козакам.

Бунт у Франківському полку. Вирушення дивізії на фронт в район Коростеня.

На другий день ранком приїхав до дивізії наказний отаман. Від нього я довідався, що Головний Отаман був незадоволений, що дивізію не було одягнено у військовий одяг. Від ньогож дістав я розпорядження, щоб на день Шевченківського свята дивізію обовязково одягнути одноманітно, понеже вона братиме участь на перегляді військ у повному складі. На святі можуть бути представники від Антанти. 10-го березня до дивізії повернувся увесь персональний склад тої батареї, яку було відряджено до Галицької армії; командир батареї доповів мені, що галичани їх „обеззброїли", дуже зле з ними поводилися, забрали гармати, всю матеріяльну частину і коней і після цього відрядили до дивізії. З приводу цього випадку в штабі ґрупи я не отримав ніяких відомостей; апелювати дальше не знайшов потрібним, а подібний факт занотував як доказ, що руйнувати є кому, а будівників треба шукати.

Цілий день 10-го березня до пізньої ночі було витрачено на одягнення вояків дивізії в нові плащі й однострої. Кожний без винятку старшина працював, не покладаючи рук, біля своїх підлеглих. Дивізію було одягнено, пострижено й помито в лазні, а 11-го березня о 9 годині ранку було вишиковано на військовому майдані для мого огляду. З облич вояків було видко, що вони морально задоволені. Може дивізія і не зовсім була похожа на царське військо 1914 року, але всеж зовнішній вигляд був цілковито задовільний. О 10 годині дивізію вишиковано на церковному майдані. Після панахиди перегляд прийняв отаман Оскілко. Церемоніяльним маршем дивізія проходила по головній вулиці в четових кольонах. Все населення Рівного висипало на вулиці. З десяток фотоґрафів з апаратами фотоґрафували військо. По закінченню церемоніялу отаман Оскілко наказав зібратися дивізії в полі, що на північ від Рівного, куди і він з адютантом незабаром прибув в авті. Дивізія вишикувалася в каре. Отаман Оскілко звернувся до вояцтва з промовою, яка в загальних рисах мала національний характер і направлена проти большевиків-москалів. По цій промові дивізія вирушила до касарень, а мене отаман Оскілко запросив до місцевої „Просвіти", де було уладжено для гостей „шклянку чаю".

Приблизно через годину-півтори мене розшукав один із старшин штабу дивізії. Він був дуже схвильований і доповів, що збунтувався Франківський полк, заарештував командира полку і всіх старшин, разом 25 людей.

Доклавши отаманові Оскілкові, що невідкладна справа вимагає моєї наявности в касарнях, я поїхав з „Просвіти" до Звягельського полку і наказав полкові негайно виходити на двір в повній бойовій поготівлі, зазначивши, що я очікую тут же біля касарень. Полком в цей час командував старий полковник Глин-

ський. Крім того, наказав одній батареї в бойовім поготівлі прибути до касарень Франківського полку. Через пів години на чолі Звягельського полку прибув я до касарень Франківського полку.

Звягельським полком оточив я касарні Франківців, а батарея навела гармати на будинки. Двері двохповерхового будинку який займав Франківський полк, були замкнені і, як пізніше виявилося, забарикадовані.

Наказав старшинам вибити одне вікно в партері й підізвати вояків до вікна для розмови, ознайомивши, що всенький полк покараний бути не може і що хто не почуває себе зрадником, повинний підійти до вікна. Розпорядження виконано за кілька хвилин. Підійшовши до вікна, я наказав козакам відчинити двері, бо маю ввійти до касарень. Козаки кинулися відчиняти двері, і я з ґрупою старшин Звягельського та частиною Франківського полку, що тоді не були в касарнях, увійшов до середини. Розляглася команда „струнко". Я привітався Відповіли дуже гучно Наказав одягатися і всім до одного виходити з касарень. Старшини мали цього допильнувати. З рештою старшини я зійшов на поверх, де находилися заарештовані офіцери. Тут вже команди „струнко" не було, вояки стояли якось купками, деякі були зі зброєю. Наказав одному із старшин подати команду „струнко" і привітався. Відповіли досить добре, але помітив, що відповідали не всі. Наказав усім виходити без зброї на подвірря, а бунчужним зголоситися до мене, старшинам же доручив допильнувати моє розпорядження.

Бунчужних, що підійшли до мене, запитав: — Де є заарештовані старшини?

Ті відповіли, що їх замкнено в умивальній кімнаті, але у кого ключ, вони не знають. Через кілька хвилин знайдено ключ в куточку на підлозі. Заарештовані старшини на чолі з командиром полку почувалися ніяково. По обличчу і вбранню було видно, що вони ставили опір при арештуванню. Саме заарештування було для них несподіванкою і сталося без усякої причини.

Через короткий час Франківський полк був уже на дворі, оточений Звягельським полком і під ескортою виведений в поле. Батарею я відпустив. Касарні Франківців наказав узяти під охорону штабовій комендантській сотні, командирові її доручив їх пильно обшукати.

По дорозі розпочалася траґедія у Франківському полку: значне число малодушних почало ридати, падали, кричали, що вони ні в чім не винні, але звягельці кольбами підносили їх на ноги і підганяли.

По прибуттю на місце франківців вишиковано в чотирьохкутник, звягельці їх оточили і навели на них кулемет.

Для покарання франківців було складено суд. За голову був я, за судового слідчого й членів — по одному старшині і козакові від кожного куріня Звягельського полку. Суд постановив

звернутися з катеґоричною вимогою до Франківського полку, щоб на протязі 5 хвилин було видано всіх злочинців, що підбурювали полк до заколоту та заарештовання старшин, якщо же злочинців не викажуть, то кожного 20-го вояка буде розстріляно. Повстав крик, голосіння, падання на коліна, благання про помилування. В самому розпалі траґедії вояки повиволікали з рядів полку злочинців до середини чотирьохкутника. Було їх девятеро; всі одягнені у військовий одяг. Подано команду „струнко". Всі насторожилися. Я наказав заарештувати, як самих злочинців, так і тих, що їх виволікли, й передати під озброєну варту звягельців. Мабуть на полк це зробило таке враження, що всі, що їх отсе заарештовано, є злочинці, бо на поставлене мною запитання: Хто саме заарештовував старшин? — відповідали, що заарештовували ті, яких зараз заарештовано.

Декого в рядах козаків пізнали старшини, що були заарештовані, і тих, кого впізнали, — теж було прилучено до раніше заарештованих.

По закінченню всієї цієї тяжкої процедури я виголосив до Франківського полку належну промову, подякував звягельцям, і обидва полки з піснями рушили до касарень. Заарештованих відведено до штабу дивізії для переведення над ними слідства. Про цей випадок ні штаб Північної ґрупи, ні навіть всезнаючий і всевидючий Шапула нічого не знали.

Увечері отаман Оскілко запросив мене до міського театру на виставу, де я йому про все й доповів, сидячи з ним в льожі. Отаман Оскілко і ґенерал Аґапіїв були страшенно вражені, і я зіпсував їм настрій. З приводу цього вечерю, що її малося по виставі зробити, було відкликано, а замісць того всі ми поїхали до штабу ґрупи на нараду, куди викликано було для докладу слідчого, що переводив слідство.

Слідство виявило, що споміж заарештованих пfive душ були цивільними особами, переодягненими у військовий одяг. Документів при них ніяких не знайдено; всі вони добре говорили по українськи, хоч і всі не української національности. Їх метою було „переконати" полки дивізії, щоб розбігалися і не йшли на фронт. Решта заарештованих належало до полку. В штабі ґрупи були відомости, що багато вояків повтікало з того куріня, що був у відправі в районі сел... (назви не памятаю).

У всякому разі, наші вороги пильно стежили за нашою працею і гратися з ними в сантименти не випадало. Треба було зло нищити в корінню, і тому злочинців покарано на смерть. В належний спосіб профільтровано було контр-розвідку й польову жандармерію. На командира Франківського полку призначено сотника Костика, кадрового старшину, що прибув зі складу Сірої дивізії. Сотник Костик, досить енерґійний старшина, дисциплінований і, будучи з натури своєї карєристом, прагнув займати високі посади. Посада командира полку імпонувала його са-

молюбству, і я сподівався, що він буде тримати полк в руках. Тому представив його до підвищення в полковники і наказом по дивізії, призначуючи його на командира полку, назвав полковником.

Але тут трапився такий випадок. 12-го березня увечорі до штабу дивізії приїхав отаман Оскілко з якимось старшиною. Представляючи мені цього старшину, він сказав, що призначає його на командира Франківського полку. Я запротестував, показав наказ по дивізії про призначення полковника Костика і зазначив, що він уже приймає полк. Отаман Оскілко запропонував старшині вийти з кабінету і звернувся до мене з упертою вимогою скасувати наказ про призначення Костика, бо, мовляв, його кандидата висунув сам військовий міністр Сиротенко. Після довгих суперечок знайшли такий компроміс, що цього „кандидата“ буде призначено на командира Франківського полку наказом по ґрупі. Я пішов на цей компроміс, маючи на увазі задню думку переговорити з ґенералом Аґапієвом, в надії, що він мене підтримає, а по друге — в межичасі я мав розвідати, що це за старшина. По відїзді отамана Оскілка я зараз же закликав „кандидата“, прізвища його я вже не памятаю. З розмов виявилося, що це колишній народній учитель, старшина военного часу, досить нахабний і недисциплінований, чванився заслугами перед Україною, при чому зазначав, що він, власне, сподівався вступити в керування дивізією. Я запитав його, які він має при собі документи і запропонував йому предявити ці документи мені. Це його й погубило. Ніяких документів він не має і взагалі ніде ніяких документів він не залишав. Далі виявилося, що він військового міністра Сиротенка ніколи не бачив і не знає. Тоді я наказав йому відчинити свою валізку і показати мені, які він має річі. „Кандидат“ запротестував і хутко поліз рукою до кешені. Я вийняв з кешені свого пистоля, положив біля себе на столі і закликав з сусідньої кімнати вартового адютанта, наказавши йому перевести трус в убранню присутнього старшини, а цього останнього попередив, що коли він зробить опір, то його власноручно забю. Припертий до стіни, він добровільно передав пистоля системи „Парабеллюм“, але просив, щоб я дозволив йому не відчиняти валізки.

Залишивши під доглядом адютанта цього підозрілого старшину, я вийшов з кабінету і видав командирові комендантської сотні розпорядження нарядити старшинську озброєну варту, якій негайно зголоситися до мене. Відряджаючи до штабу ґрупи заарештованого старшину, я передав отаманові Оскілкові мій рапорт в цій справі. В душі ж я молив Бога, щоб якнайскорше вирватися на фронт, позбутися над собою опіки й схоронити дивізію, і в цьому напрямку вживав відповідних заходів у штабі ґрупи.

На другий день до штабу дивізії завітав ґенерал Аґапіїв для

вислухання мого докладу з приводу закінчення формування дивізії і одночасно ознайомив мене з загальною ситуацією на наших фронтах.

Що до Коростенської операції — інформував ґен. Аґапіїв — то москалі опустили Коростень і громадять великі сили під Києвом; таким чином, дальша боротьба мусить переводитися на двох напрямках: Коростень—Мозир і Коростень—Київ. В той час, коли 17 дивізія прибуде під Коростень, то разом із 18 дивізією буде складати військову ґрупу під моїм загальним керуванням.

Того самого дня отримав я від штабу ґрупи завідомлення (а від ґенерала Аґапієва записку приватного характеру), що в моє розпорядження прибуває 57 піший Гайсинський полк. В своїй записці ґенерал Аґапіїв обізвав командира цього полку просто прохвостом, демаґоґом і бандитом і радив бути з ним рішучим. Треба було потіснитися в касарнях для розміщення Гайсинського полку, який числив біля 800 людей.

13 березня згаданий полк прибув. Комендант касарень, булавний старшина, доклав командирові полку, де саме має розміститися полк і всі його інституції. Командир полку не погодився і передав через коменданта, щоб я зголосився до нього для переговорів. Я надіслав адютанта, щоб той запросив цього командира до штабу. Врешті командир приїхав у повозі, хоч пішки треба було зробити всього яких кроків з 200.

Передо мною стояв типичний „фельдфебель" і я не помилився: розмову з ним я розпочав в самий грубий спосіб і запитав: „Ви бувший фельдфебель?". Отримав відповідь, що він бувший фельдфебель ґвардійського Литовського полку, на прізвище Неграш, із бесарабських молдаван Тоді я поставив йому умову, що за перше ж ухилення з його боку від виконання мого наказу, він негайно буде усунений з посади, заарештований і відданий під суд.

Одразу „полковник" Неграш зробився, як шовковий.

Гайсинський полк чомусь вважав себе за „окремий", тому й зрозуміло, що такий „отаманчик", як Неграш, звик нікому не підлягати.

Слідом за Гайсинським полком прибув теж до моєї розпорядимости 27 кінний Чортомлицький полк. Командир — полковник Падалка.

Це вже був „отаманчик" іншого ґатунку. Досить слухняний, підчас розмови пристукував обцасами, але, помітно було, любив випити.

Полк теж був „окремий" і налічував у своїх рядах біля 350 шабель при значному числі кулеметів. Кінський склад — нижче середнього, коні переважно занедбані.

Як у Гайсинському, так і в Чортомлицькому полках обоз був

мізерний, похідних кухонь не вистарчало. Кінська муниція в Чортомлицькому полку була в тяжкому стані.

Прийшлося зясувати в штабі ґрупи, чи згадані „окремі“ полки входять до складу дивізії, як надіслані до моеї цілковитої розпорядимости, а чи вони підлягатимуть мені тільки в касарнях, яко начальникові залоги.

Ніякої конкретної відповіди на ці свої запитання я не засягнув, так само як і в справі виїзду з дивізією на фронт.

Отаман Оскілко в розмові зі мною зробив на мене таке враження, наче б то щось він од мене затаює, щось недоговорює. Становище було, на мій погляд, вичікуюче, тільки я не міг уловити, в якому напрямку — в політичному, чи у військовому.

Моє життя і праця цілий час проходили в касарнях, і ніяких інформацій ззовні я не мав. Між іншим, отаман Оскілко утаїв від мене дальшу судьбу свого „кандидата“ на посаду командира Франківського полку. У всякому разі, згаданого старшину я більше в Рівному не здибав.

Використавши дальше перебування дивізії в Рівному, я розпочав працю по формуванню запасового куріня. Місце постою для нього було призначено в Звягелю (Новоград Волинський). Для цього було виділено старшинські й підстаршинські кадри та приділено військового начальника з його управлінням. Загальне переведення цієї справи покладено на мого помішника, полковника Б.

Місто Звягель, на випадок, якщо дивізія вирушить на фронт під Коростень, призначалося для дивізійного польового шпиталю та дивізійного постачання. Цими заходами я мав намір ударемнити заміри наказного отамана, а можливо, що й отамана Оскілка, щоби поділити дивізію на дві частини (мабуть з долученням Гайсинського і Чортомлицького полків), назвати її корпусом і під керуванням Сумчука кинути на польський фронт.

Ніхто й ніколи не запитував мене про мою думку, що до провадження боротьби на два фронти: польський і московський. Можливо, що моя думка не була б авторитетною для вищого командування, але на моє скрайнє розуміння треба було боротися тільки з москалями, а з поляками залагоджувати справу мирним шляхом, до чого треба було схилити й Галицьке командування, яке переоцінило боєздатність і своєї й нашої армій.

Інспіратором боротьби з поляками був головним чином наказний отаман Осецький.

На 16-го березня несподівано для мене призначено завантаження дивізії в потяги для перевозу її до Коростеня; Гайсинський і Чортомлицький полки залишалися на місцях, в касарнях; рівнож було наказано залишити й запасовий курінь.

З останнім розпорядженням, що до запасового куріня, який фактично тількищо почав формуватися, я не погодився, виста-

вивши причину, що маю намір запасовий курінь влити до складу Франківського полку, замісць виділеного раніш і не поверненого до дивізії куріня. Я вжив заходів, щоб було залишено в Рівному Сумчука, командира Наливайківського полку, і переконував наказного отамана і отамана Оскілка, що Сумчук взагалі не надається ні на яку посаду, а тим більше бойово-стройову, що посада командира полку — є посада висока, яку може займати старшина до того підготовлений і т. і. Але мої заходи успіху не мали.

Згідно з пляном перевозу, 17 березня ранком розпочалося завантаження частин дивізії під пильним доглядом польової варти і контр-розвідки. Виконуючого обовязки начальника штабу дивізії сотника Капошіна відпущено на всі чотирі вітри, як нездібного ні до чого, а на його місце тимчасово виконуючим обовязки начальника штабу було призначено одного зі старшин штабу дивізії.

Я відїхав останнім ешалоном 19 березня, бо сподівався, що отаман Оскілко відірве якунебудь частину дивізії й залишить її в Рівному.

Прибуття 17-ої дивізії до Коростеня.

20-го березня увечері я прибув до Коростеня (залізнична стація Коростень Правобережний). До мого прибуття дивізія залишалася в ешалонах. Мене прийняв начальник штабу ґрупи ґенштабу підполковник Толмачов і зробив мені належний доклад про становище на фронті і про склад Коростенської ґрупи.

По цім докладі мене страшенно вразив той факт, що в Рівному безпосередньо в штабі фронта, перед відїздом я мав інформації одні, а в Коростені застав щось інше. Начальник ґрупи ґенерал Феденяк-Белінський відїхав до Житомира на посаду начальника залоги цього міста. Командир 18 дивізії, отаман Купрійчук*) з двома полками і всенькою артилерією відїхав до Житомира.

Під Коростенем залишилися такі бойові частини:

Належачий до складу 18 див. Холмський полк біля 600—700 вояків під керуванням доброго й хороброго (як потім виявилося) старшини Ковальчука.

35-й Народнього Визволення полк двохкурінного складу, біля 400 вояків.

Збаражський загін, приблизно такогож складу, як 35-й полк.

Запоріжська кінна сотня, 60—70 шабель на добрих конях.

---

*) Як інформував полковник Толмачов, отаман Купрійчук, колишній фельдфебель 3-ої ґвардійської гарматної бриґади, підчас Великої Війни підвищений до старшої ранґи. Пізніше я з ним познайомився, і він зробив на мене приємне враження.

Звягельська гарматна батарея — 6 гармат.

Батарея „Народнього Визволення" — 4 польові і 2 гірські гармати.

Чорноморський „окремий" курінь, біля 150 вояків.

Два бронепотяги „Воля" й „Стрілець"; останній був добре оборудований, мав польову гармату і 8 кулеметів „Максима".

Всі ці частини тримали фронт у двох напрямках: Коростень-Овруч — Мозирський фронт і Коростень-Новаки — Київський фронт.

Москалі зосередили значні сили на Київському фронті й мали намір захопити Коростень.

Командири частин Коростенської ґрупи, а також і тимчасово керуючий цією ґрупою полковник (прізвища не пригадую), вважали, що 17 дивізія прийшла на зміну та що частини ґрупи будуть відведені на відпочинок. Запитаний з цього приводу штаб отамана Оскілка відповів, що всі частини залишаються на фронті й підпорядковуються мені, як начальникові ґрупи.

При моєму огляді частин ґрупи виявилося, що вояцтво було дуже зле забезпечене: бракувало всього, вірніше нічого не було, починаючи від одягу й взуття і кінчаючи на запровіянтуванню.

Зброя була в страшному стані; гарматчики в один голос закричали, що гармати потребують направи, для коней нема фуражу, бойових запасів ніяких, про санітарію й помину не було.

Ранені й хорі просто залишали свої частини і самі знаходили для себе притулки по селах у запіллю, або вешталися, де хотіли.

Я був глибоко переконаний, що частинам треба дати деякий відпочинок, бодай моральний, і привести до пуття одяг, муніцію та зброю, і вирішив робити це ступенно, щоб не ослабляти фронту. Я видав відповідне зарядження начальникові постачання дивізії полковникові Круглову (постачання дивізії залишалося у Звягелю), і він у цьому напрямку проявляв всю свою енерґію, знання і здібности.

На другий день до мене зголосилася жидівська делеґація м. Іскоростя з головним рабином на чолі, вітала мене з прибуттям (мешканці Іскоростя мене добре знали від часу мого першого перебування на чолі Сірих під Коростенем) і на дерев'янім полумиску піднесла мені якийсь паперовий пакет, просячи приняти його.

Коли я запитав, що є в тім пакеті, то рабин відповів, що делеґація просить мене прийняти в своє розпорядження сто тисяч рублів золотом. Це мене вельми зворушило. В сердечних виразах я гаряче подякував жидівській делеґації за патріотичні почуття, обіцяв довести до відома Головного Отамана, але грошей не прийняв і запропонував делеґації за ті гроші закласти майстерні для пошиття воякам взуття і одягу, як рівнож вжити їх для закупна коням фуражу. Вкінці сказав делеґації, що до них буде навідуватися інтендант і від нього вони й будуть доставати

належні вказівки. Делеґація погодилася й просила, щоб не було допущено з боку окремих військових і невійськових осіб насильства над населенням, щоб призначити до міста сталу варту, як це було спершу (підчас перебування під Коростенем Сірої дивізії, коли там стояла стала залога з одної чети під керуванням старшини). Обіцяв делеґації так зробити.

Від тої ж делеґації довідався, що за 5—6 верстов на північний захід від міста, у полі є величезний склад гарматних набоїв ріжного ґатунку, що залишився ще з часів Великої Війни. Пізніше я справдив, що склад дійсно існував та що набоїв була там сила.*)

Завдяки цій же делеґації вдалося виявити національне обличча полковника Толмачова.

Про патріотичні кроки жидівської делеґації скоро стало всім відомо і незабаром я довідався від контр-розвідки, що полковник Толмачов у розмові з „своїми" неґативно висловився про мене в тому дусі, що, мовляв, треба було взяти від жидів гроші, а не прагнути одягати „петлюрівські банди". В катеґоричний спосіб я попередив полковника Толмачова, що коли буде помітно з його боку неґативне ставлення взагалі до нашої справи, то він буде відповідати власною головою.

Доручивши полковникові Толмачову сформувати штаб ґрупи, я усунув з попереднього штабу всіх його старшин і відрядив їх до бойових частин. Про існування дивізійної контр-розвідки полковникові Толмачову нічого не було відомо, і я дозволив йому сформувати нову орґанізацію, а тимчасом запитав опінію про нього у штабі отамана Оскілка й одержав відповідь додатнього характеру. Догадувався, що полковник Толмачов і в штабі ґрупи має своїх людей.

Не вистарчало 24 годин на добу для праці, й у вільний час я приймав делеґації від інженерів коростенського залізничного вузла, від телеґрафістів, від інших залізничників, від овруцької повітової комендантури і т. п. Делеґати від інженерів, крім ріжних поважних справ, просили, щоб затримати й заарештувати отамана Ворушила. Він мав в своєму розпорядженню потяг із 40—50 ваґонів, гармату й кулемет, вештався в запіллю, тероризував залізничників, грабував усе, що дасться, а, головне, забирав або нищив залізничне й телеґрафічне майно. Возив він з собою цілий гарем жінок, яких захопив силоміць.

З приводу Ворушила я уповноважнив залізничного комісара Радзієвського, знаного й чесного українського патріота, вжити всіх можливих заходів, щоб Ворушила з його потягом заманити до Коростеня.

Від делеґатів Овруцької повітової комендантури я довідав-

---

*) Було призначено військову комісію, яка оглянула склад набоїв; значна частина їх була великого калібру, до яких у нас не було гармат. Решту можна було використати, про що було завідомлено штаб отамана Оскілка.

ся, що в м. Лушнах (на північний схід від Коростеня) є інтендантські склади ріжної збруї, що залишилися з часів Великої Війни й про них не знали москалі. Призначена комісія виявила, що в складах хоронилася зовсім нова збруя, переважно гарматна: сідла, брезенти, приладдя до чищення коней, мішки, канати, коновязи і т. і. Складами завідували „смотрітелі" (російські урядовці) з відповідним штатом вахтерів і писарів. Як і в Рівному, всі вони отримували платню, а гроші виписували з державної скарбниці (казначейства).

Та ж делеґація пропонувала свої послуги що до заготівлі фуражу та провіянту і разом з тим просила, щоб заборонити реквізиції, бо вони страшенно обурюють населення, маючи характер грабунку. Найбільше населення було тероризоване відділом „отамана" Козир-Зірки, який „воював" у запіллю.

Поміч делеґації я прийняв з подякою і запропонував увійти в контакт з бувшою у мене жидівською делеґацією. Що до „отамана" Козир-Зірки, то я запропонував делеґації поналіплювати у всіх вільних від москалів селах і містах оголошення за моїм підписом, щоб „отамана" було зловлено і доставлено до штабу ґрупи, а у випадку, коли його відділ буде грабувати, то зі зброєю в руках — знищити.

Бойове положення. Бойове положення на 20-го березня на фронтах Коростенської ґрупи по відїзді до Житомира 18 пішої дивізії було таке:

На Київському напрямку ворог міцно займав с. Стремигород та кольонії Стремигород і Зубовщину, а також і село Зубовщину, зайняте ним в ніч з 19 на 20 березня. Два ворожі бронепотяги з далекосяжними гарматами, які оберталися під любим кутом, трималися верстов за дві поперед своїх позицій. Ворожі сили складалися з 3—4 полків піхоти з артилерією та з невеликих відділів кінноти. Ворог провадив свої бойові чини переважно по тору залізниці та по шосі.

Наші сили по цьому фронті були: Холмський полк, Чорноморський курінь, Звягельська гарматна батарея, Запорожська кінна сотня і бронепотяг „Стрілець", під загальним керуванням командира Холмського полку полковника Ковальчука. Піші частини займали села: Хотинівку і Новаки; батарею було сховано за селом Новаками; бронепотяг висовувався наперед в міру потреби.

Відколи ворог зайняв село Зубовщину положення наше було надзвичайно тяжке. Полковник Ковальчук це добре розумів і просив штаб ґрупи звернути на це увагу. Ворог тримався пасивно, робив мабуть переґрупования своїх сил. На Мозирському напрямку ворог займав м. Овруч. Штаб ґрупи посідав відомости, що в Овручі була так звана Тульська бриґада, силою біля 1000 баґнетів, яка не дуже охоче билася, жидівський курінь, ще якась незна-

на з назви дрібна частина, один бронепотяг і багато гармат, серед яких були й великого калібру.

Наші сили займали ст. Ігнатпіль і складалися з 55-го Народнього Визволення полку, Збаражського загону, батареї Народнього Визволення і бронепотягу „Воля“, під загальним керуванням командира 55-го полку, доброго старшини, хороброго, але з слабою волею і без орґанізаторських здібностей. Завдяки великій віддалі поміж Овручем і Ігнатполем (більше як 20 верстов), обидві сторони були пасивні.

За відсутністю в близчих околицях Ігнатполя сел, вояки використовували для відпочинку пристосовані для зими ваґони. Тут же були великі запаси дров. 21-го березня 17 дивізія змінила ґрупу полковника Ковальчука і зайняла двома полками бойову позицію, а Наливайківський полк з двома батареями було поставлено у резерв в північно-західній частині села Новаків. На цей полк покладався догляд за ворогом, що займав с. Зубовщину.

Змінені з позиції частини перейшли на відпочинок у район Коростеня Подільського, а в близчому майбутньому згадані частини мали увійти до складу Мозирської ґрупи під загальним керуванням полковника Х.*)

Керування Київським фронтом я залишив за собою, призначивши за свого заступника на цьому фронті командира Звягельського полку полковника Глинського.

Штаб Північної ґрупи отамана Оскілка, як помітно було, дуже нервувався і на протязі дня 21 березня кільканадцять разів викликав мене до телеґрафічного апарату для розмов по прямому дроту і рішуче вимагав робити наступ, особливо на Київському відтинку. Це викликування мене до апарату увійшло у звичай і, щоб позбавитися опіки штабу північної ґрупи, я 22 березня в розмові по прямому дроту з ґенералом Аґапієвом просив його усталити години для термінових і безтермінових донесень, і надалі, щоб запобігти непорозумінням, не викликати мене до апарату. Моє прохання ґенерал Аґапіїв уважив, але підкреслив конечність негайного наступу, бо цього вимагають бойові обставини на інших фронтах.

Бойові операції Коростенської ґрупи 23-го березня (схема ч. 1).

22 березня я видав перший оперативний наказ по ґрупі, який ставив завдання 17-ій дивізії ранком 23 березня перейти у рішучий наступ, вибити ворога з Стремигорода й Зубовщини і переслідувати його на всьому фронті. Мозирській ґрупі полковника Х. розпочати наступ 24 березня і захопити Овруч. В ґрупу

*) З огляду на те, що я не памятаю прізвища полковника, що керував військовою ґрупою по відїзді отамана Купрійчука, я замісць прізвища називатиму полковника умовно під літерою Х.

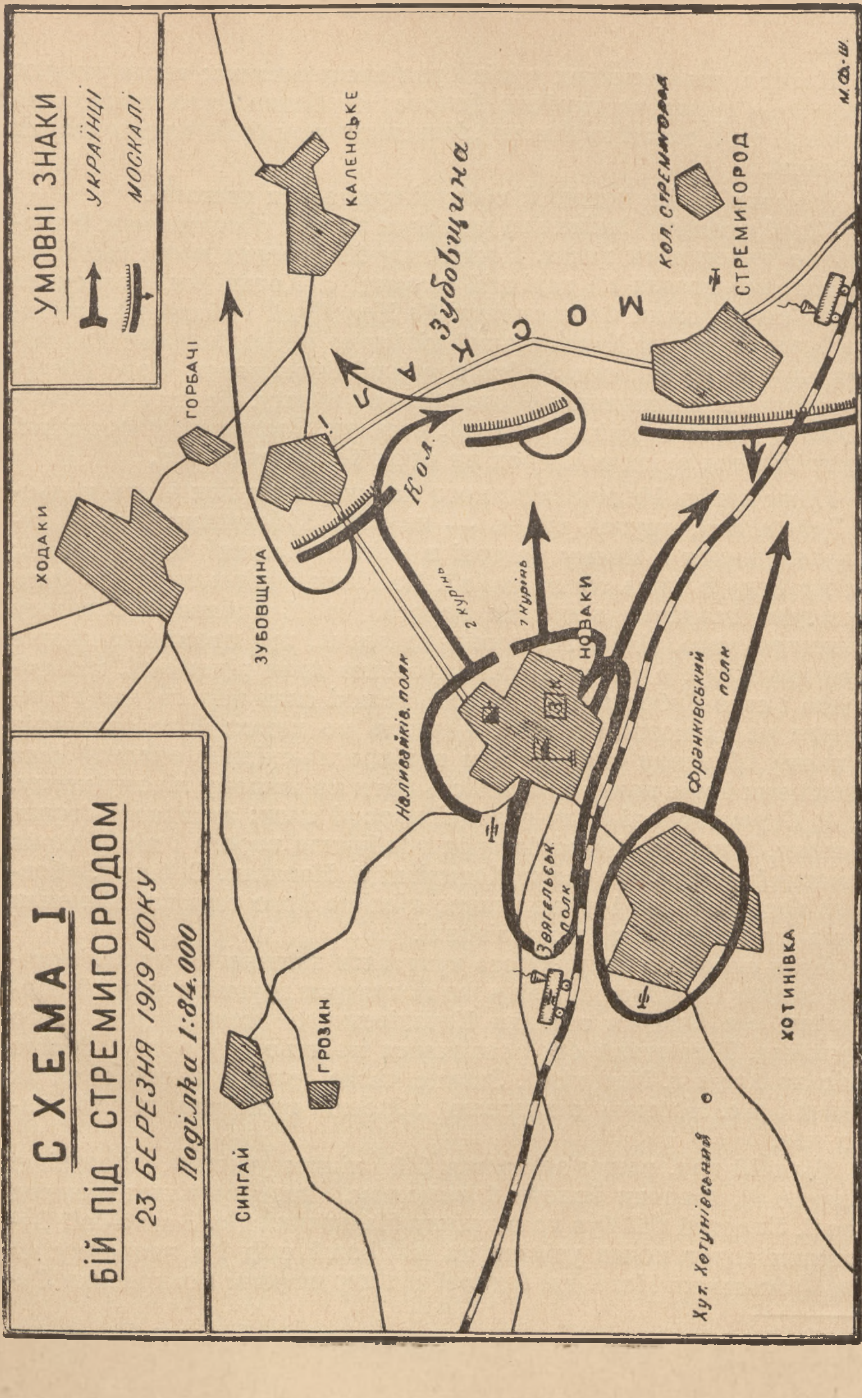
СХЕМА I
БІЙ ПІД СТРЕМИГОРОДОМ
23 БЕРЕЗНЯ 1919 РОКУ
Поділка 1:84.000
УМОВНІ ЗНАКИ
УКРАЇНЦІ
МОСКАЛІ
ХОДАКИ
ГОРБАЧІ
КАЛЕНСЬКЕ
ЗУБОВЩИНА
Зубовщина
Кол.
МОСКАЛІ
Кол. Стремигород
СТРЕМИГОРОД
НОВАКИ
Наливайків. полк
2 курінь
1 курінь
Звягельськ. полк
Франківський полк
ХОТИНІВКА
Хут. Хотинівський
СИНГАЙ
ГРОЗИН
М.Ф.Ш.

полковника Х. був влитий Холмський полк і Чорноморський курінь.

Погода для активних чинів була несприятлива: тепла погода перемінила ґрунт на глибоке болото; особливо було тяжко для артилєрії та й тяжкі кулемети „Максима“ теж було важко котити по болоті.

Завдяки такій погоді й москалі трималися пасивно.

Штаб отамана Оскілка не числився з цими обставинами, й треба було виконувати наказ. Насвітанку 23 березня наша гавбична батарея, що стояла на західній околиці с. Хотинівки, розпочала вогонь по ворожих бронепотягах.*) Хоробрий і відданий командир батареї сотник Качанівський кількома несподіваними для ворога влучними стрілами підбив ворожий бронепотяг. Його обслуга розбіглася, залишивши бронепотяг на шляху. Це справило надзвичайно добре враження на наші частини. Звягельці й Франківці розстрільними рушили вперед по обох боках залізниці.

Один курінь Наливайківського полку рушив для атаки кольонії Зубовщини, другий курінь — на село Зубовщину. Третій курінь залишився в моєму резерві в східній частині села Новаків; там же була й кінна сотня дивізії. На Наливайківський полк було покладено завдання відрізати ворога, який займав Зубовщину і знищити його. Кінна Запорожська сотня, що провадила підготовчу розвідку, а також і піша розвідка дали відомості, що кольонію і село Зубовщину займають великі сили ворога, який тримається не на позиції в полі, а сидить по хатах; його артилєрія на цьому відтинку знаходиться в південно-східній околиці села Зубовщини і має повну можливість бити по нашому лівому крилу.

В Стремигороді були головні ворожі сили; артилєрія стояла за селом. Наша гавбична батарея розбудила ворога і він відкрив гарматний вогонь по селах Хотинівці й Новаках. З боку Зубовщини ворог мовчав і лише значно пізніше його гармати відкрили вогонь по с. Новаках і по залізниці.

Були спроби з боку ворога врятувати залишений на залізничному шляху бронепотяг, для чого показався другий ворожий бронепотяг, але батарея сотника Качанівського кожний раз його проганяла. Гарматний бій розпочався по всьому фронту. Горіло декілька хат в с. Хотинівці. Значне число селян з цього села, як рівнож і з с. Новаків з власною зброєю прилучилося до наших лав.

Біля 10 год. ранку завязався бій піших частин. Франківці і Звягельці, завдяки болоту й калюжам, просовувалися наперед поволі. Упертий бій був на відтинку Наливайківців. З кольонії Зубовщини ворог почав утікати на північний схід і в напрямку до села Зубовщини. Наші дві батареї під керуванням полковника Су-

*) Начальник артилєрії ґрупи дав директиви, щоб підчас бою не нищити сел і залізничних будівель.

пруненка, що були біля Новаків, розвинули такий страшний вогонь, що, як опісля розповідали селяни с. Зубовщини, ворог кидав зброю, кулемети й утікав. Комісари не могли зупинити втікачів.

Ворожі батареї, а за ними й піхота, утікали в напрямку на с. Медину Слободу.

До 2 год. дня село й кольонія Зубовщина від ворога були звільнені. Наливайківцям наказано перемінити напрямок фронту на Стремигород, а для переслідування ворога, що залишив Зубовщину, кинено кінну сотню 17-ої дивізії.

На цьому фронті Наливайківці мали невеликі втрати. Натомісць ворог поніс значні втрати, переважно від гарматного вогню. Втікаючи, ворог залишив своїх забитих і ранених та деяке майно, яке ще до вступу в село нашого війська, забрали селяни. З допиту полонених виявлено, що Зубовщину займав батальон піхоти при чотирьох гарматах і восьми кулеметах.

На Стремигородському напрямку бій затягнувся; наші розстрільні понесли значні втрати; були спроби з боку ворога переходити до контр-атаки, але цей намір йому дорого обходився, бо наша артилерія його нищила. Були хвилини, коли являлася думка зосередити вогонь артилерії по селу й кольонії Стремигород, щоб ворога доконати, але це означало, разом із ворогом знищити й села з населенням. Була певна надія, що з виходом Наливайківців на праве крило ворога, він змушений буде розпочати відступ, але стомлені Наливайківці ледви рухалися по болоті. Тоді кинено було резервовий курінь, посажений на селянські вози, який біля 14-ої години розгорнувся й відкрив огонь з боку кольонії Зубовщини по правому крилі ворога та пішов на обхід його. Одночасно висунувся наш бронепотяг „Стрілець", але, нажаль, не міг просунутися наперед, бо зіпсутий ворожий бронепотяг застряв на залізниці, та й сама вона теж була в багатьох місцях попсута вогнем нашої гавбичної батареї. Мабуть ворог використав свій резерв, який кинув на обхідний курінь Наливайківців; завязався мушкетний і кулеметний бій. Наші батареї, що стояли в Новаках, відкрили по резерву ворога інтенсивний огонь. Ворог поносив великі втрати, але тримався. Лише з підходом 2 курінів Наливайківців, ворог розпочав відступ на цілому фронті, поспішаючи сховатися в лісі. Технічний курінь, що якраз прибув на цей час, приступив до обсадження ворожого бронепотягу й направи тору. З допиту ранених москалів виявлено, що на цьому фронті билася Таращанська дивізія. Десь біля 16—17 год. частини, переслідуючи ворога, війшли в ліс. До заходу сонця Запорожська кінна сотня зайняла залізничну стацію Чоповичі, а трохи пізніше — туди надіслано ще дві сотні та бронепотяг „Стрілець". Дальший наступ було припинено, щоб дати вояцтву відпочинок і обід.

До села Липлян було надіслано один курінь Наливайківців,

а на хутір Шабльовський дві сотні Звягельців, щоби забезпечити наші крила, та до всього виставлено сторожеву охорону по лінії залізниці.

Зі стації Чопович я по телеґрафу доповів штабові Північної ґрупи про наслідки бою, але на це отримав відповідь такого змісту, що, мовляв, мало зроблено, що треба було розвинути успіх і продовжувати наступ. Я ж дякував Господа Бога й за ту Його ласку, що Він мені послав. Вище я згадував, що ворог провадив свої бойові чини по залізницях і шосових шляхах, що, власне кажучи, робили й ми. Загального широкого фронту не було: для цього не вистарчало війська; маневрувати не приходилося. Розміщати військо для відпочинку на ніч можна було лише в тих селах, які були безпосередньо близько від залізниці; якщо ж таких сел не було, то необхідно було подавати потяги із ваґонів „теплушок", де військо могло б відпочити. Так, наразі, було зроблено й тепер. Було подано потяги, в яких військо відпочивало, бо в багнистому лісі відпочивати в холодну ніч було неможливо.

В и с н о в к и. Що робилося на інших фронтах нашої армії, я відомостей не мав. Штаб ґрупи вимагав, щоб Коростенська ґрупа робила наступ, не зупиняючись, як нібито перемога обовязково була повинна статися тільки по нашому боці. Тримаючи фронт на двох напрямках, я мав на увазі, що не тільки катастрофа, а навіть і неуспіх на одному фронті, вже зле відібється й на другому, через що й вирішив робити наступ на Овруч 24-го березня, тобто коли вже будуть наслідки бою на Київському фронті. Крім того, треба було притягнути до бойового іспиту заново сформовану дивізію, в складі якої було два полки, що вже показали себе з неґативного боку, а саме: Наливайківці в боях під Овручем у січні й Франківці — в касарнях у Рівному. Я навмисне ізолював Наливайківців від решти двох полків і дав їм осібне завдання для того, щоб переконатися в їхній боєздатності і сам особисто з початку бою був при Наливайківцях. І лише тоді, коли в цьому напрямку успіх був очевидний, я прибув на фронт до Звягельців і Франківців, де положення було далеко тяжче.

Я добре розумів психольоґію українського вояка, який інтуїтивно відчуває, що близька присутність старшого начальника ґарантує йому успіх.

Я повторив наказ, що Стремигород повинно взяти за всяку ціну. Полки рушили вперед. Наливайківці мають повний успіх і скоро вдарять ворога у праве крило. Всі старшини, починаючи від командирів полків, ведуть свої частини наперед; розстрільні стріляють здебільше стоячи, або в крайнім випадку з коліна. бо болото не дозволяє лягати; уміло використовується місцевість, до якої пристосовуються вояки, бо нового чогось не вигадаєш: роблять те, що робилося підчас Великої Війни. Вояцтво добре досвідчене, пройшло велику школу, має великий бойовий стаж. Навчіть це вояцтво ще погорджувати „отаманією", й Батьківщи-

на буде забезпечена від ворога. Бої під Стремигородом та його здобуття — це був перший результат бойового іспиту дивізії. Необхідно було підтримати у вояках бойовий дух, а разом із цим треба й дати воякові все те, що потрібно йому для душі і тіла. Яке велике психольоґічне значіння має те, коли військова частина одягнена одноманітно, коли старшинський і підстаршинський склад має відзнаки.

Населення тої місцевости, де приходилося дивізії воювати, раділо в повнім розумінню цього слова, побачивши українське військо, яке нічим не ріжнилося від реґулярного як що до вбрання, так і що до дисципліни. В той час, коли частини, вибивши ворога з Стремигорода, проходили через це село, селяни плакали, пропонували свої послуги в допомозі військові харчами і т. і.

— На Київ ідемо, — відповідали вояки селянам на їх запити. В церквах служили молебені за Головного Отамана та за те, щоб Господь дарував українському військові перемогу над ворогом. Ось де таємниця перемоги! — Військо і народ, народ і військо — це та реальна й могуча сила, для якої не страшний ніякий ворог! Пройдисвіти-отаманчики страшніші від ворогів!...

Відступаючи ворог залишив у наших руках головний трофей — фабричної конструкції бронепотяг з гавбичною пушкою „Кане", кілька кулеметів і рушниць та обози з військовим майном і харчами. Нажаль, гармату ми не мали можливости використати, бо не було у нас до неї набоїв.

Що до наших втрат, то вони були значні і в вояках, і в старшинах Франківського і Звягельського полків. Хоч штаб Північної ґрупи вимагав, щоб у цьому напрямку наступ продовжувався, — я ні в якому разі не міг цього виконати тому, що перетомлені дневним боєм, а вночі сторожевою охороною частини дивізії не змогли б розвинути енерґійного наступу. В перспективі мав бути бій десь під Малином. Крім того, я вважав за свій обовязок бути присутнім підчас бою за Овруч.

Видавши належні розпорядження й залишивши за свого заступника полковника Глинського, я в ніч з 23 на 24 березня прибув до Коростеня Правобережного і викликав до телефону начальника Мозирської ґрупи, полковника Х., який був в Ігнатполю. Вислухав його доклад. Настрій у полковника Х. був оптимістичний. Поразка москалів на Київському напрямку добре вплинула на його ґрупу: помічено піднесення на дусі серед вояцтва. З виробленим пляном наступу на Овруч вирішив я детально ознайомитися по прибуттю ранком до Ігнатполя, через що припинив розмову по телефону і видав розпорядження, щоб на 6 год. ранку був готовий паротяг. Через кілька хвилин командир комендантської сотні доповів мені, що інженери з власної ініціятиви пристосували три звичайні товарові ваґони для оперативного штабу і для охорони. Ранком я побачив, що ваґони було дійсно добре оборудовано, стінки оббито товстою повстиною, підлога в од-

ному вистелена лінолєумом, повставлювано залізні печі, столи й усе потрібне. Це вже була роскіш. В міжчасі вислухав доповідь залізничного комісара Радзієвського з приводу отамана Ворушила, який обіцяв навідатися до Коростеня, але коли саме — не сказав. Розмову Радзієвський провадив з Ворушилом по телеґрафу і телефону з ріжних стацій.

Плян наступу на Овруч. Арештування отамана Ворушила. 24 березня ранком я прибув до Ігнатполя. Полковник Х. докладно ознайомив мене з пляном наступу на Овруч, згідно з яким вирішив обійти праве вороже крило двома курінями з артилєрією. Від вночнішнього наступу відмовився, бо не був певний успіху. Я не погодився з полковником Х. лише що до обходу правого ворожого крила з тої причини, що це крило забезпечене було каменоломами і проваллями, які тягнуться на велику віддаль з півночі на південь і тому непрохідні. Крім того, на висотах, що на північний захід від Овруча, лежить обнесений муром жидівський цвинтар, який пристосовано до оборони, як це було в січні. Саме місто Овруч лежить у котловині.

З моїми доводами полковник Х. погодився. Згідно з пляном наступу, частини ґрупи малося підвезти можливо ближче до Овруча в потягах, і в першу чергу обхідну кольону; гармати малося скерувати на шосу. Ешалони мав прикривати бронепотяг „Воля". Дальші директиви, дані полковникові Х., були такого приблизно змісту, що коли ворог буде більш-менш легко вибитий із Овруча, то вести дальший наступ, не даючи йому чіплятися за залізнічні стації. Штаб цієї ґрупи перевести з Ігнатполя до Овруча.

Незабаром мене викликав до телефону із Коростеня залізничний комісар Радзієвський і переказав мені, що прибув потяг отамана Ворушила. Одночасно полковник Толмачов*) доповів, що наш бронепотяг веде бій під Чоповичами з ворожим бронепотягом. Я залишив Ігнатпіль і поїхав до Коростеня. Потяг Ворушила оточила комендантська сотня, а до отаманового ваґона виставила варту.**) Мій заступник на Київському напрямку полковник Глинський по телефону доповів, що з боку ворога маневрує лише броневик і стріляє з великими недольотами, та що він ужиє всіх заходів, щоб зупинити ворога, коли б він виявляв намір рушити вперед. Це було біля 10 год. ранку 24 березня. Я наказав увести до помешкання канцелярії штабу дивізії отамана Ворушила. За кілька хвилин Ворушило вже стояв у помешканню оточений вартою. Зовнішній його вигляд: здоровий, широкоплечий, років 32—35 дядько-робітник, одягнений в довгий сірий жупан (на зразок черкески), низько стрижений, без вусів і бороди, з над-

---

*) Полковник Толмачов цілий час перебував у Коростеню Правобережному. Він мав завдання тримати звязок з обома ґрупами.

**) Все виконувалося згідно з раніш для цієї цілі виданим наказом.

звичайно великою головою й такими ж вухами, рот, як то кажуть, до вух, грубі мясисті губи. Голос грубий і задерикуватий. На моє запитання, хто він такий, він у свою чергу запитав мене, хто є я і на якій підставі його, Ворушила, відомого самому Головному Отаманові, заарештовано. Передавши Ворушила слідчому, я наказав вивести з його потягу всіх людей, вишикувати біля помешкання штабу дивізії і про виконання наказу доповісти мені. Тимчасом наказав полковникові Толмачову скласти комісію, до складу її закликати також комісара Радзієвського і двох залізничних інженерів для огляду потягу й обчислення всього майна, яке в ньому є; потяг має охороняти покищо варта.

Із потягу Ворушила висадилося біля 60 душ люду, поміж ними було щось з 10 жінок — отаманів „гарем". Жінок він узяв примусово; в більшості належали вон идо інтеліґенції. Між ними було три панночки, колишні телеґрафістки з Коростеня. Вигляд у всіх жінок був страшний. Юрба людей, яка зібралася біля потягу, почала кричати: „Смерть Ворушилі!". Дехто плакав. Було збільшено варту і юрба залишила зборище. Мужчини, за малим винятком, були військові й залізничні робітники ріжних фахів, дехто з них при пальній зброї. Поміж військовими були старшини, з них один військовий інженер, кадровий старшина. Всю цю компанію стероризував отаман, у якого була одна розправа з „підлеглими" — куля в лоб. Було кілька його „опричників" — козаків чи матросів. Всіх цих ворушилівських „полонених" передано слідчій комісії, яка мала вирішити і висвітлити всю справу всебічно і насамперед, після допиту, звільнити жінок. Невинних вояків покищо передати комендантській сотні, а злочинців тримати під арештом. По закінченню слідства комісія мала доповісти мені про висліди допиту.

Що до персонального знайомства Ворушила з Головним Отаманом, то про це добре був поінформований комісар Радзієвський, який доповів мені наступне: на якійсь залізничній стації зупинився потяг Головного Отамана. В той самий час пяний Ворушило зявився з наміром побачити Головного Отамана, але варта його не пустила. Ворушило упав на землю ниць і почав кричати, що життя своє хоче віддати за пана Головного Отамана. Зібралися люди й дивилися на Ворушила, як на божевільного Головний Отаман побачив цю картину із вікна ваґона й вислав адютанта запитати, в чім справа. Адютант доповів Головному Отаманові, що якийсь пяний Ворушило качається по землі. Отсе таке було „знайомство" Ворушила з Головним Отаманом.

Комісар Радзієвський запропонував мені оглянути два сальон-ваґони отамана. У ваґонах дійсно було на що подивитися. Одразу кинувся у вічі комфорт, наведений руками інтеліґентних жінок. Тут були музичні інструменти, починаючи від рояля, дорогі дзеркала, килими, багато ріжних меблів, ванни, дорогий посуд, скатерки з родовими шляхетськими гербами і сила ріжного по-

грабованого майна. Ваґони до половини височини своїх стін були опанцировані метальовими плитами на випадок, як би вони знайшлися під обстрілом.

Видавши розпорядження полковникові Толмачову завідомити штаб Північної ґрупи про отамана Ворушила, я відїхав до Чопович, де застав таке положення на 14 годину дня: розвідка*) здобула відомости, що ворог тримає стацію Малин і готовиться до оборони. З боку Києва підїзжали нові ешалони війська. На місцевому тартаку, поблизу стації, працюють зігнані ворогом селяни. Знак, що ворог не готовився до наступу, а лише провадив розвідку.

Настрій серед нашого війська був добрий. Особливо добре враження на частини дивізії справило прибуття біля ста вояків зі своїми старшинами, що самочинно повернули до свого полку зі складу того куріня, якого свого часу виділено з Франківського полку. Від старшин „збігців" довідався я, що курінь майже перестав існувати, що значна частина вояків розбіглася, але головним мотивом, задля якого вояки повзяли рішення приєднатися до дивізії було те, що їм, мовляв, соромно було сидіти в запіллю в той час, коли дивізія бється на фронті. Може цю „причину" й можна було уважати за виправдуючу, але самий факт самочинного залишення своєї частини, з точки погляду військової дисципліни, є тяжкий злочин, що я й підкреслив вояцтву, зазначивши, що в наступних боях з ворогом вони покажуть себе правдивими лицарями і тим спокутують свій тяжкий гріх. Відповідь вояків не тільки задовольнила мене, але й зворушила. В душі я був дуже радий, що так трапилося, і молив Бога, щоб і решта прибула. Я відчував, що „збігці" внесли здоровий моральний дух у масу, що їх патріотичний настрій був неудаваний, що все аморальне, що було в куріні, розбіглося.

Наступ на Малин 25 березня. (схема ч. 2).

На 25 березня вийшов оперативний наказ про наступ на Малин. Залізнична стація й місто знаходяться в трьохкутнику, поміж річками Іршою, Ризнею і Лумлею. Лід на річках вже рушив. Місцевість вздовж лівого берега Ірші, починаючи від розкинених над нею сел і кольоній, під спільною назвою Чоповичі, і аж до Малина — лісисто-болотяна і весною тяжко проходима. Місцевість на північний схід від залізниці сприятливіша для маневрування, а тому я й вирішив обійти ворога з боку сел Пиружки-Лумля, відрізати його від залізниці і скинути в річку Іршу. Наш аванґардовий курінь, батарея, бронепотяг

*) В розвідці з власної охоти брали участь і селяни. На власних возах бічними шляхами їздили геть поза Малин і здобували для нас надзвичай цінні відомости.

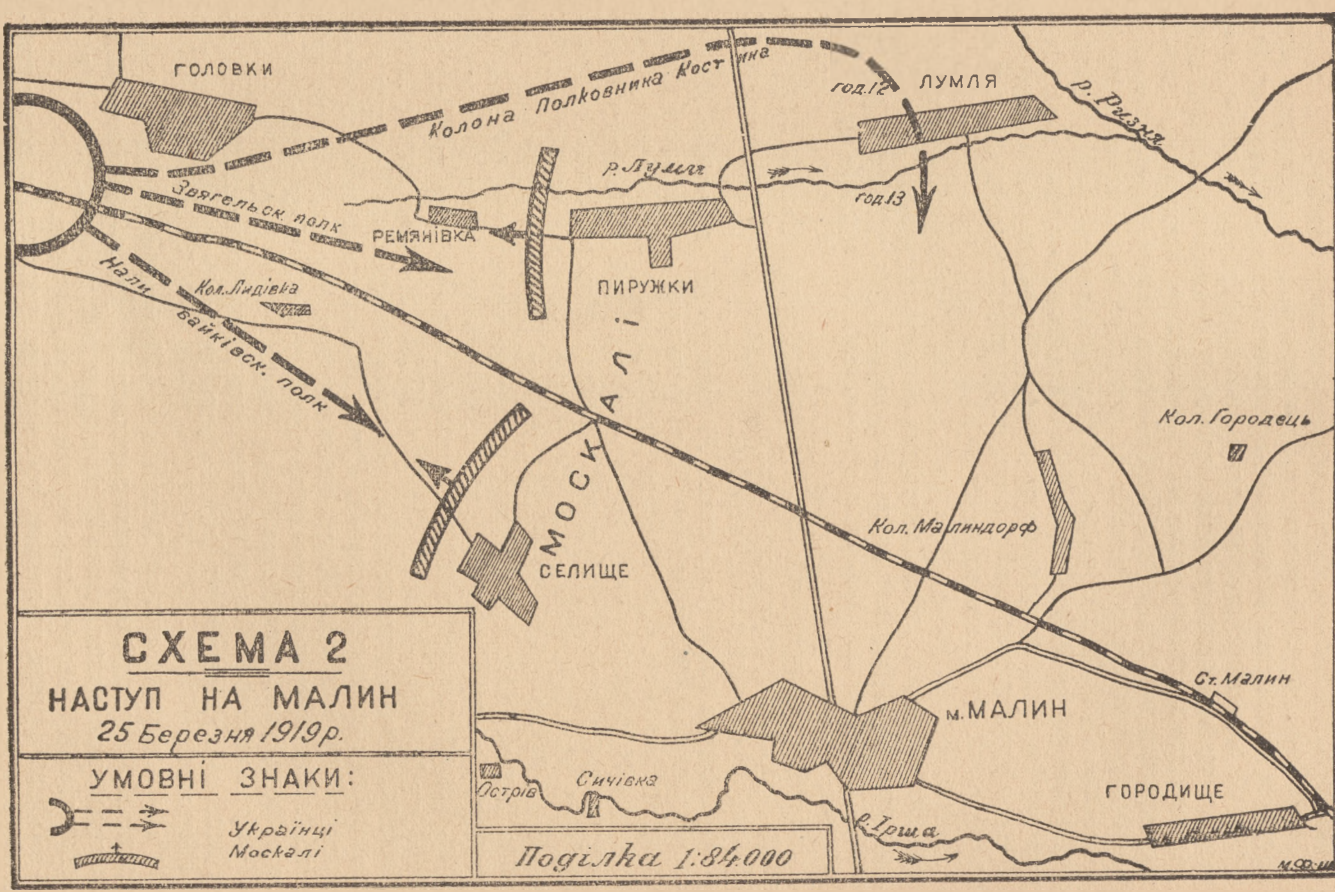
СХЕМА 2
НАСТУП НА МАЛИН
25 Березня 1919 р.
УМОВНІ ЗНАКИ:
Українці
Москалі
Поділка 1:84.000
ГОЛОВКИ
Колона Полковника Костинна
год.12
ЛУМЛЯ
р. Ризня
р. Лумля
год.13
Звягельск. полк
РЕМЯНІВКА
ПИРУЖКИ
Нали байківск. полк
Кол. Лидівка
МОСКАЛІ
СЕЛИЩЕ
Кол. Малиндорф
Кол. Городець
Ст. Малин
м. МАЛИН
ГОРОДИЩЕ
Острів
Сичівка
р. Ірша

і кінна сотня 25-го березня вдосвіта зайняли залізничний полустанок і село Головки. Кінна сотня провадила розвідку.

До полустанка Головки дивізію можна було підвезти в ешалонах, а артилєрію пустити по ґрунтових, тяжких дорогах. Біля 8 год. 30 хв. ранку дивізію зосереджено на східній околиці полустанку, чекаючи на прибуття артилєрії. В обхідну кольону призначено два курінi Франківського полку і дві батареї під загальним командуванням полковника Костика. Обхідна кольона мала вирушити через село Головки на село Пиружки і вийти ворогові в запілля. До обхідної кольони було додано кінну чету і технічників для утримання звязку. Третій курінь цього полку і технічний курінь були в загальному резерві. Звягельці й Наливайківці зі всією артилєрією, в міру того, як виконає завдання обхідна кольона, мали атакувати ворога в лоб.

Біля 10 год. ранку по наших лавах (Звягельці і Наливайківці), вже на висоті села Демянівки, відкрив ворог від села Пиружок рясний гарматний огонь. Положення ускладнилося для обхідної кольони тим більше, що полковник Костик був дуже обережний.

Завязався гарматний бій. Ворожі гармати стріляли виключно в бік Демянівки, видко, про обхідну кольону ще не знали. На залізниці бронепотяги теж вели бій.

Незабаром від міста і стації Малина ворог, енерґійно підтриманий своєю артилєрією, перейшов у наступ, маючи замір обійти наше праве крило. Село Селище було в його руках. Несучи великі втрати від нашого вогню, ворог все наступав. По лівому крилу ворога полковник Супруненко відкрив сильний огонь із трьох батарей, що стояли на західньому скраю ліска, поблизу від с. Демянівки. Ворог поносив страшні втрати; уцілілі рештки кинулися до с. Селища. Наші розстрільні посовувалися вперед. Ворожа артилєрія, що стояла на схід від с. Пиружок, вогонь припинила. Стріляли лише з кулеметів та мушкетів. Про обхідну кольону покищо — ні слуху, ні духу. Лише о 12 год. дійшло перше доповіщення через кіннотчиків, що кольона полковника Костика підходить до західньої околиці с. Лумлі. Вийшло так, що коли ворог відкрив огонь із села Пиружок, полковник Костик, боячись себе виявити, подався з кольоною на північ. Його артилєрії прийшлося дуже тяжко рухатися по бездоріжжю.

Полковникові Костикові наказано тепер якнайскорше переходити на правий беріг річки Лумлі й атакувати ворога, що в Пиружках.

Посовуватися вперед Звягельцям і Наливайківцям було дуже тяжко під перехресним огнем ворога з Пиружок і Селища. Ворога гарматним огнем можна було вибити, але, разом з тим, були б занапащені і села; ворог це враховував у свій плян.

Бій на фронті то втихав, то знову зміцнювався, а ворог проявляв активність що до посовування вперед.

Біля 13 год. з боку с. Лумлі батареї нашої обхідної кольони відкрили вогонь, а трохи пізніше розпочався бій кулеметний і мушкетний. Ворожі гармати „на рисях" кинулися з Пиружок по шосі на південь, але попали від вогонь наших батарей та кулеметів і, в повному розумінню цього слова — були знищені. З Пиружок ворог почав відступати в напрямку на південний схід і прилучувався до своїх розстрільних, які загнули праве крило перед розстрільними полковника Костика. Наша артилерія розвинула гураґанний огонь по всьому фронті; розстрільні посовувалися вперед.

Боячись, мабуть, бути відрізаним, ворог почав залишати с. Селище, відходячи в напрямку на Малин. О 16 год. ворог розпочав загальний відступ із боєм. Біля 18 год. ст. Малин була вже в наших руках; ворог залишив кілька потягів, навантажених будівельним лісом, пресованим сіном і провіянтом.

До смерку наші частини зайняли кольонії Городець і Малиндорф, упираючись правим крилом у річку Іршу.

Бронепотяг і курінь, що були в резерві, зайняли Городище і міст через р. Іршу.

Нашими трофеями крім потягів, були: чотирі гармати з набійними скринями, кілька кулеметів, багато мушкетів, гарматних і мушкетних набоїв, біля двох десятків коней і т і. Ворожі трупи засіяли поле бою.

В и с н о в к и: На протязі дня 25 березня отаман Оскілко десятки разів запитував про становище на фронті. Вимагав якнайскорше рухатися на Київ. У мене повстала думка, що отаман Оскілко хотів бути українським Мініним. Москалі, мабуть, мали намір завдати нам сильну поразку під Малином, а потім гнати нас далі, доки не знищили б вщент. Тримаючи в своїх руках Пиружки і Селище, ворог заманював нас в мішок, а з переходом до наступу зі згаданих сел, ударив би по нашому запіллю і відрізав би шлях до відступу. Катастрофа була б повна. На наше щастя у ворога було погано поставлено справу розвідки, через що він не мав відомостей про нашу обхідну кольону, хоч обхід робився серед білого дня і не так то вже далекий.

Переходячи кілька разів до контр-атаки, він розраховував, що не тільки припинить нам наступ, але й примусить нас до відступу, та кожний раз розбивався об стійкість наших військ. Дивізія понесла великі втрати забитими і раненими, але настрій вояцтва був добрий. Не було ні одного випадку неґативного поводження з боку вояцтва підчас бою. Існувала віра, що ворога переможемо вкінець.

Я уявляв собі ясно дальшу перспективу боротьби на цьому фронті. Боротьба йшла за опанування Київа. Як я вище згадував, я не був поінформований що до бойових подій на інших наших фронтах. Штаб Північної ґрупи або не дбав про це, або находив

займим мене інформувати і наразі Київська й Мозирська ґрупи, на погляд Північної ґрупи, були шахматними фіґурами, які наказувалося пересувати, не числячись з тими тяжкими обставинами, при яких частинам випало боротися. На протязі дня всі частини брали участь у боях, вночі майже половина несла сторожеву охорону. Про відпочинок можна було лише мріяти, але він був дуже конечний. В близчому майбутньому треба було сподіватися, що ворог дістане солідне підсилення і перейде до наступу з глибоким обходом. Цього з його боку вимагали обставини. Своїми міркуваннями я поділився зі штабом Північної ґрупи і дістав запевнення, що при „першій можливості" до мене надішлеться свіжі частини, а тим часом вимагалося далі наступати на Тетерів.

Події під Овручем 24 березня. Начальник Мозирської ґрупи, полковник Х., доповідав мені кілька разів про завязку і продовження бою за опанування Овручем. Як і треба було сподіватися, ворог використовував свої гармати, які стояли на висотах, що на північ від Овруча, і наші частини зазнавали підчас наступу значних втрат від його вогню. Прийшлося комбінувати наступ з рухом обхідної кольони, яка складалася з двох курінів Холмського полку і одної батареї в команді полковника Ковальчука. Топніючий глибокий сніг дуже заважав наступові. До 12 год. дня частини, які наступали з фронту, зупинилися за 6—7 верстов од Овруча й не мали можливости посуватися вперед. Наша артилєрія була слабша від ворожої, а тому й не в силі була з нею змагатися. Полковник Х. побоювався, щоб ворог не кинувся своїми більшими силами на обхідну кольону, не знищив її, а потім не перейшов до наступу на фронті. Тому він рішив, не чекаючи, поки обхідна кольона увяжеться до бою, наступати з фронту рідкими лавами, а решту (в тім числі й резерв) направити в обхід лівого ворожого крила, зменшуючи таким чином віддаль поміж обхідною кольоною і частинами фронтовими. Наші бронепотяги,*) маневруючи, підходили близько до Овруча і обстрілювали його піхоту й бронепотяг, який увесь час тримався в долині (дефілє). Біля 14 год. батарея обхідної кольони з боку села Гладкович відкрила вогонь, на який ворог скоро почав відповідати сильним огнем. Незабаром з Овруча потяглися на північ ворожі потяги. Це була добра прикмета і полковник Ковальчук розпочав енерґійний наступ.

До 16 год. бій кипів по всьому фронті. Ворог перемінив напрямок свого фронту на схід і північний схід, головно, обороня-

*) Один „бронепотяг" було зімпровізовано, а саме: звичайний товаровий ваґон обложено з середини звязаними дротом паками пресованого сіна, і в центрі поставлено польову гармату, для корпусу якої прорізано в передній стіні ваґона діру. Для попередження відкоту гармати інженери пририхтували якісь ланцюги. Такий бронепотяг, маючи 3 чоловіки обслуги, і добре стріляв, а, головне, і добре впливав на наше вояцтво.

ючи залізницю й місто і переходячи невеличкими відділами до контр-атаки. Головна маса його піхоти (Тульська бриґада), несучи великі втрати від нашого вогню, особливо гарматного з бронепотягів і батарей, подалася назад, в напрямку на лісок, що на північний захід від Овруча. Знялися й батареї ворога з позицій і теж вдарилися в тому ж напрямку.

Біля 18—19 год. Овруч був звільнений від ворога і полковник Х. переслідував його далі. Наші бронепотяги захопили наступну залізничну стацію, але як запала ніч, мусили покинути її. Захоплені до полону московські вояки Тульської бриґади доповідали, що командир цієї бриґади Стрекопитов дуже хотів би перейти на наш бік, щоб купно з нашим військом битися проти большевиків, але не може ризикувати, бо боїться, що українці всіх їх розстріляють. Я уповноважив полковника Х. негайно вступити в переговори із Стрекопитовом; ґарантувати йому й бриґаді повну недоторканість, при умові видачі нам всієї зброї і большевицьких комісарів; зносини розпочати через відпущених кількох полонених. Щоб попередити з боку москалів зраду й провокацію, дальший наступ переводити в найенерґійніший спосіб. Бойові обставини вимагали якнайскорше захопити Мозир, поки ще не зовсім розмерзлися болота, знищити на Припяті міст і закінчити на цьому фронті бойові операції.

В и с н о в к и. Командир Мозирської ґрупи військ полковник Х. чесно й сумлінно виконував свої обовязки, безумовно був здібним старшиною, військово вишколений і вихований умів тримати в руках своїх підлеглих і сам, як підлеглий, був зразком. Уложивши плян наступу на Овруч, з деякими поправками, що я їх запропонував, полковник Х. вже підчас бою добре орієнтується й оцінює обстанову в належний спосіб, а тому, щоб не поставити обхідну кольону в тяжке становище, залишає рідкі лави для атаки ворога з фронту, а з рештою сил кидається на допомогу полковникові Ковальчукові, виграє бій, захоплює Овруч і наступну за ним стацію. Переслідувати ворога далі було неможливим з огляду на ніч, а, по друге, — військо ґрупи було перетомлене.

Полковник Х. припускав, що московсько-большевицький командир Стрекопитов щиро хотів перейти з бриґадою на наш бік і для того доручив довіреним своїм людям, передавшися до полону, повести переговори з нашим командуванням. Можливо, що це була з боку москалів і провокація. Не беручи на себе відповідальности за наслідки того чи іншого свого рішення, він запитує мене. З огляду на те, що у москалів усі засоби добрі для досягнення своєї цілі, я й запропонував полковникові Х. вступити зі Стрекопитовом в переговори, але разом з тим продовжувати наступ, маючи на увазі, що коли Тульська бриґада дійсно мала замір перекинутися до нас, то вона це могла зробити підчас бою,

обеззброївши ті свої частини і заарештувавши тих комісарів, які могли б стати на перешкоді.

Що до поведінки в бою військових частин ґрупи, — то це було реґулярне військо. Командир і старшини — на своїх місцях, вояцтво було добре забезпечене, до тютюну включно. Щоденно підвозилося в можливій кількости одяг, взуття, онучі й часто білизну; хорим і раненим своєчасно давалося лікарську поміч. Всі знали, що треба ворога поконати й стреміли до того. Помітно було й суперництво поміж ґрупами. Вояцтво Київської ґрупи вважало, що його фронт важніший і боротьба тут далеко тяжча, бо сили ворога великі.

Справа отамана Ворушила. В ніч з 25 на 26 березня до Малина приїхала слідча комісія для доповіді мені в справі отамана Ворушила. Виявилося, що отаман Ворушило — страшний злочинець, на сумлінню якого лежало кілька душогубств зовсім неповинних людей, грабунки населення, знущання над жінками, серед яких були такі, що мали чоловіків і дітей і яких він силою взяв до... „неволі". Та сила ріжного майна і грошей, що їх знайдено в потязі, — усе те було награбоване. Ворушила й кількох його козаків під ескортою сильної варти відправлено було до штабу Північної ґрупи, куди, рівно ж передано увесь слідчий матеріял. Залізничне майно передано через залізничного комісара правлінню Коростенського залізничного вузла. Чисто військове майно, а також провіянт, фураж і коні залишено в ґрупі. Що до приватного майна, то було широко оповіщено населення тих місцевостей, де грабував отаман Ворушило, щоби зголошувалися до штабу ґрупи ті, яких він пограбував. Цим закінчилася авантюра одного з грізних отаманів. Покищо не вдалося зловити отамана Козир-Зірки.

Бої в районі Городище—Пинязевичі. (Схема ч. 3). 26 березня ранком наша кінна й піша розвідки доносили, що в с. Пинязевичах знаходиться ворожа піхота з артилерією й кулеметами та що по той бік р. Ірші по залізниці маневрують два ворожі бронепотяги. Це було для нас несподіванкою й можна було припускати, що ворог займе Пинязевичі вночі новими силами, які надіхали по залізниці з боку Київа.

Лівий беріг Ірші в цьому селі був надзвичайно багнистий, крім того не було й мосту через річку, отже, ворог перейшов Іршу десь вище. Для забезпечення нашого лівого крила було негайно пересунено з кольонії Городець один курінь Франківського полку, батарею й кінну сотню до с. Ризні, відкіля (наказувалося) провадити розвідку на хутір Казинку і с. Пинязевичі. Бажаючи знищити наш бронепотяг, ворог на повних парах пустив по залізниці паротяг. На наше щастя це помітила обслуга нашого бронепотягу і на шини було покладено кілька шпал, завдяки чому

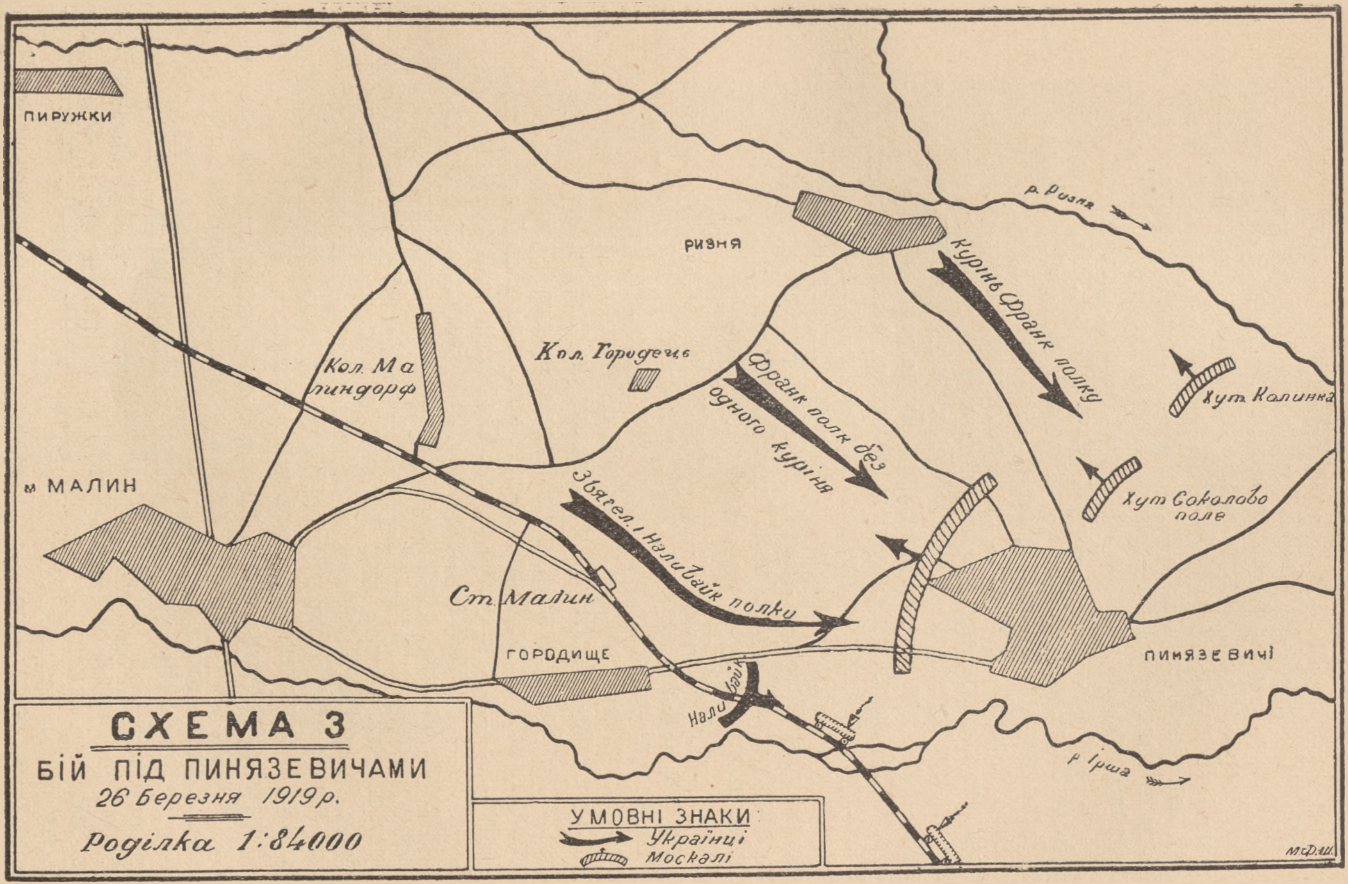
ПИРУЖКИ
м МАЛИН
Кол. Малиндорф
Кол. Городець
РИЗНЯ
р. Ризня
Курінь Франк полку
Франк полк без одного куріня
Звягел. і Наливайк полки
Хут Калинка
Хут Соколово поле
Ст. Малин
ГОРОДИЩЕ
ПИНЯЗЕВИЧІ
Наливайк.
р. Ірша
СХЕМА 3
БІЙ ПІД ПИНЯЗЕВИЧАМИ
26 Березня 1919 р.
Роділка 1:84000
УМОВНІ ЗНАКИ
Українці
Москалі
М.Ф.Ш.

паротяг, налетівши на шпали, звалився з насипу і попсував у цьому місці залізничний тор. Ворожі броневики відкрили гарматний огонь по нашому бронепотягу.

О год. 9 ранку наказано двом куріням Франківського полку при підтримці 2-х батарей (що ночували в кольонії Городець) атакувати ворога, що займав Пинязевичі й знищити його. Куріневі цьогож полку, що перебував в с. Ризні, підтримати атаку, бючи ворога в крило. До вияснення обстанови, Звягельцям і Наливайківцям з артилєрією зосередитися на ст. Малин.

Ворог попередив нас і почав наступ з с. Пинязевич і хут. Соколове Поле, що на північ від цього села. Наступали матроси і червоноармійці. Наші батареї відкрили вогонь з близької дистанції й нищили ворога, який всеж наступав далі. Вже підчас бою показалося, що ворожих гармат в Пинязевичах не було, а вони стріляли зза р. Ірші. Біля с. Ризні теж завязався бій, як гарматний, так і кулеметний та мушкетний. Франківці при підтримці Звягельців переходять до атаки, й завязується зустрічний бій. Перевага в гарматах на нашім боці, й ми нищимо ворога по цілому фронті, але він ще не втікає. Скоро з фронту ворог почав наступ під прикриттям своїх гармат і бронепотягів, прямуючи на міст через Іршу. Наливайківці займали лівий беріг Ірші і захищали переправу через цю річку.

Наші батареї розвинули ураґанний огонь по матросах, які зрештою почали втікати до Пинязевич і до ліска. Франківці й Звягельці по всьому фронту переходять до рішучого наступу, вриваються до Пинязевич і рукопаш нищать ворога: частина ворогів втікаючи через річку й болота, знайшла там свою смерть.

Спроби ворога перейти річку з фронту були відбиті нашим огнем. По ворожих бронепотягах зосередила свій огонь гавбична батарея сотника Качанівського. Цей видатний старшина протягом кількох хвилин знищив один бронепотяг, а другий, підбитий, відійшов і більше не появлявся. Ворожа піхота маневрувала. Було помічено ворожу кольону з боку с. Старої Рудні; вона прямувала на м. Малин. Сильно обстрілював ворог с. с. Пинязевичі та Городище. Всім нашим батареям було наказано розвинути найсильніший огонь по ворожій артилєрії та по його піхоті й знищити ту його кольону, яка прямувала на с. Малин.

Наш бронепотяг був по тім боці річки й стріляв з гармати й кулеметів. Міст через Іршу був у наших руках. Деякий час ворожі гармати теж розвинули були сильний огонь, і одна з наших батарей, що стояла на відкритій позиції, на північно-західній околиці кольонії Малиндорфу, понесла значні втрати, але біля 15 години ворожі гармати вмовкли; стріляли лише ворожі розстрільні, прикриваючи відступ своєї піхоти. Обхідну ворожу кольону розпорошив наш гарматний огонь.

О 16—17 год. бій затих. Переходити до контр-наступу стом-

Ґенерального штабу ґенерал-хорунжий ОЛЕКСАНДЕР УДОВИЧЕНКО.

Начальник штабу Слобідського Гайдамацького кошу. Командир 3-го Гайдамацького полку. Начальник штабу Слобідського корпусу. Командир 3-ої Залізної стрілецької дивізії. Ґенеральний Інспектор Військ.

Ґенерал-хорунжий ПАВЛО ШАНДРУК.

Командир панцирника „Полуботько“. Командир бронепотяга „Запорожець“. Командир Окремого Запоріжського куріня. Командир 9-го стрілецького полку. Командир 7-ої стрілецької бриґади. Командир 3-ої Залізної стрілецької дивізії.

леними військами не було рації, а подруге вже був пізній час. Треба було благословляти долю, що вдалося відбити ворога з великими для нього втратами.

Ворог відходив у напрямку на Тетерів під обстрілом наших бронепотягів, кінних сотень і піших розвідчиків. Наші бронепотяги обстріляли поданий для війська ворожий потяг. Всі частини дивізії перейшли на правий беріг річки Ірші й обсадили позицію з північного сходу на південний захід по лінії сел Ялцівська Рудня — Федорівка. Франківський полк з двома батареями, яко резерв, зайняв село Антонів. Одну кінну заставу поставлено в с. Стасевій, а другу кінну заставу — біля с. Воросівки. Біля цих сел були добрі мости, за якими конечно було доглядати. Технічний курінь залишено в с. Пинязевичах. На цей курінь покладено обовязки в найкоротший час направити мости через р. Іршу біля сел Антонова, Пинязевич і Заруддя. Оперативний штаб був у ваґонах - „теплушках", під прикриттям бронепотягів.

Сторожеву охорону було виставлено від Звягельського і Наливайківського полків. Обоз, господарчі установи й санітарію залишено в Пинязевичах і Городцю.

В и с н о в к и. Бій 26 березня був для нас цілковитою несподіванкою. Того дня думалося дати військові на цім фронті відпочинок і підготовити наступ на Тетерів 27 чи 28 березня. Стомлена попереднім боєм дивізія, вимагала відпочинку, бо інакше могла б скоро виснажитися. Загадкою було, як могла сторожева охорона від Франківського полку не доглядіти, що вночі ворог зайняв Пинязевичі. Хоч мешканці цього села стверджували, що матроси увійшли в село вдосвіта з боку с. Заруддя, що лежить на схід від Пинязевич, прикриваючись лісистою місцевістю, але коли б у Пинязевичах була застава, то в кожному разі вона своєчасно відкрила б наступ матросів.

У цім селі свобідно міг розміститися на ніч той же Франківський полк і дві батареї, але якесь передчуття підказувало мені, щоб цього не робити. Могло статися так, що ті ж матроси, яких було два батальони, довідавшись, що в селі ночує військо, знищили б його до щенту. Треба гадати, що ворог послав матросів на обхід нашого лівого крила, але головні його сили спізнилися що до своєчасного спільного наступу, а можливо, що матроси розпочали наступ раніше завдяки тому, що наша розвідка викрила їх.

Матроси билися уперто, мали багато тяжких і ручних легких кулеметів. На полі бою залишилося біля 400 трупів; відірвані голови, ноги й руки лежали розкидані по полю. Великі втрати ворог поніс від гарматного вогню. Наші втрати були значні, забитими й раненими. В моральному відношенню цей бій мав для нас велике значіння. Частини билися відважно, а ворог переконався, що навіть при допомозі матросів перемогти нас не може.

Перемогу здобули ми з великими втратами, й підсилення диві-

зії свіжими частинами було дуже конечне. Штаб Північної ґрупи покищо обмежувався обіцянкою щодо цього, зате вимагав дальшого наступу на Київ. Перекинути на цей фронт якунебудь частину з Мозирського фронту було ризиком, тим більше, що операції на тому фронті треба було закінчити в найскорший термін здобуттям Мозира і лише тоді вже звільнені частини можна було б перевести на Київський фронт. Командуючий Мозирською ґрупою полковник Х. вважав, що найкращою боєздатною частиною його ґрупи є Холмський полк, решта ж, — це тільки яко підмога моральна.

По закінченню бою 26 березня вночі було скликано нараду з усіх командирів частин ґрупи, щоб обміркувати положення й прийняти дальший рішенець що до наступних бойових операцій ґрупи. Командири частин просили дати на відпочинок військам не менше як два дні, щоб привести до порядку зброю, муніцію та одяг. Конечним було поповнити частини з запасового куріня, що стояв у Звягелю. Крім того, було розглянено декілька питань адміністративно-господарчого характеру. Що до відпочинку було умовно прийнято рішення, що 27 березня активних акцій провадити не будемо, але частини дивізії мусять бути готові до бою кожної хвилини, коли б ворог виявив намір перейти до наступу.

Командирові запасового куріня було протелеґрафовано до Звягеля про надсилку до дивізії трьох маршових сотень при старшинах.

Отаман Соколовський і його „допомога“.

Пізно вночі з 26 на 27 березня викликав мене штаб Північної ґрупи для розмови по прямому дроту. З перших же слів розпочав „розносити“ мене ґенерал Аґапіїв за те, що я „проморгав“ матросів, завдяки чому ґрупа зазнала „сильної поразки“, що москалі незабаром, зібравши великі сили, мають перейти до рішучого наступу, а тому наказував негайно продовжити наступ і захопити Київ, лише залізниці не триматися, а провадити операції в полі. Далі висловив незадоволення з того, що я не даю відомостей про бойові події на Мозирському фронті.

Після ґенерала Аґапієва почав говорити отаман Оскілко, який апробував розпорядження ґенерала Аґапієва і наказав порозумітися з отаманом Соколовським, який має відділ біля 5.000 баґнетів і шабель при гарматах і знаходиться в районі Радомишля; він може спільно провадити бойові акції разом з Київською ґрупою. На моє запитання, кому зараз підлягає отаман Соколовський, дістав у відповідь: „нікому“. Я був дуже здивований нездержливим тоном розмови ґенерала Аґапієва, який до цього часу не лише ставився до мене добре, але й поза очі говорив, що розраховує тільки на мене. Прийшла в голову думка, що хтось вносить елємент інтриґ, хтось мені хоче „підкласти свиню“, освіт-

люючи перед штабом Північної ґрупи становище на фронті з неправдивого боку. Дивувало мене й те, що, покладаючи на 17-ту дивізію завдання, мене зовсім не поінформовано, що діється на інших фронтах, припустімо хоч би навколо Київа. Ґрупа Соколовського для мене була „журавлем в небі". Захоче Соколовський — приєднається, не захоче — не приєднається, бо... нікому не підлягає.

Попросив я отамана Оскілка вислухати мене, на що дістав дозвіл. Тоді я доповів, що всякий наказ начальства мушу виконувати і, які б наслідки від того не були, буду продовжувати наступ на Київ, але зауважив, що робити наступ лише для наступу вважаю нерозумним і морально неоправданим для себе, тим більше, що штаб Північної ґрупи має відомости, що москалі зосереджують проти 17-ої дивізії великі сили. Доповів також про становище на Мозирському фронті, де операції складалися дуже вдало і на протязі кількох днів Мозир має бути здобутим і що Тульська бриґада врешті передасться до полону. Потім просив отамана Оскілка надіслати для Київської ґрупи підпомогу. Отаман Оскілко відповів, що вживає заходів, щоб надіслати підмогу і завідомив, що крім того незабаром має прибути до Коростеня командир 9-го корпусу ґенерал Єрошевич, який і обійме командування над обома фронтами. На моє запитання, де знаходиться 9-й корпус і з яких частин він складається, отримав відповідь, що 17 і 18 дивізії це й є 9-й корпус та що 18 дивізія має прибути під Коростень, але мені не чекати на прибуття 18 дивізії та на „комкора", а далі вести наступ на Київ.

Зясовую отаманові Оскілкові, що наступ буду продовжувати, що на війська дивізії покладаю надію, але не можна вимагати неможливого. Хоч дивізія покищо свіжа й має військовий дух, але перелом наступить негайно в гірший бік при першому невдалому для нас бою, а тому ще раз просив отамана Оскілка надіслати якнайскорше підсилення. З Мозирського фронту, як сказано вище, я не міг нічого взяти. Збаражський загін, яко військова частина, перестав існувати, бо підчас бою розбігся, і лише невеличкі рештки його було влито до інших частин. Надіслання підмоги було обіцяно.

Під кінець з боку отамана Оскілка розмова прибрала жартівливий характер, що мене дуже вразило. Між іншим, отаман Оскілко запитав мене, в яких я стосунках з начальником штабу, підполковником Толмачовим. Я належно відповів. Але цього запитання для мене вистарчило, щоб зрозуміти, що підполковникові Толмачову не місце в штабі ґрупи. Я гадав, що коли він не зрадник, то в усякому разі інтриґант і шкідливий для справи, а тому й вирішив відрядити його негайно до штабу корпусу, коли той прибуде на фронт. Розмову закінчено і телеґрафну стрічку цієї розмови прилучено до оперативних справ штабу.

27 березня ранком послано до отамана Соколовського в ра-

йон Радомишля двох старшин на мотоциклях з наказом відшукати отамана за всяку ціну, а колиб у дорозі не можливо було користати з машин, то пробиратися на підводах і т. п.

Отаманові Соколовському я писав (зуживши всю свою красномовність), що загальна справа наша вимагає, щоб він із своїм військом приєднався до ґрупи, щоб спільними силами доконати ворога. Ставив йому умову що до його непідлеглости мені, коли він того побажає. Просив, щоб у крайньому випадку він відрядив хоч частину своїх сил, яка мусить негайно рушити по правому березі р. Тетерева в напрямку на с. с. Михалку-Пісковку з таким розрахунком часу, щоб 28 березня я мав відомости, що та частина війська підходить до згаданих сел.

По отриманню цих відомостей 17-та дивізія мала би перейти до наступу по всьому фронту, незалежно від того, чи це буде вдень, а чи вночі. Коли 17 дивізія завяже бій, тоді ґрупа отамана Соколовського має вдарити по лівому крилу і по запіллю ворога, відрізавши йому шлях до відступу. От такий був мій плян — розрахунок що до ґрупи отамана Соколовського.

Від Малина до Радомишля було верстов 20 по добрій дорозі і на мотоциклях можна було покрити цю просторінь за годину. Я сподівався отримати відповідь о 12 год. дня 27 березня і, якщо ворог буде пасивний, то обмежитися на протязі того дня лише розвідкою, як це й було вирішено на нараді з командирами частин.

Чому я зупинився на думці атакувати ворога чи то вдень, чи вночі? А тому, що мені бажано було втягнути в бій військо отамана Соколовського, не даючи йому часу на міркування, бо був переконаний, що повстанці нездібні для впертого бою, а лише для „нальотів", а в даному разі досить було б і короткого наскоку, щоб москалів розбити; та, крім того, підмога отамана Соколовського мала б велике моральне значіння для 17-ої дивізії. 27 березня штаб Північної ґрупи повернув у моє „розпорядження" отамана Ворушила, якого того ж таки дня повішено на Малинському тартаку.

Лише біля 3-ої години пополудні повернулися посланці від отамана Соколовського й доповіли, що отаман відмовив мойому проханню, що він має власне завдання, хоч отаман Соколовський і дуже цікавився становищем на фронті 17 дивізії, для чого докладно розпитував посланців-старшин. Вихвалявся отаман, що зі своїм військом він має зайняти Київ.

Прийшлося зупинитися перед сумним фактом: отаман Соколовський відмовив, штаб Північної ґрупи обіцяв надіслати на фронт для загального керування командира фактично не існуючого 9-го корпусу ґенерала Єрошевича.

Прибуття Головного Отамана до Коростеня.

27 березня о год. 6—7 вечора мене викликав по телеґрафу з Коростеня Правобережного підполковник Толмачов, який доповів, що на ту стацію прибули Головний Отаман і отаман Оскілко й чекають на моє прибуття. Я прибув до Коростеня на паротязі. Головний Отаман наказав доповісти йому про становище на фронтах. На протязі приблизно пів години Головний Отаман цілком ознайомився з ситуацією на фронтах ґрупи й запитав отамана Оскілка: „Скажіть мені конкретно, які ваші дальші пляни що до цього фронту". Отаман Оскілко, показавши на мене рукою, висловився так, що я, мовляв, вимагаю від полковника Пузицького, щоб він продовжував енерґійний наступ на Київ, але він просить надіслати йому свіжих сил. Головний Отаман відповів: „Мабуть має рацію". Розмова відбувалася в окремій кімнаті залізничного двірця, де присутніми були підполковник Толмачов і старшина оперативного штабу сотник Клечковський, якого я взяв з собою з фронту. Головний Отаман наказав передати його подяку військам ґрупи і залишив з отаманом Оскілком кімнату. Я провожав обох до потягу. Перед тим як увійти до ваґону Головний Отаман, звертаючись до мене, промовив: „Полковнику, обставини вимагають продовжувати наступ, але добре пильнуйте, щоб ворог вас не повалив". На цьому розмову закінчено і Головний Отаман з отаманом Оскілком увійшли до ваґону.

Чекаючи відходу потягу Головного Отамана, я в супроводі сотника Клечковського ходив по перону. Через кілька хвилин вийшов із ваґону отаман Оскілко і, побачивши мене, підійшов і сказав: „Я пришлю вам Гайсинський полк, який зараз у Рівному". Я запитав, коли саме можна чекати на прибуття полку. Отаман Оскілко відповів, що командирові 9-го корпусу ґенералові Єрошевичеві видано наказ вирушити на фронт і можливо, що він прибуде з цим полком.

Потім отаман Оскілко взяв мене під руку, відвів кілька кроків вбік і сказав: „Не дуже довіряйте Толмачову". Я відповів: „Дайте мені конкретні дані про його зраду і я негайно накажу його повісити". — „Треба почекати", — сказав отаман Оскілко. Я доповів, що як тільки прибуде ґенерал Єрошевич, я Толмачова відряджаю в його розпорядження. Отаман Оскілко сказав: „Добре зробите". Розмову було скінчено. Потяг Головного Отамана відійшов.

Завітання на фронт Верховного Вождя Армії зробило сильне враження на військо. Підняло дух і енерґію вояцтва. В урочистий спосіб було передано військам ґрупи подяку Головного Отамана за їхню бойову працю.

27 березня вечором прибув до складу ґрупи ґенерал-хорун-

жий (ґенерал-майор російської служби) Годлєвський,*) гарматчик з академічною освітою. Цю людину я ніколи не знав і не бачив, ніхто його до мене не надсилав, а зголосився він добровільно по тім, як довго провештався в запіллю, перебуваючи в резерві старшин по м. Рівному. З коротких розмов з ним я довідався, що в часи Гетьмана він був начальником артилєрії корпусу, а потім лишився без посади. Запевняв мене, що буде корисним на фронті і працюватиме не за страх, а за совість. Я залишив його в складі ґрупи, призначивши за начальника артилєрії ґрупи. Про цей випадок я просив інструкцій від штабу Північної ґрупи. Ґенерал Годлєвський з першогож дня своєї служби виявив себе з найліпшої сторони, як бойовий ґенерал, глибокий знавець гарматної справи, чудовий адміністратор, невтомний працівник, а як людина — джентельмен чистої води. З глибоким почуттям щирої й сердечної вдячности згадую про незабутнього, милого й славного бойового співробітника, ґенерала Годлєвського.

Бойові події на фронті 17-ої дивізії 28 березня 1919 року. (Схема ч. 4).

Зранку 28 березня наша розвідка доповіщала, що ворог зосередив свої сили на лівому березі р. Тетерева по обидвох сторонах залізниці і що по той бік залізниці стоять його потяги. Ворожа піша й кінна розвідки появилися на лінії с. Бухтієвки і відкрили вогонь по наших розвідках. Це значило, що ворог готовився до наступу — таке у нас було припущення. Тепла соняшна погода, а вночі туман, зробили ґрунт болотистим і це в значній мірі заважало в пересуванню і маневруванню артилєрії. Було вирішено перейти до наступу й скинути ворога в річку Тетерів.

Біля 8 години ранку Звягельський полк з двома батареями польової артилєрії і мортирною батареєю почав наступ на північ від залізниці. Наливайківський полк з трьома батареями польових гармат наступав на південь від залізниці. Франківському полкові наказано посуватися уступом за правим крилом Наливайківців. Технічний курінь переведено до с. Ялцівської Рудні. Незабаром наші бронепотяги вже увязалися в бій з ворожими бронепотягами. Стріляли й наші кулемети з переднього бронепотягу. Гавбична батарея сотника Качанівського мала підтримувати бронепотяги, не чекаючи на наказ.

До штабу надходили доповіщення від розвідки, що ворожі сили розгортаються по обидвох сторонах від залізниці і посовуються наперед, що з тамтого боку річки подається їм підмогу та що у ворога є кольони матросів.

В оперативному наказі ґенералові Годлєвському залишалося повну ініціятиву що до застосування артилєрії.

---

*) Ґенерала Годлєвського прошу не змішувати з гарматчиком полковником чи підполковником Годило-Годлєвським. — А. П.

О год. 10 наші розстрільні відкривають мушкетний і кулеметний огонь по ворожих лавах, бронепотяги посовуються поволі, маневруючи, щоб не бути відрізаними.

З відтинку Звягельського полку, з боку села Ялцівської Рудні наші батареї відкрили вогонь по ворожих кольонах. Почала стріляти ворожа артилерія, скеровуючи стріли в бік наших чинних батарей, але зі значними недольотами (виявилося, що ворожа артилєрія була по той бік річки, а це була ознака, що ворог не був певний успіху й артилєрію тримав за річкою).

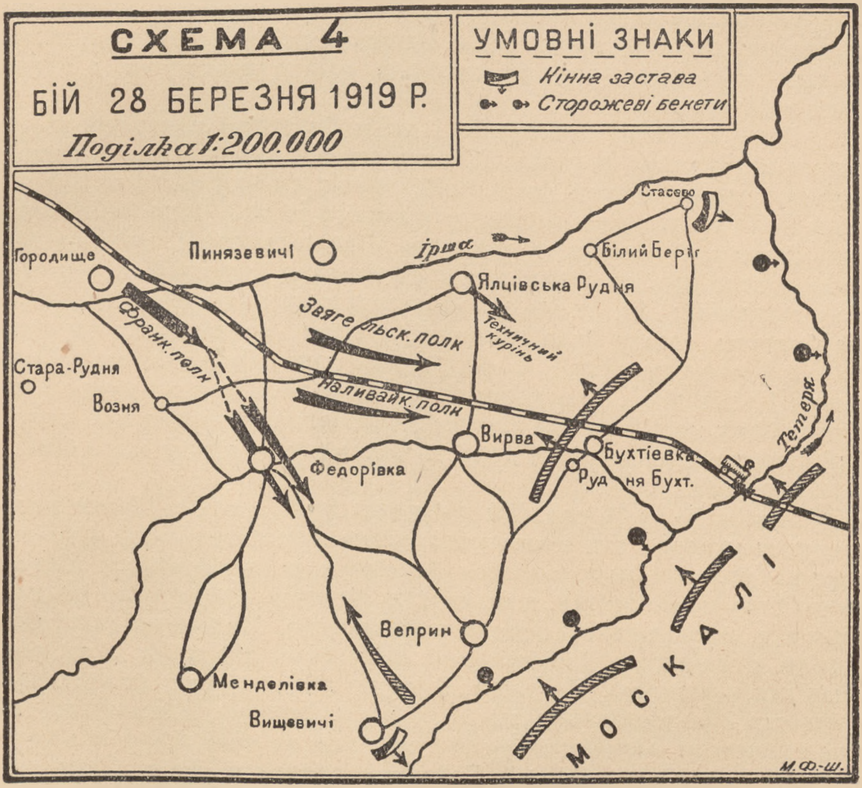

До 12 год. дня по всьому фронті бій тривав дуже інтенсивно. З нашого боку брала участь вся артилєрія. Ворог мав великі втрати, головним чином, від гарматного й кулеметного вогню, але все ж посовувався наперед.

Командир технічного куріня вже вдруге просив дозволу рушити на підтримку Звягельцям. На це дістав дозвіл, але одночасно наказ залишити варту для охорони мостів.

Наливайківці, несучи значні втрати і боячись обходу свого правого крила, почали рачкувати назад. Командир Франківського полку з власної ініціятиви підсилює Наливайківців одним курінем

свого полку, і тим підштовхує праве крило Наливайківців наперед. Бойова обстанова більш-менш виявляється. Сили ворога безумовно були переважаючі, матроси до нахабства лізли вперед зі своїми комісарами, часами зупиняючись і ховаючись за горами трупів своїх забитих. Не можна було й думати про відступ. На фронті Наливайківців розігрався бій за опанування села Вирви, що лежало на шляху наступу цього полку. Село кілька разів переходило з рук до рук. Нарешті під картачним вогнем наших гармат рештки ворога відкотилися й село залишилося в наших руках.

О год. 14 штаб отримує відомості від кінної розвідки, що на нашому правому крилі, від с. Вишевич посовується в напрямку на село Федорівку ворожа кольона силою приблизно в піший полк з батареєю.

Двом куріням Франківців і двом батареям наказано заатакувати цю ворожу кольону. Для виконання цього розпорядження використано до решти дивізійний резерв. Свіжої частини під руками не було, вирвати перемогу у ворога можна було лише власною смертю. Я запросив ґенерала Годлевського і запитав про його думку що до дальшого продовження боротьби й отримав таку відповідь: „Як би ми захотіли відступити, то врятуються лише боягузи, решту буде знищено, а тому краще продовжувати наступ і полягти всім.“ Я розцілував ґенерала, побажав йому успіху і відійшов... Хто переживав тяжкі години в крівавих і нерівних боях, то тільки той зрозуміє, яке велике значіння має сильна й рішуча воля начальника довести перемогу до кінця, чого б вона не коштувала.

Поміж 15 та 16 год. бій досягнув свого апоґею. Полки посовувалися наперед під охоронним огнем нашої артилерії. Обхідна ворожа кольона розгорнулася й билася з Франківцями. Підчас цього бою не на життя, а на смерть, коли на карту було поставлено все, несподівано Господь послав чудо. Майже на поле бою прибув у ешалонах Гайсинський полк біля 700 люду з кулеметами під командою Неграша. В одну хвилю полк виладувався з ваґонів і розсипаючись на ходу в розстрільну, тримаючись лівим крилом за залізницю, рушив наперед на чолі зі своїм командиром; з криком „Слава“ Гайсинці вдерлися до с. Бухтієвки й зтялися в рукопашному бою з матросами, які захищали це село. Після довгої боротьби матроси почали втікати. Настала переломова хвиля в бою. На цілому фронті розлягався побідний крик „Слава“ і всі частини рушили вперед. Артилерія нищила ворога, який уже спішно відступав. Гавбична батарея й броневики зосередили вогонь по мостах через р. Тетерів і по ворожих броневиках; один із них наші гарматні стрільна настільки знищили, що він представляв із себе купу заліза, перемішаного з трупами.

Ворог відходив по всьому фронту, залишаючи в глибокому болоті масу трупів і ранених, серед яких багато було таких, що

могли піднестися і вже лежачи стріляли по наших вояках. Це викликало велике обурення і таких нищили баґнетами та кольбами. Були спроби з боку комісарів, які мали при собі червоні прапорці, зупинити відступ матросів і червоноармійців, — але те вже не помагало.

Ворог відступав на залізничний і деревяний мости через р. Тетерів, але ці мости наша артилерія знищила; по скупченому ворогу наша артилерія та кулемети розвинули найсильніший огонь.

Рятуючи своє життя матроси кинулися в річку, надіючися вплав досягнути того берега, але багато із них знайшли смерть в Тетереві. Уже на самому березі річки, на трупах забитих і ранених, ворог в аґонії ставив розпучливий опір, бився рукопаш, не бажаючи здаватися до полону. З того берега було подано багато човнів, але ворог не зміг їх використати.

Бій закінчився зі смерком цілковитим розгромленням ворога. Нам дісталося багато кулеметів ріжних систем, сила іншої зброї, телефонне й телеґрафічне майно, коні, тачанки й ріжні вози, похідні кухні і т. і., і т. і. Недобитки червоних взято до полону. Те, що переправилося на той бік річки, було знищено нашим гарматним огнем. Наші втрати забитими й раненими були надзвичайно великі. Навіть Гайсинський полк, що прибув на поле бою майже під кінець його, втратив біля половини свого складу. Багато наших старшин, в тому числі і я, були ранені, але залишалися на своїх місцях до кінця бою.

Про переслідування ворога по той бік річки Тетерева не могло бути й думки. Треба було впорядкувати частини, підібрати ранених і забитих. Для того було змобілізовано підводи і робочих з місцевих сел.

Так закінчився славетний бій 28 березня 1919 року в трьохкутникові поміж річками Тетеревом та Іршою.

Наніч лівий беріг р. Тетерева обсаджено сторожевими бекетами, а на крилах, в с. с. Вишевичах і Стасевій виставлено кінні застави. Броневики наглядали за зіпсутим залізничним мостом через Тетерів. Славний командир бронепотягу „Стрілець“ був забитий.

В ніч з 28 на 29 березня по прямому дроту я особисто доповів отаманові Оскілкові про бій і про стан частин 17 дивізії і просив, щоб Гайсинський полк залишився в складі дивізії. Отаман Оскілко не дослухав до кінця моєї доповіді, зробив перерву, наказавши мені чекати біля апарату. Через добрих пів години розмова відновилася, й отаман мені переказав, що він поспішив завідомити Головного Отамана про наслідки бою, як рівно переказав від нього військам ґрупи подяку та наказав представити негайно до нагороди старшин і козаків, які в цих боях відзначилися. Що ж до мене, то отаман Оскілко запитав, чого я хотівби, чи 10 тисяч карбованців, чи орден (хрест) Архангела Михаїла. Я відповів, що

коли дістануть нагороди всі ті вояки, яких я представлю до нагородження, тоді я дам відповідь і про себе.*) Далі отаман Оскілко сказав, що на фронт виїхав уже командир корпуса ґенерал Єрошевич і обійме керування фронтом і до нього мені належить зголоситися.

29 березня зранку з боку ворога не було помічено жадного руху, а тому я залишив фронт і відїхав до Коростеня Правобережного представлятися командирові корпусу. Тут уже чекала на мій приїзд Тульська бриґада на чолі зі своїм командиром сотником Стрекопитовом і декілька делєґацій: від місцевих самоврядувань, залізничників і жидівська від м. Іскоростя, які прийшли привітати мене з приводу перемоги над червоними катами. Жидівська делєґація, крім того, просила дозволу орґанізувати в м. Іскорості шпиталь на 50 хорих і ранених вояків, яких будуть утримувати місцеві жиди.

Представився я командирові 9-го корпусу ґенералові Єрошевичеві і докладно ознайомив його зі становищем на фронті на Київському напрямку. Операції на Мозирському фронті було закінчено й міст через Припять висаджено й спалено.

В и с н о в к и. Бойові події 28 березня біля р. Тетерева для нас були вимушені і ми змушені були прийняти бій та перейти до контр-наступу. Кожної хвилі бувши готовим зустрінути ворога, я все таки очікував, що штаб Північної ґрупи надішле на допомогу 17-ій дивізії свіжих сил, бо ворог, будучи поінформованим, добре оцінював положення на цьому фронті і готовив на нас міцний кулак, щоб рішучим ударом нас знищити.

Про пасивну оборону годі було думати перш за все тому, що створити належні позиції для оборони не було ніякої можливости через брак шанцевого струменту і сапорних частин, подруге, через непролазні болота, під якими був промерзлий ґрунт. Взагалі, вживати тих методів при провадженню польової війни, яких вживалося підчас Великої Війни, було неможливо. А головне, не було суцільного фронту і ворог міг без усякого для себе ризика зробити глибокий обхід того чи другого нашого крила, чи навіть вийти на тил. Ворог мав намір обійти наше праве крило з боку села Вишевич, для чого й вислав кольону з артилєрією. Випадково за правим крилом були вільні, яко резерв, 2 курені Франківського полку. Резерв на цьому крилі тримав я з тої причини, що не було твердої віри в бойову стійкість Наливайківців, яких зрештою і було підсилено одним курінем Франківського полку. Трудно сказати, чи обхідна кольона спізнилася, чи розпочала рух завчасно. У кожному разі, її викрила наша кінна розвідка, а заатакувати її було кинуто 2 курені Франківського полку з артилєрією.

---

*) Через деякий час дійсно було представлено до нагороди багато вояків, але ніхто ніякої нагороди не достав, ба, навіть, не було підвищено до наступної ранґи булавної старшини тих сотників, які керували окремими частинами.

Цим було поставлено на карту все, бо в резерві не лишилося ані одного стрільця; залишилася тільки штабова чета 25—30 чоловіка при двох кулеметах. Ворог нахабно посовувався наперед, поносячи страшні втрати від нашого вогню. Ґенерал Годлевський застосовує нові методи, що до використання гармат у бою та для відбиття ворожих атак. Гармати підтягалися до лінії нашіх розстрільних і стріляли картечою. В багатьох місцях фронту обидві сторони сходилися до бою на баґнети, душили один другого руками, гризли зубами. Такого роду завзята боротьба провадилася особливо за село Вирву, яке переходило кілька разів із рук до рук.

Виявлена надзвичайна упертість в бою з боку наших вояків свідчила, що ворогові тяжко вирвати з наших рук перемогу. Кожний наш вояк добре розумів, що відступу бути не може, допомоги чекати немає звідки, а віддатись до полону — гірше смерти.

Матроси кричали: „Ей, ви, ґвардейци, брасайтє оружіє і перєходітє к нам". Вояки 17 дивізії дійсно виглядали ґвардійцями, бо були всі одягнуті одноманітно і чепурно, старшини і підстаршини мали відповідні відзнаки, як це належить реґулярному військові.

З попередніх боїв ворог вже знав, що „українскіє ґвардєйци" вміють битися, а тому й собі згромадив найліпші свої частини, переважно з матросів.

Штаб Північної ґрупи уперто вимагав дальшого наступу на Київ, не даючи мені жадних інформацій про те, що діється на інших наших фронтах, а тільки між іншим отаман Оскілко особисто сказав мені підчас розмов зі мною, що на нашому фронті москалі згромадили великі сили. Для мене було незрозумілим, що з одного боку вимагалося рішучого наступу, а з другого — попереджувалося про великі ворожі сили, і спершу обіцялося підсилення цього фронту свіжими частинами, а опісля тільки попереджувалося, що під Коростень приїде командир 9-го корпусу. Правда, мені було дано пораду звернутися до „нікому не підлеглого" отамана Соколовського, але „самостійний" отаман відхилив моє прохання і залишився вірним собі що до самостійности.

Як я сказав вище, кинувши для атаки обхідної кольони ворога свій резерв, я поставив на карту все і не трудно було передбачати кінець бою. Перемогу мав би сильніший, а слабший був би, кінець-кінцем знищений у нерівній боротьбі. В самий тяжкий момент боротьби як з неба звалився Гайсинський полк на чолі з командиром, якого я знав ще з Рівного. Під гуркіт гармат і туркіт кулеметів та мушкетів Гайсинці кинулися на ворога з кличем „Слава". Це був надзвичайно великий психольоґічний момент. Кличі „Слава" почали розлягатися по цілому фронті і вся змучена маса, по коліна в болоті, кинулася на ворога. Не було часу вирішати, куди саме направити Гайсинський полк, в якому місті ворожого фронту належить завдати йому головний удар.

Важно було зломити ворога в любому місці, що ми й осягли з великими втратами з обох сторін.

Переслідування ворога підчас відвороту тривало до смерку, доки ніодного москаля не лишилося на нашому березі. Багато матросів поперекидали догори дном човни й поховалися під ними, а коли їх відшукали, то вони ставили опір, стріляючи з револьверів, аж доки їх не знищили.

29 березня 17 дивізія дуже урочисто ховала своїх забитих вояків.

Приїзд командира корпусу ґенерала Єрошевича. Тульська бриґада. Комбріґ Стрекопитов.

Командир 9-го корпусу ґенерал Єрошевич прибув до Коростеня зі своїм штабом, а слідом за ним через кілька годин прибув і отаман Оскілко, під головуванням якого було переведено нараду, де брали участь ґен. Єрошевич і я. Обмірковували питання, що до дальших бойових операцій та як використати Тульську бриґаду, якої командир вимагав, щоб бриґаді було дано два тижні на відпочинок. Отаман Оскілко висловив свій жаль, що військовий міністр отаман Шаповал на кожному кроці йому заважає, впливаючи відповідно на Головного Отамана, що наказний отаман ґенерал Осецький відіграє подвійну ролю: хоче прислужитися „і вашим і нашим“, що всякий успіх на фронті Північної ґрупи обом їм спати не дає.

Що до обєднання під Коростенем дивізій 9-го корпусу, тобто перетягнення на цей фронт і 18 дивізії, то справа стояла дуже зле. Отаман Оскілко заявив, що він під примусом передав на інший фронт звільнений з Мозирського фронту Холмський полк 18 дивізії, але обіцяв ужити всіх заходів, щоб у найкоротшому часі 18-ту дивізію перекинути під Коростень. Після наради отаман Оскілко в супроводі ґенерала Єрошевича і моєму оглядав Тульську бриґаду, зброю і обоз. Люди мали надзвичайно стомлений, пригнічений вигляд, але одягнені добре; бриґада мала свій обоз, похідні кухні, добрі коні. Старшина Стрекопитов, командир бриґади, старшина військового часу з вищою освітою; командири полків - кадрові старшини. Стрекопитов дав багато цінних відомостей про червону армію і політичне становище в С. С. С. Р. Що до Армії У. Н. Р., то Стрекопитов мав горожанську мужність висловитися в такому дусі: „Тільки друзі большевиків могли знищити ті кадри, що були створені підчас Гетьмана. Що ж до „отаманії“, то це большевицькі спільники. Як би Україна, — сказав далі Стрекопитов, — мала армію з 4—5 корпусів, то большевики, покищо, не посміли б посовуватися на Україну“. Тульській бриґаді дано кілька днів на відпочинок.

По відїзді отамана Оскілка, я мав розмову з ґенералом Єрошевичем. Ґенерал Єрошевич старий старшина ґенерального штабу з великим бойовим досвідом, під кінець гетьманської влади керу-

вав подільським корпусом, скоро і добре орєнтувався в бойовому становищу на фронті і висловив таку свою думку з приводу дальшого наступу на Київ: „Доки москалі не будуть робити спроби нас атакувати, а ми не достанемо свіжих сил, треба тримати в руках те, що ми зараз маємо. Я буду натискати на отамана Оскілка, щоб він негайно надіслав сюди 18 дівізію".

Я запропонував ґенералові Єрошевичеві взяти до свого штабу підполковника Толмачова, про якого дав найправдивішу опінію. Ґенерал Єрошевич охоче погодився прийняти Толмачова, сказавши, що у нього вільна посада начальника штаба корпусу. Рішення ґенерала Єрошевича мене здивувало, але я гадав, що незабаром і в штабі корпусу Толмачова належно розшифрується.

30-го березня штаб корпуса приділив до мене на позицію на посаду начальника штаба дивізії якусь людину в цивільному вбранні. Виявилося, що це була зовсім цивільна людина, яка ніколи нічого спільного з військовою службою не мала, а до всього того — малограмотна. На моє запитання, чи розуміє він взагалі щонебудь у військовій справі, відповів, що його брат колись служив солдатом в російському війську, багато йому оповідав про військову службу і що йому військова служба подобається. Я запропонував йому переодягнутися у військовий одяг, взяти зброю і стати в ряди. Дядько дуже засоромився і попросив відпустити його. Звичайно, це був перший вибрик Толмачова.

(Далі буде).

О. ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ.

Сотник.

Лоїв.

Бій Української Кінної Армії під містом Лоєвом дня 31 липня (н. ст.) 1649 р. в команді наказного Гетьмана України, полковника Михайла Кричевського.

(Докінчення).

Наслідки бою під Лоєвом*).

Відступ литовської армії до Річиці. Бій під Лоевом закінчився. Здавалося, перемога була блискучою, і перед литовським гетьманом стелився вже цілковито вільний шлях в Україну. Але — хоробрість поляглої козацької армії, незломна мужність її знаменитого вождя, його грізна передсмертна погроза — все це сполошило литовських полководців.

— „Отже, над усе в голові гетьмана (Радзівілла) кружляла думка про обіцяну Хмельницьким скору допомогу"**) — і це до такого ступеня залякало Радзівілла, що, як побачимо далі, набрало навіть характеру комізму. Найкраще про все наступне оповість нам та „висока особа", що складала допис до німецької ґазети „Theatrum Europaeum" і що їй остання присвятила такі кінцеві рядки:

— „Все це, Вельмиповажаний читачу, є дійсна реляція королівсько-польської та князівсько-литовської експедиції проти козаків та татарів, що відбулася у цьому 1649 році. Другої реляції, що

---

*) В. К. Липинський довів свій дослід лише до смерти Наказного Гетьмана й у додатках до нього подав німецький текст з „Theatrum Europaeum" також лише до половини стор. 818-ої VI тому, закінчивши словами про могилу Наказного Гетьмана. Ми продовжуємо оповідання за „Th. Eur." і у додатку друкуємо німецький текст стор. 818 (другої половини), стор. 819, першу половину стор. 820, та останню стор. 824-ту. Сторінки від 820 (друга полов.) до стор. 823-ої включно безпосередньо до нашої праці не стосуються і з них подаються під текстом лише потрібні цитати. На цих сторінках говориться про облогу Збаражу, про бій під Зборовом, про мирові пертрактації, про зустріч Гетьмана Богдана з польським королем, про Варшавський сойм 1649 р. та ті реляції, що склали на ньому канцлер Осолінський та Литовський Гетьман Радзівілл про бої під Зборовом, Збаражем та Лоєвом, як нарешті і про ті нагороди, що їх дістав Радзівілл за бій під Лоєвом. Всі ці сторінки, від 818 до 824-ої, ми сфотографували й передали до архіву Українського Воєнно-Історичного Товариства. На стор. 821 находиться між іншим копія королівського листа до хана з усіми титулами та підписами. Вона, можливо, допоможе зясувати справу автентичности відомих копій. Дивись про це: Проф. М. Грушевський — „Хмельниччина в розцвіті" — стор. 198. Київ 1922 р.

**) — „Über alles aber gieng dem Feld-Herrn die geschwinde versprochene Hülffe dess Chmielnicky im Kopff herumb" — „Th. Eur". стор. 818.

була б правдивіше написана, не можна дістати, бо ми отримали її власноручно від високої особи, що сама була при цьому, тому при можливому обвинуваченню у помилках ми на цю особу цілковито посилаемося й покладаемося“. *)

Отже, зі слів цієї „високої особи“, зараз же після бою Радзівілл скликав військову нараду й на ній поставив питання: — „щож робити далі, бо всі резони війни говорили за те, що перемогу треба використати й треба йти далі”**), — але на нараді виявилося багато причин, чому цю перемогу використати не можна було.

Перша причина полягала в тому, що литовська армія була — „дуже пошкоджена“ — (viel beschaediget), — друга знайдена була в зізнаннях полонених та в листі померлого Наказного Гетьмана. Сполохана уява литовців зясувала зміст цих відомостей так, що нібито обложені під Збаражем — „вже знищені, що Фірлей та князь Вишневецький дісталися до полону“, — а короля татари оточили — „майже з усіх боків.” ***)

Але найголовнішою була третя причина, що приобіцяна допомога від Гетьмана Хмельницького мусила надійти кожної хвилини, бо:

— „розмислення говорило за те, що він (Гетьман Богдан) не тільки за смерть такого свойого доброго приятеля, але й за згубу багатьох вояків помститися мусить, а крім того Хмельницькому залежало на тому, щоб не втратити Києва”****) Крім того, під цей час надійшли до литовців чутки, що придніпрянські мешканці — „мали порозуміння з Кричевським та що одночасно, майже в один день, ріжні міста та місцевости по Дніпру будуть атаковані, бо вони уявили собі, що Кричевський мусить нараз проковтнути цілу литовську армію; так тому на ці міста литовське військо мусило мати пильне око“.*****)

Отже: — „З цих усіх причин литовський гетьман вирішив, що краще Богом дарованою перемогою насолоджуватися зо славою, аніж виставляти на небезпеку своє військо (а воно відчувало вже деяку недостачу в муниції), бо, коли він піде глибше, то ворогові вільний шлях у Литву відчинить” ******).

З огляду на таке рішення Радзівілл наказав литовській армії відійти до Річиці — „вислав спочатку всі вози та тяжку артиле-

---

*) „Dieses nun, grossgünstig und geehrter Leser ist die eygentliche Relation der Königl.-Polnisch und Fürstl. Lithawischen Expedition, gegen die Kossacken und Tartan in gegenwaertigem 1649 Jahr vorgangen, dergleichen keine zu bekommen seyn wird, die eygentlicher und wahrhaffter beschrieben denn diese sintemahl uns solche von hoher Hand, welche selbst darbey gewest, eingehaendiget worden, so dass wir uns in Vorfall eines beschuldigten Irrthumbs, hierauff billig beziehen und stewern mögen“. — стор. 823. Переклад цієї цитати, як і всіх наступних, подаємо дослівний, щоб затримати та ознайомити читача з характеристичними особливостями старої німецької мови.

)—***) „Th. Eur.“ стор. 818.

******) „Th. Eur.“ стор. 819. — В останній цитаті „Богом“ надруковано великими літерами.

рію, разом із піхотою на Річицю; він же сам із райтарією та драґонами, при чотирнадцяти малих гарматах, залишився ще цілих вісім днів на тому самому місці — так довго, як вистарчило хліба та інших потрібних припасів. Але, крім того, залишатися там довше не давав змоги той жахливий сморід, що йшов від мертвих тіл із ліса, головно надвечір."*)

На девятий день, десь 9—10 серпня, Радзівілл вирушив із своєю кіннотою також до Річиці, але перед тим вислав на Брагин та далі до Припяті — „сильний відділ" — (eine gute Partey), щоб розвідати про ворога.

Десь 11—12 серпня Радзівілл прибув до Річиці і його першою турботою була думка — „як було б найкраще розмістити табор та його відповідно уфортифікувати" — а з другого боку — „яким способом його найкраше запровіянтувати, як водою так і суходолом".**)

З його наказу чужоземні военні інженери зараз же розробили проект такої оборони Річиці. Фортеця мала лежати по обох берегах Дніпра та лучити обидві частини мов великий міст. До виконання цього проекту було приступлено негайно.

Щоб підсилити свою — „дуже пошкоджену" — армію Радзівілл наказав підтягнутися з Литви до Річиці таким частинам:

1) Полкові кн. Богуслава Радзівілла — 600 кінних та 300 піших
2) Полкові Воеводи Троцького — 1.200 піших
3) Двом сотням козаків пана Слушка — 200 кінних
4) Двом компаніям рітмайстра Бандоміра — 200 кінних
5) Полкові Воеводи Смоленського — 500—600 чол. (fünff in sechs hundert Mann)
6) Сотні кн. Сангушка — 100 піших.

А, крім того, було розіслано накази по всіх провінціях: — „щоб усі сідали на коней й мусили б знати, що хоч ворог уже й зазнав сильних поразок, але тепер треба побоюватися підходу більшої його сили".***)

Другою турботою Радзівілла була думка про прикриття східніх кордонів Литви від повстання придніпрянських мешканців, а його треба було сподіватися щохвилі. Для цього вислано було окремі відділи до Бихова, Могилева, а „навіть до самого Смоленська, і це, головним чином, тому, що звідти ворог хотів продертися на Литву".****)

Ці відділи мали крім того завдання збирати поживні припаси та направляти їх до Річиці, „де вже почала відчуватися недостача в цьому".*****)

Міста, що лежали по р. Сожі, були в руках повстанців; лише м. Чечерськ ще й до цього часу уперто боронила литовська залога. Для звільнення Чечерська від облоги Радзівілл надіслав стольника Гонсевського, і йому пощастило відігнати повстанців. До Гомеля надісланий був старий рітмайстер Смольський, а з ним капі-

*)—*****) „Th. Eur." стор. 819.

тан Майн із завданням: — „спробувати своє щастя, чи не вдасться йому випадково захопити місто".*)

Забезпечивши себе з усіх боків, литовський гетьман скерував цілу свою увагу на будову річицької фортеці, чекаючи кожної хвилини нападу нової української армії. Про ту інтенсивність, що з нею будували цю фортецю, свідчить той факт, що вже у двадцятих днях серпня вона була майже готова. Як видно з ґравюри поданої нижче, головними своїми укріпленнями фортеця лежала на правому березі, оточуючи місто Річицю. Ці укріплення складалися з трьох частин: замок (43), пояс навкруги міста (укріплення перед цифрами 37—42) і нарешті головний пояс, профіль шанців його показаний у правому кутку ґравюри. На лівому березі, на острові розпочато було будову сильного укріплення (47), призначеного для того, щоб цілковито опанувати Дніпро і тим забезпечити себе на випадок облоги можливістю безперестанного підвозу провіянту. Обидва береги Дніпра звязали великим мостом, що його будували — „тяжкою працею та пильністю" — (mit grosser Mühe und Fleiss), і такого мосту — „ці місцевости ще ніколи не бачили".**)

У такій пильній праці та напруженому очікуванню нового нападу минав у литовській армії серпень. Це було в той час, коли на західньому українському фронті відбувалися рішучі події.

Щодо українських збройних сил на литовському фронті після бою під Лоєвом, то про них нам бракує відомостей. З попереднього знаємо, що в Бабиці та Чорнобилю залишалися залоги, залишився також на своїй позиції і полковник Подобайло. Литовські розїзди, судячи по оповіданню „Theatrum Europaeum" доходили тільки до Припяті, не переходячи її. Знаємо також, що після смерти Наказного Гетьмана команду над збройними силами північного фронту обняв полковник Пішко.

Зборів. Дня 10 липня розпочалася облога Збаражу. Вислід кампанії для української армії залежав від хуткости маршу 2-ої польської армії, що її вів особисто король, та від маршу литовської армії. Кінець липня був для Гетьмана Богдана кульмінаційним пунктом. Страшне напруження на північному українському фронті закінчилося кривавим боєм під Лоєвом дня 31 липня. Сила удару української армії в цьому бою була такою, що відкинула обох ворогів до їхніх вихідних пунктів. На цьому фронті запанувало нормальне положення. Це заразже внесло заспокоєння на західньому українському фронті. Штурми на Збараж збільшилися. Але, чекаючи нової сили ворога, що наближалася, гетьман Богдан не хотів передчасно ослаблювати себе й не вводив до бою нових сил. Тим більше, що сила обложеної армії Фірлея була вже остільки паралізована, що могла лише боронитися й усе зрештою залежало тільки від часу.

*)—**) стор. 819.

З дня на день стан обложених ставав усе розпучливіший. Отже для Гетьмана Богдана лишався один лише ворог — королівська армія. Але вона йшла надто поволі, часами безцільно кружляючи в одному й тому самому районі.

У десятих числах серпня тоді, коли Радзівілл стояв уже в Річиці, Гетьман Богдан вирішив рушити назустріч королівській армії. Дня 14 серпня передові частини 2-ої польської армії наблизилися до Зборова. Над вечір 15 серпня розпочався перший нещасливий арієрґардний бій польської армії. Ранком 16 серпня Гетьман Богдан кинув свою кінноту, а за нею й піхоту. Над вечір положення королівської армії стало безпорадним. Зборівський трактат врятував короля та його армію від катастрофи. Дня 21 серпня замирені вороги розходяться.

— „І таким чином, — записує на двох аркушах паперу „Theatrum Europaeum" — ця страшна та кривава війна, за Божою допомогою кінчилася за одну годину".*)

Сполох у литовській армії. У цей час у литовському таборі все ще тривожно чекали на новий напад північної української армії та енерґійно будували фортецю. В 20-их числах серпня — „один шляхтич із Мозиря, що хотів їхати до свого маєтку" — прибіг до Радзівілла з вісткою, що „до Бабиці, над Припяттю, наближається велика ворожа армія".**)

Радзівілл зараз же висилає до Бабиці — „гусарського ляйтенанта Францевича, з полку кн. Богуслава, з усіма компаніями, також один швадрон драґонів та одну сотню польських жовнірів рітмайстра Лобінецького, що день тому прибув до табору з Литви. Цей Лобінецький, наблизившись до Бабиці, дістав від сторожі, що на цьому боці річки, полоненого".

І цей полонений доповів литовському Гетьманові таке:

„що Ілля Богатенко (або, як інші пишуть: Еліа Богаченли), старий герой та давній козацький ґенерал, разом з іншими полковниками підходить з армією в 70 тисяч вояків".***)

Вістка, як бачимо, була дуже тривожна. Але, можливо і найкраще пояснить нам сама постать того дивного полоненого. Українським полоненим литовці звичайно рубали голови, натомість цей з першої хвилини здобув таке довірря у Радзівілла, що зараз же й охоче набився довідатися ширше про „ґенерала Богатенка".

Радзівілл — „попросив його розвідати: куди ця армія хоче йти: чи вона піде на табор князя, чи зеднається з Подобайлом на старому місці, абож — чого князь найбільше побоювався — чи не піде він (Богатенко) прямим шляхом на Литву". Ця остання звістка нагнала на литовців такого жаху, що Радзівілл наказав зараз же: — „на всілякий випадок приготуватися".****)

Ще раз були вислані — „три відділи по ріжних напрямках, щоб

---

*) „Th. Eur." стор. 822.

)—**) „Th. Eur." стор. 819.

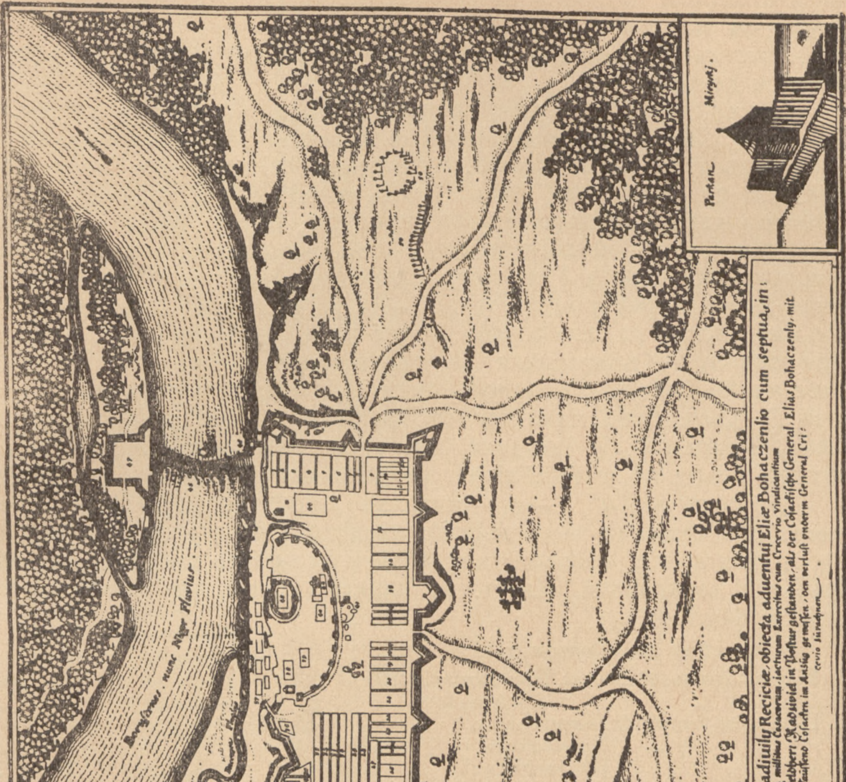

Напис на ґравюрі говорить: — „Яку позицію обсадив литовський гетьман Радзівілл, коли надходив козацький ґенерал Elias Bohaczenlio з 70 тисячами козаків, щоб помститися за згубу ґенерала Кричевського".

вивідати ворожі наміри й довідатися, чи ворог уже перейшов річку й куди він заміряє прямувати”.

Литовській армії наказано було обсадити позиції та приготовитися до бою.

Відомо, що в реєстрах Богданівської армії такого ґенерала:

— „Ilias Bohatenko або Elias Bohaczenly”

не значиться.*) Знаємо також, що Гетьман Богдан не був у стані надіслати на литовський фронт навіть одної сотні козаків і, як це побачимо далі, найбільшою його турботою, навіть після укладення Зборівської угоди, була думка — про литовський кордон. Тогорічні криваві подвиги Радзівілла давали підставу чекати на повторення їх і в цьому році, а тому — і лише в день самої угоди — Гетьман вислав на литовський фронт не 70 тисяч війська, а тільки одну людину — полковника Мужиловського. Отже, все це були лише чутки, що їх з умислом і вперто поширювано з наказу Гетьмана Богдана. Вони мали дві цілі: заспокоїти північну Україну й залякати Радзівілла. Це завдання такі чутки виконали прекрасно й дійшли не тільки що до Радзівілла, а навіть і до... московського царя.**)

„Висока особа”, — що складала допис до „Theatrum Europaeum”, увіковічила нам ґрафічно наслідок Богданового заміру, тим самим даючи нам можливість цілковито окреслити воєнний Богданів ґеній яко полководця. На ст. 67 подаємо тогочасну ґравюру Річицької фортеці.

Пояснення до ґравюри такі:

1.	Відділ німецької піхоти Пршипковського	150 чол.
2.	„ „ „ Тізенгавзена	200 „
3.	Швадрон (легкий) Ґонсєвського	100 коней
4.	„ „ Курпського	150 „
5.	„ „ Павловіча	150 „
6.	„ „ (Радзівілла) Ходорковського	150 „
7.	Драґони (полковника Тізенгавзена) Роппа	200 „
8.	„ полковника Донавая	200 „
9.	Швадрон ланценерів Воєводи Стецькевіча	150 „
10.	Піший полк (Радзівілла) полковника ляйтенанта Отенгавзена	800 чол.

a) Засідка ґенерала Де ля Нока
b) Полковник ляйтенант Отенгавзен
c) Полковник вахмайстер Ґасперс
d) Капітан Путкамер
e) Капітан Фіберґ
f) Капітан Лянфрід
g) Сотник Дольницький

---

*) Не міг ним бути також полк. Богун, бо його добре знали ще з 1648 р.

**) Московський Путивльський воєвода, що його завданням було інформувати царя про події в Україні, надіслав таку доповідь свого аґента — „Сеньки“ від 5 серпня ст. ст. 1649 року: — „Да онъ же де Сенька слышалъ въ Кіевѣ отъ черкасъ, что Гетманъ де Богданъ Хмельницкій послѣ тово бою (під Лоєвом) послалъ отъ себя изъ полковъ дву жъ полковниковъ, а съ ними черкасъ сорокъ тысечь да татаръ восмъ тысечь подъ городъ Лоев къ тѣмъ же черкасомъ на помочь; а другой, де государь, бой у них черкасъ съ Родивиловими людьми былъ ли или нѣтъ, про то имъ невѣдомо. Да онъ же де Сенька слышелъ, что къ Литовскому Государь, гетьману Родивилу пошолъ на помочь пан Корецкой съ Поляки, а сколько, де государь, тысечь съ нимъ Корецкимъ поляковъ пошло, тово де онъ Сенька не слыхалъ“. — А. Ю. З. Р. т. III стор. 336 Nr. 268.

11.	Полк німецьких райтарів полковника Тізенгавзена	480 коней
	a) Ляйтенант Фісґірдус	
	b) Полковник ляйтенант Ґандсгоф	
	c) Вахмайстер Ґротузіус	
	d) Полковник ляйтенант Ґротгавзен (молодший)	
12.	Швадрон ланценерів ґенерала вахмайстра Мірського	120 коней
13.	„ „ (Радзівілла) Коморовського	180 „
14.	Венґерська піхота (Радзівілла) Юшкевича	200 чол.
15.	Драґони Фехмана	120 коней
16.	„ Майна	
17.	„ (Радзівілла) полковника вахмайстра Жаспера	200 „
18.	Німецькі райтари Шварцкопа	120 „
19.	Швадрон ланценерів (князя Богуслава Радзівілла) Францевіч	150 „
20.	„ „ (Воєводи Смоленського) N.	150 „
21.	„ „ (легкий) N.	150 „
22.	„ „ Мелеша	100 „
23.	„ „ (ґенерала Воловіча) полк. ляйтенанта N. Та ще інші Міхаловича	300 „
24.	Драґони Райтца	120 „
25.	„ Ельцніца	120 „
26.	„ полковника Ґонсєвського	400 „
	a) Засідка	
	b) Майор Нольд	
	c) Капітан Ґонсєвський	
27.	Татарська сотня Довґяла	100 коней
28.	Швадрон пікінерів	120 „
29.	Польська піхота	200 „
30.	Швадрон ланценерів	100 „
31.	Татари Романовського	150 „
32.	„ Смольського	150 „
33.	„ Карашевіча	120 чол.
34.	Німецька піша рота Болтія	? „
35.	Піша рота N.	120 „
36.	Піхота Монґомері	120 „
37.	Базар	
38.	Польська піхота Канові	100 „
39.	Драґони	200 коней
40.	Швадрон легкий Поґірського	150 „
41.	Кватира та намет литовського Гетьмана	
42.	Швадрон легкий Ефмана	120 „
43.	Кватира польської піхоти Ловінецького у замку	200 чол.
44.	Пляц, призначений для артилерії	
45.	Мостове укріплення	
46.	Міст через Дніпро	
47.	Шанці, початі на тому (лівому) боці Дніпра	
48.	Легка кіннота Ловінецького, що надійшла трохи пізніше	100 коней
49.	Піший полк пана воєводи, ґенерала артилерії	1200 чол.
	a) Засідка	
	b) Полковник ляйтенант Аґрамовіч	
	c) Полковник вахмайстер Головчінський	
	d) „ „ Нольден	
	e) „ „ Головчінський	
	f) „ „ Любовіцькій	
	g) „ „ Сіттон	
	h) „ „ Тензі	
50.	Голови шпиків та зрадників, на палі повбивані та по полю розставлені.	

Як видно загальна сила литовської армії на позиції виносила 8630—8650 реєстрових бойців, тобто без „люжної челяді", що її завжди було втричі більше. У цьому реєстрі не значаться ті частини, що їх Радзівілл надіслав до Бихова, Мо-

гилева „та аж до Смоленську“, не значаться також частини стольника Ґонсєвського, що пішли під Чечерськ, та частини Смольського, що оперували під Гомелем, а також ті, що були надіслані до Бабиці, Лоєва та „по інших напрямах“. Немає також тут усіх частин Воловіча та Паца та не всі частини попереднього реєстру, що на прибуття їх чекали з Литви.

Майже всі частини, означені в цьому реєстрі, взяли участь у бою під Лоєвом і стан їх поданий тоді, коли ці частини були „дуже пошкоджені“.

Як думає й відомий дослідник цієї ґравюри Я. И. Смирнов (див. далі), цю ґравюру подала „висока особа“ для того, щоб здивувати світ воєнно-інженерним мистецтвом німецьких ляндскнехтів.

Подала навіть тоді, коли знала, що підход „армії ґенерала Боґатенка“ був лише чуткою. Подавши силу цієї армії на 70 тисяч, ця сама „висока особа“ подає силу Богданівської армії під Зборовом правдиво, лише на 50 тисяч (стор. 821).

Прибуття полковника Мужиловського на литовський кордон.

Після Зборівської угоди першою турботою Гетьмана Богдана була думка про литовський кордон. Тому в день Зборівської угоди, тобто 19—20 серпня, Гетьман вислав полковника Мужиловського, щоб той повідомив Радзівілла про угоду та припинення воєнних операцій. Автор допису до „Theatrum Europaeum” подає нам про пригоди полковника Мужиловського таке:

— „Один із висланих рітмайстрів, на прізвище Паґорський, зустрів на Лоєвському тракті післанця Хмельницького, на імя Mozcilawsky,*) що поспішав від короля спід Збаражу до князя; ці двоє були б майже наїхали один на другого, але тому, що козацький полковник побачив, що цей відділ є з литовського табору, наткнув свою шапку на шаблю, щоб показати тим, що він є приятель, а не ворог. Коли вони зїхалися, показав він королівський лист та сказав, що є надісланий до литовського гетьмана. Рітмайстер повів полковника з собою, хутко доповівши про це гетьманові. Князь був цьому немало здивований, бо він не знав, що б це мало означати. Тому наказав піхоті залишатися в повному поготівлю (in guter Bereitschaft) на своїх місцях, сам же він із своєю бойовою старшиною ждав післанця у свойому наметі. Між тим прибув козак і передав королівський лист, де король повідомляв, що під Збаражем (?) із Хмельницьким та татарським ханом склав умову, тому князь, знаючи про

---

*) Це так було написано прізвище полковника Мужиловського, бо в німецькій транскрипції бракує літери „ж“. Той самий Путивльський воєвода повідомляв у Москву так:

— „А въ Литву де, государь, къ гетману литовскому Радивилу послалъ черкаской гетманъ Богданъ Хмельницкій и Запорожскіе черкасы полковника черкаского Можаловского, который пріѣзжалъ къ тебѣ государю къ Москвѣ съ Єросалимскимъ Патріархомъ съ Паисею, что бъ де государь имъ и съ нимъ литовскимъ Гетманомъ съ Радивиломъ, помиритца жъ“. — А. Ю. З. Р. т. III. стор. 342 N. 274 від 31 серпня ст. ст. 1649 р.

це, не мусить наступати, але війну кінчати. Такий хуткий зворот справи видався князеві надто дивним та ще якраз тоді, коли він думав, що военна веремія лише має починатися. Та хоч (з листа) видно було королівську руку і на ньому була також мала литовська печатка, але він цьому ще не вірив (so glaubte er solchen allerdings doch nicht), гадаючи, що краще зачекати повідомлення від короля та його армії. Тому вирішив з огляду на таке положення не спішитися та ждати післанців від короля. З цих причин тримав гостре око на ворога по всіх шляхах, як також і на цього післанця, задля його спритности (Dexterität wegen), бо багато причин давали привід сумніватися в усьому цьому і головно тому, що його королівська величність від ворожого війська велику нужду терпів”.

Як бачимо, така пригода трапилася полковникові Мужиловському. Нарешті, коли перша тривога у литовського гетьмана дещо влягласяся, Мужиловському таки пощастило переконати його в правдивості своєї місії. Кореспондент „Theatrum Europaeum” записує далі:

— „проте, коли й від інших припроваджених полонених також дізналися, що угоду дійсно укладено, та що ворог на Припяті не рухається (бо і не було кому) і далі не посувається, а головно, коли згаданий Mozilawsky (тут він пише це прізвище без „c”) почав розсилати накази своїм воякам, що ще стояли залогами по деяких замках і мали ще боронитися, щоб вони ці міста здали, а самі козаки рушали б до Київа додому, то після цього князь повірив цьому всьому й у той же час надіслав Смольському наказ, щоб той не розпочинав операцій, але перебрав Гомель із цілою артилерією; це той і зробив. До цього, коли внедовзі з віленською поштою надійшли листи від короля, князь виправив згаданого козацького полковника до ґенерала Хмельницького, своє військо розложив по близчих кватирах по Дніпру та по Припяті та, коли ця війна так несподівано кінчилася, сам князь подався знову до Литви.*)

Цим і закінчилася на литовському фронті кампанія 1649 року. Український полководець — Михайло Кричевський — виконав довірене йому завдання. Своїм власним трупом загородив він ворогові шлях і не пустив його в Україну.

На нещастя України і на цьому ще не скінчилися її страждання. Року 1651 знову вибухла війна. Стратеґічне положення цієї третьої кампанії в загальному відповідало кампанії 1649 року. На

*) На стор. 820 між іншим, оповідаючи про варшавський сойм 1649 р. „Th. Eur.” записує, що Радзівілл:

— „60 стягів (окрім тих, що він перед тим під Лоєвом у головній битві відбив від ворога й надіслав до короля) перед троном його Величности короля на землі наказав простелити“.

Як видно з вищезгаданого, це могли бути лише стяги білоруських повстанців.

цей раз північним фронтом командував чернигівський полковник Небаба. Операції ці показали, що полковник Небаба не був Кричевським. У цю кампанію Радзівілл захопив таки Київ і сплюндрував його.

На західньому фронті сталося — Берестечко...

Памятки бою під Лоєвом.

Ці памятки поділимо на дві катеґорії: писані та ґрафічні. Перші оповідають нам про перебіг бою; вони служили й будуть ще служити до його кращого дослідження. Другі памятки це ті, що ними ворог хотів увіковічити цю подію. Наших памяток, як перших так і других, бракує. Тут немає нічого дивного. В тій боротьбі, що її розпочала Україна за свою Волю та Державність, зникли не тільки такі памятки (а вони були: прикладом діяріуші), але навіть ціле Правобережжя стало пустелею. Замість колись пишних та заможних міст лежали руїни, а в них гніздилися гади та дикі звірі.

До перших памяток належать:

1. Зізнання полкового писаря Ів. Невмерицького
2. „ сотенного писаря М. Бруяки
3. „ сотенного отамана Я. Трухомовки
4. Реляція Радзівілла від 3. VIII. 1649 р.
5. Gründliche und Denkwürdige Relation... durch einen Namhafften Officier... (Основна та достопамятна реляція... написана одним відомим (німецьким) старшиною...
6. Допис у Theatrum Europaeum“, том VI, написаний, як знаємо, — „високою особою“, що сама брала участь у бою під Лоєвом. Такою особою міг бути один із німецьких ґенералів.

Всі ці памятки уміщені в розділі додатків до праці В. К. Липинського — „Z Dziejów Ukrainy“. — Закінчення німецького тексту памятки 6-ої подаємо тут в додатку.

Ґрафічні памятки:

1. Портрет Наказного Гетьмана полковника Кричевського роботи Abraham von Westerveld'a.
2. Ґобелен Радзівілла, виконаний по малюнку A. von Westerveld'a.
3. Річиця та її укріплення — нарис A. von Westerveld'a.
4. Ґравюра пляну бою під Лоєвом, — роботи литовського капітана артилерії Krzysztof Ejgird'a.
5. Ґравюра: Радзівілл у річицькій фортеці чекає на напад українського ґенерала Богатенка, роботи K. Ejgird'a.

Про всі ці ґрафічні памятки є величезний дослід Я. И. Смирнова під заголовком: — „Рисунки Кіева 1651 г. по копіямъ ихъ конца XVII вѣка“, уміщений у видавництві: — „Труды XIII Археологическаго съѣзда 1905 г. томъ II.“*)

*) Пан Я. Смирнов дістав ґравюру ч. 5 лише частинно сфотоґрафованою, крім того не мав пояснень до неї. На жаль, нашу сфотоґрафовано також зле; натомість у „Th. Eur.“ ця ґравюра ясна й усі деталі добре видно.

Ґобелен Радзівілла, витканий по малюнку голяндського маляра Abraham van Westerveld'a, що перебував з Радзівіллом в бою під Лоєвом. На малюнку видно кілька сцен: Наказного Гетьмана привозять до литовського табору; Наказний Гетьман пе воду, біля нього, здається, полковий писар Іван Невмерицький. Видно Радзівілла з помішниками та вояками. У правому горішньому кутку — могили М. Кричевського та поляглих козаків; у лівому — полоненим козакам відрубують голови. Світлину ґобелену примістив В. К. Липинський у своєму творі; також уміщено її в досліді Я. Смирнова. Дивись: „Памятки бою під Лоєвом".

1649. Befestiget ein newes Läger am Nieper.

Umb dieser Consideration willen / wolte der Feld-Herr lieber / der von GOTT verliehenen Victorie mit Ruhm geniessen / als daß er entweder das Kriegsvolck (in dem sich schon ein ziemlicher Mangel an behörigem Kriegs-Gewehr befunden) in Gefahr setzen / oder da er tieffer hinein gehen solte / dem Feind den Paß in Litthauen öffnen wolte. Schickte demnach alle Wägen / und die grösten Stücke / benebenst dem Fußvolck nacher Rzeczyz / er selbst aber mit der Reutterey und Tragonern / benebenst vierzehen kleiner Geschütz / verblieb noch gantzer acht Tage auff demselben Ort und Platz / als lang noch Brod und Lebens-Mittel vorhanden waren. So ließ auch der gräulichste Gestanck von den Todten-Cörpern auß dem Wald / vornehmlich gegen dem Abend / länger allda zu verbleiben / nicht zu. Schickte derowegen eine gute Parthey nach Brahin und dem Prypecker-Fluß / umb sich deß Feinds zu erkundigen / fort. Er / der Fürst / selbsten / begab sich mit dem bey sich habenden Kriegsvolck nacher Rzeczyz / woselbsten er sein Magazin gelassen hatte / einen gar gelegenen Ort zufechten und an allen Essen-Speisen und Victualien fruchtbar.

Wie er nun das Kriegsvolck auß einem so wüsten Ort außgeführt / und in Rzeczyz gebracht hatte / war seine erste Sorg / wie er das Läger ordentlich legen / und selbiges behörig fortificiren möchte ; andern Theils / auff was Weise Mittel zu finden / ein solches genugsam zu provisioniren / so wol zu Wasser als Land: Weßwegen er eine Brücke / mit grosser Mühe und Fleiß / auff den Nieper machen lassen / dergleichen derer Oerter niemals gesehen worden. Endlichen bemühete er sich umb Kraut und Lot / als welches begunte ziemlich abzunehmen / und hierinn eine Quantität an Hand zu schaffen / schickte er in die Städte Mohilow / Bychow und gar biß an Smolensk / und dieß meistentheils deßhalben / daß dieser Ort zu allem sehr bequem war / und vornehmlich / daß / von wannen der Feind in Litthauen wolte einfallen / er ihm solches von dannen verwehren könnte. Benebenst vermuthete er auch frisches Volcks / welche dem Läger zuzogen / als deß Fürsten Boguslai Radziwils Regiment / von sechs hundert Mann zu Roß / und drey hundert zu Fuß : deß Woywoden Trocky Regiment / tausent zwey hundert zu Fuß : deß Herrn Stuska Cossacken / zwey hundert Mann : deß Rittmeisters Bandomirs Compagnie zwey hundert zu Roß : deß Herrn Woywoden von Smolensko selbsten / welcher fünff in sechs hundert Mann seines eigenen Volcks bey sich hatte / und deß Fürsten Sanguszko hundert Fußgänger. Nicht destoweniger schrieb der Fürst in alle Provintzen / daß sie zu Pferde sitzen / und wissen solten daß ob schon der Feind gute Schläge bekommen hätte / so habe man sich doch seiner anjetzo mit einer viel grössern Macht / denn die vorige gewesen / zu befürchten.

1649. Erhält kundschafft von des Feinde stärckern Anzug.

In dieser Intention und Bereitschafft / wartete er an solch bequemen Ort / nach dem er das Läger wol fortificiret hatte / deß Feindes ab. Er ruhete aber unterdessen gleichwol nicht / sondern war mit Partheyen immer hinter dem Feind her / wo er sich nur blicken ließ / und salvierte die Vestung Cieczersky / welche sich tapffer wehrete. Und nach dem er selbige durch den Obristen Gasiewsky von der Belägerung befreyet hatte / schickte er auch den alten Rittmeister Simplesky / nebenst dem Capitain Maur / unter Homel / daß er sein Glück probieren solte / ob er nicht die Stadt überrumpeln könnte.

Unterdessen kommt von einem Edelmann von Mozyr / welcher nach seinen Gütern reysen wollen / Bericht ein / daß in Babitschach unter Prypeck / ein grosses Kriegsheer deß Feindes ankommen: worauff der Fürst bald einen Lieutenant von den Husarn deß Fürsten Boguslai / Namens Franckiewicz / mit commandirter Cavallerie auß denen Compagnien / außschickte / wie auch eine Squadron Tragoner / und ein Cornet Polnischer Cossacken deß Rittmeisters Lobienecky / welcher den Tag zuvor allererst auß Litthauen ins Läger kommen war. Dieser nun / nach dem er am Ufer deß Nieperes gegen Babitsch über / dem Feind recht unter Augen gangen war / kriegte von der Wacht / so auff dieser Seiten stunde / einen Gefangenen : und als der Fürst vom selbigen so viel Information eingenommen / daß Ilias Bohatenko / oder wie andere schreiben / Elias Bohacienty ein alter Held / und vordiesem der Cossacken gewesener General / mit siebentzig tausend Mann / und andern vier bey sich habenden Häuptern / ankommen ; verlangte ihn außzukundschaffen / wohin sie sich wenden wolten : Ob sie entweder nach deß Fürsten Läger ? oder aber / wo sie sich mit dem Pedobaylo auff dem alten Paß conjungiren ? oder aber / welches der Fürst am meisten befürchtete / ob er zur lincken Hand geraden Wegs in Litthauen gehen würde.

Und der Fürst von Schreiben von dem mit Chmielnicki und dem Tartar Cham geschlossenen Frieden

Demnach er sich nun auff allen Fall fertig gemacht / commandierte er drey Partheyen an unterschiedliche Oerter auß umb deß Feindes contenance außzukundschafften / und Nachricht einzuhohlen / ob derselbe schon über Wasser were / und wohin er sich zu wenden gedächte. Einer von den außgesandten Rittmeistern / Namens Pagorsky / begegnete auff der Leiowitschen Land-Strassen einem von deß Chmielnicki / Namens Woyslawsky / welcher vom König unter Zborow geschickt war / und zu dem Fürsten eilete : diese beyde hetten bey nahem zusammen getroffen / weil aber der Cossackische Dorsil sahe / daß diese Parthey auß dem Litthauischen Läger war / steckte er sein Mützen auff den Säbel / damit anzeigend / daß er Freund und nicht Feind seye. Wie sie nun zusammen kommen / wiese er einen Königlichen Brieff auff / daß er zum Litthauischen Feld-Herrn abgeschicket were. Der Rittmeister selbst führete den Obristen mit sich / und that

Сторінка з тогочасного німецького видання під назвою „THEATRUM EUROPAEUM".

Отже, ці пять памяток ми маємо й подаємо їх у нашій праці. Але, крім того, на стор. 318-ій, Я. И. Смирнов пише, що в реєстрі опису Несвіжського Замку, який опис він дістав у 1907 р., значилися ще такі картини:

6. — „Portret Historyi pierwszey potyczki pod Loiovem". — Inskrypcya: — „Ianussius Radziwill Dux in Birze et Dubinki S: R: Imp: Princeps Palatinus Vilnensis Supremus Dux Exercituum M: D: Litt, adveniens prima vice ante pugnam Krzyczewscij sub Loiow".

Здається, ця картина мала представляти підїзд Радзівілла дня 22 липня 1649 р. до м. Лоєва.

7. — „Portret Ucieczka Krzyczewskiego w lasach Loiowskich". — Inskrypcya: — „Fuga Krzyczewscyi post obtantam victoriam M: D: Litt: sub Ianussio Duce Radziwill Patino Vilnese et Supremo Execituum Duce M: D: Litt: in silvis Loviensibus".

Очевидно, ця картина мала представляти момент відступу Наказного Гетьмана до лісу та будову укріплення.

8. — „Portret Historyi zwycięstwa pod Loiowem" — Inskrypcia: — „Expeditio et victoria Litvanorum Duce Ianusio Radziwill Palatino Vilnensi et Supremo Duce Exercituum M: D: Litt: cum Krzyczewscio penes Loiovo peracta anno 1649 in Iulio". —

Здається, що це мав бути якийсь момент з бою під Лоєвом.

9. — „Portret Historyi Traktat z Chmielnickim" — Inskrypcia: — „Ianussius Radziwill D: G: Dux im Birze Dubinki Pal: Viln: et Sup: Exer: M: D: Litt: Dux in Castris sub Lojow dat audientiam Muislowscio kozak, nuntio a Duce Cosacorum Chmielnicio cum ratificatione tractatus Zboroviae Conclusi".

Як видно з напису, ця картина представляла прибуття полковника Мужиловського до Радзівілла. Я. И. Смирнов пише, що це було дня 9-го вересня, і слушно зауважує, що не під Лоєвом, а як ми бачили вище, у Річицькій фортеці.

Всі ці картини мальовані з ориґінальних нарисів А. Вестерфельда, з його: — „козацького альбому". — За цими картинами ми уважно пошукуємо.*)

10. Ще цікаві памятки: написи на старих мапах України та Литви. На цих мапах, дві намальовані руки вказують на означення м. Лоєва, а біля них напис: V. Sub hoc Signo A⁰ Dni. 1649 die 31 July ad Lojowogrod Princeps Ianussius Radzivil Lithuania Generalis Triginita Sex Millia Cosacorum Rebelium profligavit: Ducemque eorum Michaelem Krayczewcki caepit.**)

Такі написи є на другому виданню мапи України Бопляна, від 1650 р., роботи Ґондіуса; та на мапах Литви, виданих Альбрехтом

---

*) У „козацькому альбомі" А. Вестерфельда був також шкіц: — „Здобуття Мозиря 1648"; а до кампанії 1651 р. є більш від десятка шкіців; частину їх посідаємо в нашій збірці ґравюр.

**) „Року Божого 1649 дня 31 липня під м. Лоєвом князь Януш Радзівілл, литовський ґенерал, розбив 36.000 козаків повстанців (?) під командою їхнього вождя Михайла Кричевського". — На боплянівських мапах стоїть: „Krayczewcki", а на Радзівіллових — „Krzyczewcki".

Радзівіллом. Ці мапи є також у В. Кордта — „Матеріяли по истоpiи русской картоґрафіи“, — Випуск II, Київ 1910 р.

Яко зразок подаємо тут фраґмент із мапи Литви, видання А. Радзівілла.

Мапу накреслено навпаки, тобто: північ є на півдні (внизу), тому на Київ (у правому горішньому кутку) треба дивитися з Литви.

Нарешті згадаємо. що роковини бою під Лоєвом Радзівілл відсвяткував урочистими Службами Божими та гучними бенкетами. Від короля він дістав багаті подарунки в тім кілька великих міст та маєтків. Згадував Радзівілл про цей бій і пізніше, про що свідчить ґобелен та картини по його палатах. Сумні події руїни, що навалилися на Україну, затерли у народній памяті спогад про цей жертвенний бій. Покійний В. К. Липинський викопав з архівного пилу памятки цього бою, дослідив і в своєму чудовому творі передав їх нам.

Віримо: — Молода Українська Армія свято буде хоронити память про свого великого полководця Михайла Кричевського та про подвиг його славної армії в бою під Лоєвом — за Україну!

ОЛЕКСАНДЕР УДОВИЧЕНКО.
Ґенерального штабу ґенерал-хорунжий.

Від Дністра до лінії перемирря і відворот за Збруч.

Бойові чини правої ґрупи армії УНР.
(15 вересня — 21 листопада 1920 р.).

I. Загальна ситуація на польсько - українському фронті (схема ч. I).

В серпні і вересні 1920 р. на всьому польсько-українському фронті відбувалися вперті і вирішальні бої. Становище польської армії було загрозливе й критичне.

Фронт польсько-український поділявся на три відтинки:

1. Фронт північний (від кордону з Німеччиною до м. Дембліна). На цьому фронті відбувалися найжорстокіші бої, від результатів їх вирішалася доля війни. Московська армія в складі 16 дивізій намагалася концентричним ударом заволодіти столицею Польщі Варшавою.

III-й кінний совітський корпус вже вийшов до р. Висли на лінію Влоцлавек—Плоцьк, обходячи ліве крило польських армій, що боронили Варшаву. В районі Дембліна спішно зосереджувалася окрема ударна 4 польська армія в складі 5 дивізій, що міцним ударом мала знищити перед собою ворога та вийти в глибоке запілля червоних армій під Варшавою. Наступ 4 польської армії розпочався 16 серпня і розвивався дуже успішно, й закінчився цілковитим розгромом московських совітських військ.

2. Середній фронт (від Дембліна до м. Бродів) мав характер звязкового поміж фронтами північним і південним. Багниста місцевість, пересічена річками та лісами з природними лініями оборони, давала змогу польським дивізіям стримувати наступ ворога без особливих зусиль та жертв.

До складу цього фронту входила і наша українська 6 дивізія, в команді ґенерального штабу ґенерал-хорунжого М. Безручка.

3. Південний фронт (від м. Бродів до південних кордонів Польщі). До складу цього фронту входили: 6 польська армія і армія українська (У. Н. Р.). Наша армія займала позиції на правому крилі південного фронту від р. Дністра на стику з румунським кордоном аж до м. Галича.

На цьому фронті червоне московське командування, зосередивши великі кінні сили (армія Буденного в складі 4-х кінних дивізій 16.500 шабель, 284 кулемети, 5 панцирних потягів, 8 само-

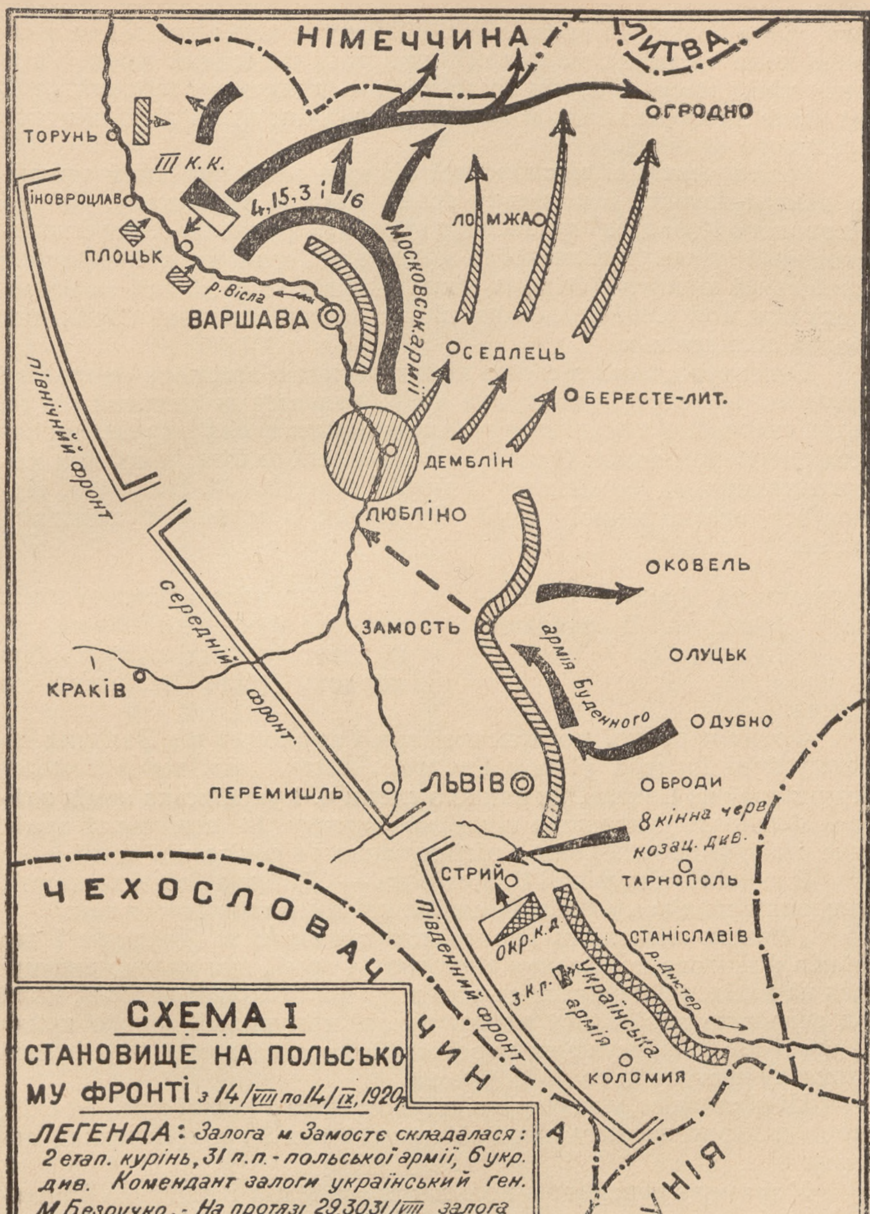
НІМЕЧЧИНА
ЛИТВА
ОГРОДНО
ТОРУНЬ
III К.К.
ІНОВРОЦЛАВ
4,15,3 і 16
Московськ. армії
ЛОМЖА
ПЛОЦЬК
р. Вісла
ВАРШАВА
СЕДЛЕЦЬ
БЕРЕСТЕ-ЛИТ.
ДЕМБЛІН
ЛЮБЛІНО
північний фронт
середній фронт
ОКОВЕЛЬ
ЗАМОСТЬ
армія Буденного
ЛУЦЬК
КРАКІВ
ДУБНО
БРОДИ
ЛЬВІВ
ПЕРЕМИШЛЬ
8 кінна черв. козац. див.
ТАРНОПОЛЬ
СТРИЙ
ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА
Південний фронт
Окр. к. д.
СТАНІСЛАВІВ
р. Днїстер
3. К. Р.
Українська армія
КОЛОМИЯ
РУМУНІЯ
СХЕМА I
СТАНОВИЩЕ НА ПОЛЬСЬКОМУ ФРОНТІ з 14/VIII по 14/IX, 1920 р.
ЛЕГЕНДА: Залога м. Замостє складалася: 2 етап. курінь, 31 п. п. - польської армії, 6 укр. див. Комендант залоги український ген. М. Безручко. - На протязі 29, 30, 31/VIII залога відбила всі атаки армії Буденного
1: 1.500.000
Москалі, Польськ. арм., Українарм.
М. Ф.-Ш.

ходів і 12 самольотів, кінна дивізія „Червоного Козацтва" Примакова, кінна бриґада Котовського, калмуцька кінна дивізія та інші дрібні кінні частини), мало намір прорвати південний фронт і головну кінну масу — армію Буденного — кинути в глибокий рейд для чинів на праве крило й запілля польських армій північного та середнього фронтів.

Решта червоної московської кінноти мала чиненням проривів деморалізувати 6 польську армію і армію українську. Дивізії „Червоного Козацтва" пощастило прорвати фронт на стику 6 польської армії і армії української та зайняти м. Стрий, але контр-акцією української кінноти (Окрема кінна дивізія та 3 кінний Залізний полк) при допомозі польських піших частин в районі Стрия цей прорив ліквідовано.

Буденного, який з своєю кіннотою хотів знальоту оволодіти Львовом, але зустрінувши там опір, увязався в упертий бій за Львів, скеровано з великим трудом на Замостя, для рятування розбитих червоних армій. Однак і тут невелика залога Замостя в команді командира української 6 дивізії ґенерала М. Безручка, відбила всі атаки кінної армії Буденного з великими втратами для неї.*)

Ситуація на фронті Української армії та її завдання (схема 2).

В цей час українська армія займала фронт до 100 км. по р. Дністру, від румунського кордону (біля Заліщик) до Галича.

Фронт червоної московської армії проходив від Заліщик по лівому боці Дністра річкою Гнилою Липою і далі через Камінку Струмилову на Сокаль. Як видно з схеми ч. 1 українська армія займала фланґове становище відносно фронту 14 совітської армії. Таке становище непокоїло командування 14 совітської армії.

В книзі Н. Какуріна і В. Мелікова — „Война з белополяками", становище на лівому крилі 14 совітської армії оцінюється так:

„Рівнож активність ворога, що сховався за Дністром і що зайняв фланґове положення відносно 14 армії, яка далеко висунулася на захід, збільшилася сильно в другій половині вересня, коли під загрозою знайшлися навіть тилові комунікації лівого крила 14 армії після форсування ворогом Дністра на широкому фронті і початку наступу його до Чорткова.

Ці обставини, у звязку з відступом 12 та 1 кінної армії на схід, творили певну загрозу лівому крилу 14 армії". — (Переклад автора).

У звязку з перемогою польських армій під Варшавою 6 польська армія, що оперувала на терені Галичини, мала завдання: 14 ве-

---

*) В тих боях Буденний змарнував багато часу, такого потрібного на виконання основного завдання — полекшення ситуації розбитої червоної армії. За цей час надійшли спід Варшави 10 польська дивізія і ґрупа ґенерала Галера і по низці боїв було відкинуто Буденного на схід. — Редакція.

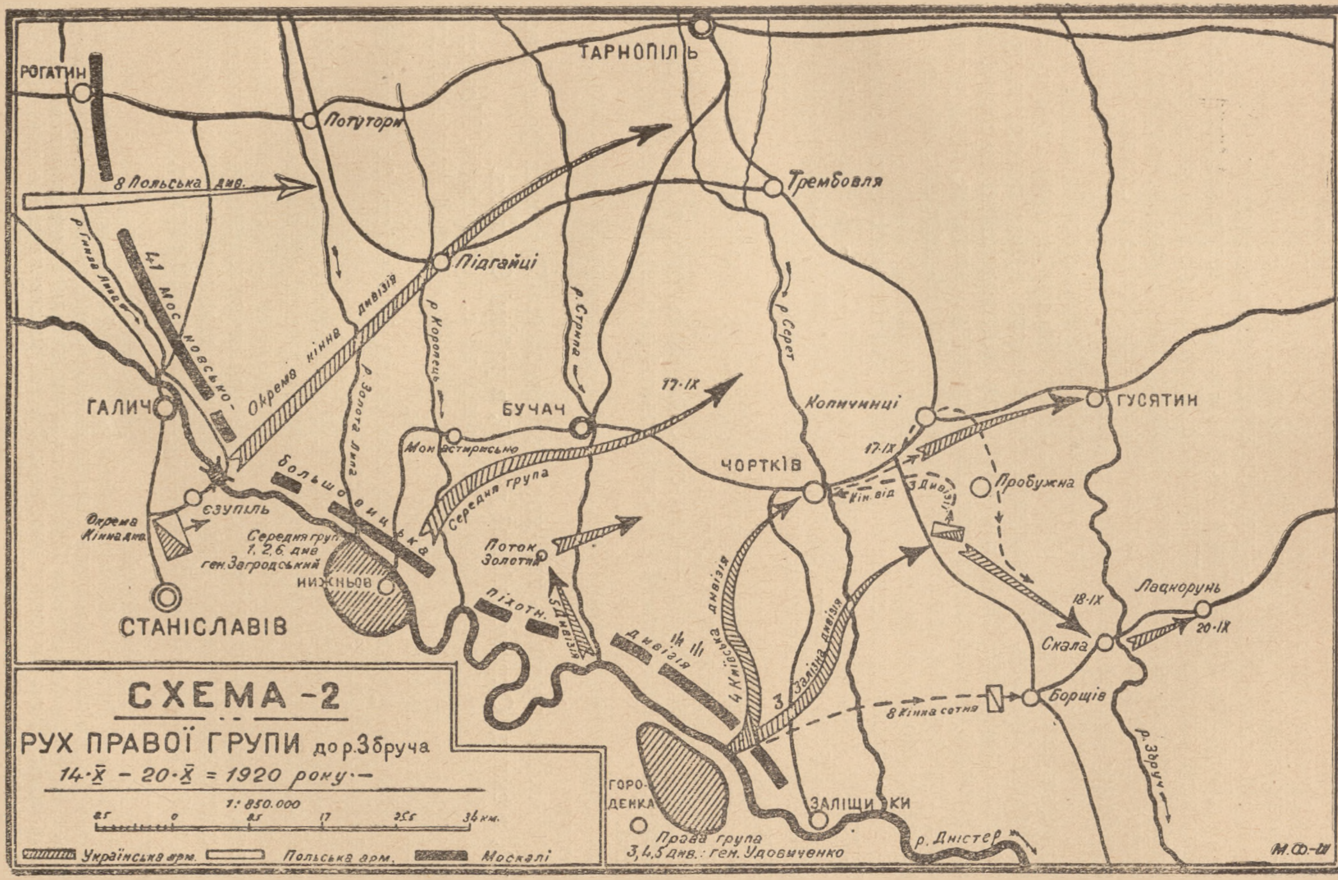
СХЕМА-2
РУХ ПРАВОЇ ГРУПИ до р. Збруча
14·X̄ - 20·X̄ = 1920 року.-
1: 850.000
8,5 0 8,5 17 25,5 34 км.
Українська арм.
Польська арм.
Москалі
РОГАТИН
ТАРНОПІЛЬ
Потутори
Трембовля
8 Польська див.
р. Гнила Липа
41 Московсько-
Підгайці
Окрема кінна дивізія
р. Коропець
р. Стрипа
р. Серет
р. Золота Липа
ГАЛИЧ
БУЧАЧ
17·IX
Копичинці
Монастириська
більшовицька 8
Середня група
ЧОРТКІВ
Кін. від
3 Дивізія
Пробужна
ГУСЯТИН
Єзупіль
Окрема Кінна див.
Середня група 1, 2, 6. див. ген. Загродський
Поток Золотий
НИЖНЬОВ
СТАНІСЛАВІВ
піхотн.
5 Дивізія
дивізія
4 Київська дивізія
3 Залізна дивізія
8 Кінна сотня
Лащорунь
18·IX
20·IX
Скала
Борщів
р. Збруч
ГОРОДЕНКА
ЗАЛІЩИКИ
Права група 3, 4, 5 див.: ген. Удовиченко
р. Дністер
М.Ф.-Ш

ресня 1920 року перейти в наступ, щоби „розбити і зіпхнути ворожу армію, що стоїть між Гнилою Липою і Збручем, в південно-східньому напрямку і очистити східню Галичину від ворога, не допускаючи відходу його через Тернопіль".

На армію У. Н. Р. було покладено таке завдання:

„Перейти 14 вересня в наступ, маючи головне завдання забезпечувати операції ґрупи ґенерала Латиніка (8 і 12 піші польські дивізії та 1 бриґада кінноти) зі сходу та у випадку потреби прикрити крило цієї ґрупи в напрямі на Теребовлю і Скалат,*) разом з забезпеченням лінії нижнього Серета".

Коли взяти на увагу слабенькі технічні засоби нашої армії, то завдання перед нею було не легке, бо треба було сфорсувати широкий Дністер, а переправи через нього ворог доглядав дуже пильно. Завдання вимагало часу для підготовлення наступу. Командуючий 6 польською армією настирливо вимагав, щоб українська армія розпочала наступ обовязково 14 вересня, бо інакше праве крило його армії було б у небезпеці.

У звязку з наступом розподіл українських сил і завдання їх згідно з наказом командуючого армією У. Н. Р. виглядали так:

1. Права ґрупа — ґен.-хор. О. Удовиченка, в складі 3 Залізної, 4 Київської і 5 Херсонської дивізій, зосередилася в районі Городенки.

Завдання ґрупи: форсувати Дністер, оволодіти Чортковом і далі посуватися на м. Скалу.

2. Середня ґрупа — ґен.-хор. Загродського, в складі 1 Запорожської, 2 Волинської і 6 стрілецької дивізії, в районі м. Нижнева.

Завдання ґрупи: удар на Чортків через Монастириська-Бучач.

3. Ліва ґрупа — ґен.-хор. Омеляновича-Павленка (молодшого), в складі Окремої кінної дивізії, в районі Єзуполя.

Завдання ґрупи: удар в напрямку на с. Товстобаби, Монастириська, Підгайці, з забезпеченнаям правого крила 8 польської дивізії і лівого крила Середньої ґрупи.

Що до ворожих сил, то про склад і кількість їх розвідчий звіт Штабу Армії говорив таке:

„Перед фронтом армії У. Н. Р. виявлено: 363, 364, 365 і 366 піші полки, що входять до складу 41 дивізії 14 совітської армії. Кіннотаь 1-ий кінний полк в Монастириськах, 115 і 116 кінні полки, місця їх постою не виявлено, як рівнож не виявлено місця постою 36 запасового пішого полку. Загальну кількість ворога обраховується на 3.000—3.500 баґнетів, 200 шабель, 12 гармат. *)

---

*) Що на схід від Підгаєць.

*) Штаб Армії в обрахунку шабель ворожої кінноти, здається нам, поминув 115 і 116 кінні полки, що становили кінну бриґаду в складі 600—700 шабель. З моменту форсування Дністра ця бриґада відразу виявилася на фронті нашої армії. Підчас наступу української армії також виявлено нові піші частини ворога, як наприклад 3 окремий галицький курінь.

Права ґрупа. Форсування Дністра. Рух на м. Чортків. Праву ґрупу складено дуже вдало. З одного боку тверда і міцна 3 Залізна дивізія, з другого випробований в боях добрий бойовий товариш, хоч в складі 10 бриґади, під командою полковника Юрка Тютюнника.

5 Херсонська дивізія була дуже малого складу, перебувала в стадії переформування після того, як частина галичан, що входили в її склад, втікла на територію Чехії разом із зброєю та кіньми.

Наказом по армії У. Н. Р. від 13 вересня за ч. 0171 на праву ґрупу покладено завдання:

„Форсувати р. Дністер в пункті по вибору ґен.Удовиченка, з таким розрахунком часу, щоб на світанку 14 вересня причілок переправи було забезпечено для вільного переходу піхоти та гармат. Перше завдання для ґрупи: опанувати піхотою район: Цапівці—Шипівці—Бедриківці,*) з ударом кіннотою в напрямі Джурин**)—м. Бучач з метою відрізати шляхи до відвороту ворога і знищення його.

Наступне завдання ґрупи: „опанувати Чортковом і лінією нижнього Серету і дальший рух 3 Залізної дивізії в напрямі на м. Скалу".

Завдання було виразне та давало змогу командирові правої ґрупи повної ініціятиви в маневрі.

З огляду на перешкоди технічного характеру армія У. Н. Р., як також і права ґрупа сфорсували Дністер лише в ніч з 14 на 15 вересня.***)

Отже на підставі директиви командуючого армією командир правої ґрупи дає такий наказ:

„3 Залізній і 4 Київській дивізіям сфорсувати Дністер в ніч з 14 на 15 вересня біля с. Городниці і вийти на лінію: 3 дивізії — від с. Бедриковець до Хартановець, 4 дивізії — від Хартановець через Торське до Дністра по р. Луги. 5 дивізії переправитися в районі с. Михальче в залежности від обставин та погляду командира її полковника Долуда".

В ніч з 14 на 15 вересня 3 і 4 дивізії щасливо переправилися на лівий беріг Дністра і розбили батальон 363 совітського полку і 3 окремий Галицькій курінь (який власне розбігся), що захищали переправу у Городниці, і переслідуючи їх до 16 год., 15 вересня зайняли приписану лінію фронту, де й заночували.

З окремих епізодів бойового дня треба відмітити добру роботу 4 кінного полку (командир полковник Палій). Переслідуючи ворога, вирвався він далеко вперед від своєї піхоти та несподівано

---

*) 7—8 верстов на схід від Дністра.

**) На середині між Бучачем і Чортковом.

***) Переправу через Дністер правої ґрупи автор подав в окремій статті, яку вже вміщено в 4 збірникові „За Державність", бо ця операція є дуже цікавою як задля маневру і технічної підготовки, так і задля героїзму, виявленого частинами 3 і 4 дивізій.

атакував с. Нирків і там перерубав роту (сотню) червоних і штаб батальону 363 совітського полку.

Залізні відбили у ворога 7 кулеметів, а 8 кінна сотня під командою сотника Гамзи вдало атакувала не тільки піхоту, але й ворожу кінноту.

До 20 год. 15 вересня, на підставі розвідчих звітів від частин, стан ворога можна було схарактеризувати так: ворожа піхота — 363 полк розбито; обози його відходили в напрямку на Борщів; резервів нема, з 3 окремого Галицького куріня не зосталося нічого — він розбігся; Заліщики вільні від ворога; найбоєздатнішою частиною залишається ворожа кіннота, що в складі до 200 шабель тримається в с. Блищанці.

Звіт Штабу Армії повідомляв, що вся армія У. Н. Р. успішно посувається наперед.

Отже загальна ситуація на фронті правої ґрупи склалася сприятливо для нас.

16 вересня. Рух на лінію: м. Тлусте Місто—Кошилівці.

До ранку 16 вересня донесень від частин про якісь зміни не поступило. Оперативний штаб правої ґрупи, рахуючи на те, що ворог не може орґанізувати більш-менш серйозного опору, рішає не випускати із своїх рук ініціятиви маневрування. Рівно ж постановляє він з усією енерґією переслідувати ворога, маючи головним завданням захоплення Чорткова, бо з цим захопленням права ґрупа виходила в запілля червоним частинам, які ставили опір перед середньою ґрупою ґен. Загродського. Ця ґрупа не могла на протязі 15 вересня розбити ворога і зламати його опір.*)

Переслідувати ворога — це завдання кінноти, тому на 16 вересня малося використати кінноту правої ґрупи в повній мірі.

Отже, на 16 вересня дивізіям правої ґрупи дається такий наказ:

„4 Київській дивізії вийти на лінію: с.с. Цапівці, Кошилівці, Дорогинівка. 4-му кінному полкові продовжувати наступ через с. Базар**) в напрямі на с. Джурин.

3 Залізній дивізії: піхоті в загальній кольоні (під командою полковника Шандрука) рушати на м. Тлусте Місто.***)

8 кінній сотні (сотник Гамза) йти в напрямі на Борщів, маючи завданням прикрити праве крило 3 Залізної дивізії зі сходу.

3 кінному полкові (полковник Фролов) йти на м. Ягольницю.****)

7 кінній сотні безпосередньо забезпечити рух кольони піхоти зі сходу“.

---

*) Треба припускати, що мова йде про праве крило середньої ґрупи, бо ліве крило її під вечір 15 вересня вже опанувало Монастириська.
Редакція.

**) 18 верстов на півд.-захід від Чорткова.

***) 24 верстов на північ від Заліщик по шосі на Чортків.

****) 10 верстов на північ від Тлустого Міста.

О год. 6-ій 16 вересня дивізії приступили до виконання своїх завдань. Для штабу правої ґрупи бойовий день розпочався турботно. 3 і 4 дивізії вже ранком вирушили вперед, тоді як середня ґрупа ґен. Загродського, що вийшла на лінію м. Коропець—Потік Золотий, не змогла подолати ворога і рух її затримався. На протязі 16 вересня штаб армії мав аж три розмови по телеґрафу із начальником штабу 3 дивізії (полковник Пересада) на таку тему: — середня ґрупа не може посунутися вперед, тому нехай командир правої ґрупи всю кінноту вишле в напрямі не на Чортків, а на Бучач, і тим безпосередньо допоможе середній ґрупі збити ворога. Командир правої ґрупи цілком розумів турбування штабу армії та його вимоги, але розвідчі відомости свідчили, що перед середньою ґрупою були ворожі сили, які не могли бути особливою перешкодою для її руху вперед. Скерувати рух кінноти правої ґрупи в іншому напрямку тоді, як вона вже була в русі, було тяжко (та ще при наших мізерних засобах звязку). Крім того, вихід кінноти правої ґрупи в глибше запілля ворога (а саме в напрямі на Чортків) мав більше значіння, ніж вихід в напрямку на Бучач.

Отже з огляду на повище штаб ґрупи напружив всі зусилля, щоби найскорше зайняти Чортків та тим полегшити становище середньої ґрупи. Командуючий армією погодився з рішенням ґенерала Удовиченка. Але ситуація на фронті середньої ґрупи до 12 год. 16 вересня змінилася накраще. Під впливом акції 4 дивізії і руху 3 дивізії ворог почав відступати.

На фронті правої ґрупи відбувалися такі події:

4 кінний полк з боєм зайняв с. Базар, але захопившися переслідуванням ворога пішов на м. Язловець,*) де зустрів поважний опір і вернувся до Базару. Командир 4 полку звернув у бік на 90 ґрадусів та відскочив на 12 км. від даного йому напрямку. 4 кінний полк, зробивши рейд до 34 км., пішов на м. Язловець, не осягнувши завдяки палкости свого командира того, що зазначено було йому в наказі.

3 кінний полк після короткого бою захопив м. Ягольницю і вислав розвідку на Чортків.

7 і 9 кінні сотні прикривали рух піхоти зі сходу. Сотник Гамза зі своєю 8 кінною сотнею, прикриваючи 3 Залізну дивізію з боку Борщова виявив велику активність, що свідчить про його добрі якости як кавалерійського командира. Для прикладу наводимо донесення сотника Гамзи:

„Командирові 3 Залізної дивізії.

19 год. 20 хв. Фільварок Глубічок.
16. IX. 1920 року.

Доношу, що при підході до с. Пищатинець передній дозор виявив ворожу кінноту, силою до 200 шабель, при шости кулеметах, що стояла під фільварком Пищатинцями, на східній його

*) На р. Стрипі у 12 верст. на південь від Бучача.

стороні. Одержавши це донесення я підійшов потайки лощиною, атакував ворога, який залишив на полі бою 8 забитих і 5 полонених. Ворог почав поспішно відходити на м. Борщів. Переслідуючи хутко ворога я дійшов до лісу, що на північ від Борщова, ворожа кіннота (до 70 шабель і 2 кулемети) атакувала з того лісу моє ліве крило. Кіннота, яку переслідувала моя сотня, перейшла в контратаку. Бачучи чисельну перевагу і обхід з лівого крила, я відвів сотню на східню околицю с. Пищатинець, звідки й продовжую слідкувати за ворогом. Ворог припинив наступ. Його кольона до 150 шабель при 4 кулеметах пішла в напрямі на с. Озеряни, а решта зайняла позицію по західньому узліссю, що на схід від Борщова. Зясувавши ситуацію ворога я перейшов з сотнею в с. Глубічок, де й розташувався на фільварку, виставивши три польові варти.

Згідно з відомостями від полонених проти нас був 1 кінний совітський полк при 41 пішій дивізії. Чекаю дальших розпоряджень. Прошу поінформувати про бойову ситуацію на фронті дивізії.

Командир кінної сотні 8 бриґади Сотник Гамза".

До вечора 16 вересня піхота 4 Київської дивізії виконала своє завдання, а піхота 3 Залізної дивізії розташувалася в районі с.с. Мухавка—Антонів—Свидова.*)

5 Херсонська дивізія переправилася через Дністер і пішла на м. Потік Золотий і зайняла його. **)

За день права ґрупа пройшла 25 кільометрів.

17 вересня. Наступ на м. Чортків. Бій 4 Київської дивізії. Атака 3 кінного полку і 9 кінної сотні. Бій Штабової кінної сотні.

На ранок 17 вересня загальна ситуація була така:

Польське військо взяло м. Підгайці. Окрема кінна дивізія була десь в цьому районі. Середня ґрупа взяла Монастириська і посувалася на Чортків. Ворог всюди відступав.

Командуючий армією наказав правій ґрупі продовжувати своє завдання, а саме: захопити Чортків та тим відрізати головний шлях відступу ворога перед фронтом армії У. Н. Р.

Командир правої ґрупи дав на 17 вересня такий наказ:

„4 Київській дивізії о 4 год. ранку 17 вересня розпочати наступ через м. Ягольницю на м. Чортків, маючи завдання атакувати його з південно-західнього боку. Встановити звязок з сеседньою ґрупою ґенерала Загродського.

3 Залізній дивізії: піхоті (7, 8 і 9 бриґади) побриґадно через

---

*) Район безпосередньо на північ від м. Тлустого.

**) 13 стрілецька бриґада 5 дивізії переправилася у с. Незвиськах 15 вересня, а 16 вересня о год. 12 зайняла Потік Золотий. Пізно ввечері бриґада ввійшла до Язлівця. — Редакція.

м. Улашківці перейти в с. Залісє. *) Після зосередження піхоти в цьому селі загальне керування нею передається полковникові Бурківському, якому чекати на наказ від штабу ґрупи.

8 кінній сотні зайняти м. Скалу".

Разом з тим 3 Залізній дивізії дається додатковий наказ про сформування кінного відділу в команді ґенерала Удовиченка в складі: 3 кінного полку, 9 і штабової кінних сотень. Всього — 5 сотень (до 400 шабель, 20 кулеметів і 2 легкі гармати). Формування цього відділу мало такі підстави. Ворог дуже поспішно відступав. Очевидним було, що піхота 3 Залізної дивізії не встигне перерізати йому шлях відступу з Чорткова на Гусятин. Це завдання могла виконати тільки кіннота, але для цього одного 3 кінного полку було замало. З цих причин було сформовано ось цей кінний відділ в безпосередній команді командира ґрупи.

Безпосереднє керування кінним відділом командира ґрупи було явищем ненормальним, але в умовах ситуації, що склалася на фронті, таке рішення було допустимим.

Зі сходу для правої ґрупи майже не було небезпеки. 4 Київська дивізія, хоч і невеликого складу, на чолі з своїм командиром полковником Тютюнником була запорукою, що своє завдання вона виконає. Що ж торкається 3 Залізної дивізії, то її командний склад: полковники Ольшевський, Шандрук, Чижевський, Бурківський, Мацак і Лисогор — половина з них є герої Вапнярських боїв в 1919 році, — давала повну запоруку, що вразі потреби вони зуміють дати відпір ворогові.

Як видно з книжки Н. Є. Какуріна — „Война с белополяками", від командарма 14 вимагалося: ліквідувати ворога, що переправився через Дністер, але цю директиву він не міг виконати, бо українська армія енерґійним переслідуванням розбитих московських сил зруйнувала всі пляни совітського командування.

Наводимо тут уривки з директив (в українському перекладі), які дав Командюз для 14 совітської армії:

„Директивою № 967 /секр./ 5468 командюз ставив завдання 14 армії ліквідувати противника, що переправився через Дністер (тобто українські частини. — Примітка автора), зайняти й уперто обороняти лінію річки Стир, м.м. Станиславчик, Золочів, Золота Липа аж до її гирла і далі по Дністру до Могилева Подільського і ні в якому разі не допускати противника заволодіти Дубно-Рівенським районом. До виконання цієї директиви армія приступила 19 вересня".

Але цю директиву 14 армія виконати не змогла з тих причин:

„Внаслідок поступового відходу 12 армії протягом 16 та 17 командюз директивою № 969/секр./7588 оп. наказував 14 армії „для нанесення противникові контр-удара і для схоронення живої сили і матеріяльної сили армії та вимотування противника" одійти на лінію р.р. Іква та Серет".

---

*) 12 верстов на півд.-схід від Чорткова.

Скорочування фронту шляхом відходу дозволяло командарму 14-ої подумати про створення армійських резервів і для того в першу чергу призначалася 45 совітська дивізія. Одначе по лінії р.р. Ікви та Серета 14 армія довго не затрималася: нова директива командюза № 998/секр./5553 оп. ставила їй ціллю прикриття Жмеринського і Камянецького напрямків, для чого армія повинна була продовжувати „негайний пляномірний відхід на лінію р. Збруча", координуючи акції правофланґових дивізій з чинами 1 кінної армії, якій в цей час в оперативному відношенню були підлеглими 24 і 44 совітські дивізії. За час виконання цього відходу армійський резерв 14 армії — 45 совітська дивізія — направлявся до м. Корниці.

Після виконання цього відходу перебування 14 армії в новій зайнятій нею смузі також не було тривким. На цей раз наші частини кинулися на її праве крило — 47 совітську дивізію — і, розвиваючи свою ударну акцію, головним чином в напрямку на Старокостянтинів, збили цю дивізію з її сектора, що і викликало відхід усієї армії. Спроби спинити наступ наших сил контр-атакою армійського резерва — 45 совітською дивізією — не вдалися і 24 вересня фронт армії проходив через м. Лабунь-Старокостянтинів-Николаїв-Проскурів-ст. Лехнівка-Зіньків-Стара Ушиця.

Події на фронті правої ґрупи 17 вересня розгорнулися так:

Полковник Тютюнник із своєю дивізією о год. 14, пройшовши Ягольницю, на північ від цього містечка зустрів 4 і 5 запасові совітські полки, що йшли з Чорткова на Ягольницю. Почався впертий стрічний бій, з успіхом для червоних. Полковник Тютюнник мусив відвести дивізію до Ягольниці, де і перейшов до оборони, але о год. 17 розпочав контр-наступ, розбив ворога і рушив на Чортків. О 22 год. 4 дивізія, переслідуючи ворога, зайняла південно-західню частину Чорткова.

Ворог відійшов на лівий берег р. Серета біля Чорткова, де і зайняв позицію.

На фронті 3 Залізної дивізії бої провадила виключно кіннота. Кінний відділ в безпосередній команді командира ґрупи о 7 год. ранку, зосередившися в с. Сосулівка, вирушив на с. Залісє, і далі рушив через с. Шманьківці в напрямі на Чортків, маючи атакувати це місто зі сходу. Перерізавши шосу Чортків-Скала кінний відділ біля 10 год. зупинився в лісах, що в одному кільометрі на південний схід від Чорткова. Кінну сотню штабу 3 дивізії в команді сотника Стецюренка вислано по шосі на Чортків, як розвідку. Сотня, вийшовши з узлісся на перехрестя шоси Чортків-Скала і Чортків-Гусятин зустріла рясний мушкетний і кулеметний огонь і мусила відійти, втративши кілька ранених і серед них — бунчужного сотні. Сотні наказано було висунути кулемети і тримати під огнем це перехрестя. Біля год. 12 від одного з дозорів, висланого в напрямку на м. Пробіжну, одержано донесення, що по шосі від Чорткова на Гусятин через м. Пробіжну йде кольона ворожої піхоти в силі до 800 баґнетів.

Для командира ґрупи було ясно, що ворог, залишивши арієрґард біля вищезгаданого перехрестя, головними силами відходив на Гусятин. Тому командир ґрупи рішає атакувати і знищити цю кольону. Залишивши штабову кінну сотню слідкувати за виходом з Чорткова, — решта відділу, а саме: 3 кінний полк і 9 кінна сотня, — швидким алюром рушила в напрямі на Пробіжну. Коли кінний відділ вийшов на висоту, що в 1 км. на південь від Пробіжної, з якої видно шосу Чортків-Гусятин, він побачив густу кольону піхоти (до 1.500 баґнетів), що підходила до Пробіжної. Перед кольоною крутилися дозори 3 кінного полку, які перестрілювалися з ворожими дозорами. Від висоти, що займав наш відділ, до Пробіжної місцевість була майже рівна, подекуди перекраєна окопами, що залишилися ще з Великої Війни. Командир 3 кінного полку полковник Фролов захопився такою картиною. Серце кавалєрійського начальника не витримало. Полковник Фролов просить дозволу атакувати. 3 кінний полк пішов. В резерві залишилися 9 кінна сотня та одна гармата в команді сотника Недзельніцького. 3 полк гарно розгорнувся в лаву й клусом пішов на ворога. Гармата взяла кольону під огонь. В кольоні метушня, але несподівано ворог розгортається в лаву і йде назустріч 3 кінному полкові. Становище створилося дуже небезпечне. Чи витримає полк ворожий огонь? Одначе полк летить вперед. Червоні залягли. Чути рясний мушкетний і кулеметний огонь. Кінний полк переходить на карієр. Мушкетний ворожий огонь раптом припиняється. Видко, як кіннотчики махали шаблями і рубали піхоту, а дехто колов списами. Якісь кінні москалі, певно командири та комісари, втікали повною ходою до Пробіжної.

В цей момент командир ґрупи, що стояв на пригорку разом з гарматою та резервовою 9 кінною сотнею, побачив, як справа у віддалі може з пів кільометра, несподівано вискочила кінна ворожа лава силою до сто шабель і карієром понеслася на штаб ґрупи і резерв.

9 кінна сотня в команді полковника Магеровського мала в своєму складі до 50 шабель. Це була, так мовити, „піша кіннота". Більшість з кіннотчиків не мали шабель, лише мушкети. Сідла та взагалі кінне знаряддя було в примітивному стані. Чи ж витримає цей „резерв" атаку?

Кавалєрія праворуч! — почулися голоси. Але відразу залунала команда героя вапнярських боїв полковника Магеровського: — „На коней — сідай!"

Спокійний, навіть занадто спокійний сотник Недзельніцький обертає гармату в бік нового відділу кінноти майже на 90 ступенів. Ніякого стурбовання на його обличчю. Його рухи робляться навіть повільнішими, ніж звичайно. Чути команду: — „На картеч!" Підпустивши кінну лаву може на 200 кроків він командує: — „Вогонь"! Картечні кулі, шарпаючи цілину, піднимаючи куряву, влучили рясно в гущу ворожої лави. — „За мною!" — крикнув полковник Магеровський і його сотня з місця карієром пішла до контр-

атаки. Червоні кіннотчики повернули назад і зникли в найближчому селі.

В той час 3 кінний полк докінчував розгром червоної піхоти. Полк втратив порядок шику. На просторіні майже кільометру метушилися їздці, доганяючи поодиноких червоних і нищучи їх. Полк увійшов до Пробіжної, але частина його гналася за тачанками, що неслися по шосі на Гусятин.

Зарубано червоних до 200 чоловіка, захоплено до полону до 300. Полонені були завжди для нас великим тягарем, бо при рухливості нашої війни та при слабкій орґанізованості нашого запілля, завжди повставало трудне питання: що робити з ними? Куди їх збути? Як їх прохарчувати? — На цей раз полонених відправили до штабу 3 Залізної дивізії. Там, частину з них, української національности, на власне їхнє бажання відправили до піхоти, національности ж російської тримали при обозах, де вони були зайвим баластом.

3 кінний полк мав забитими — одного старшину і легко ранених 8 козаків. 9 кінна сотня мала одного раненого козака, захопила обоз більше як у сто возів, разом з комісарами і службовцями, що обслуговували червоний адміністративний апарат району Чорткова. Більшість із службовців були галичани, яких відпущено по хатах після відповідної нотації. Спосеред цих червоних службовців знайшовся один, що був у 19 році „державним інспектором" при нашій 3 дивізії. Польовий суд тут же присудив його до розстрілу і вирок виконано.

О год. 15 командир штабової кінної сотні прислав донесення, що його дозори увійшли до Чорткова. Полковник Тютюнник доносив, що кольона червоних в силі до 100 кінних, 200 піших і 2 гарматі відійшла на Копичинці. Командир ґрупи рішає знищити і цю кольону, для того до Копичинець висилається 3 кінний полк. По короткім бою полк взяв Копичинці, але натрапив на ворожий бронепотяг, що відходив на Гусятин. Командир полку вислав на схід від Копичинець розїзд розібрати залізничний тор і завдяки цьому бронепотяг попав до рук полку. За день 17 вересня 3 кінний полк пройшов до 50 км.

8 кінна сотня вміло виконує своє завдання. Ранком 17 вересня вона знов іде на Борщів і атакує ворога, і він відходить на Скалу. Сотня енерґійно переслідує його та займає Скалу. Самотній сотник Гамза не відважується заночувати в Скалі, майже на 25 км. попереду фронта 3 дивізії і відходить до Борщова, а в Скалі залишає сильний дозор в команді поручника Дикого, якому наказує обслідувати с. Цигани.

Піхота 3 дивізії без бою зосередилася в районі с. Заліся.

18 вересня. Рух до Збруча. Отже 17 вересня права ґрупа виконала своє завдання. Далі, згідно з директивою командуючого армією на 3 Залізну дивізію покладається завдання — опанувати Камянець Подільським

районом, на 4 і 5 дивізії — опанувати Гусятинським районом. Хоч ворог відступає на всьому фронті армії УНР, одначе штаб армії попереджує дивізії, що червоні мають намір ударити 8 кінною дивізією („Червоне Козацтво“) з району на південь від Збаража в ліве крило та в запілля нашої армії.

Ґенералові Загродському з 1 і 2 дивізіями наказано зосередитися в районі Тарнорудки, націлившися на Проскурів.

6 стрілецькій та Окремій кінній дивізіям зосередитися в районі Грималова, в армійському резерві.

До 18 год. 18 вересня дивізії зосередилися: 4 Київська в Пробіжній, виславши кінну розвідку на Гусятин; дивізія біля с. Вигнанки захопила одну гармату.

3 Залізна дивізія зайняла Скалу з розвідкою в м. Лянцкорунь та Оринін. День минув для піхоти майже без стрілу, а кіннота мала сутички з ворожими розїздами.

Права ґрупа була в безпосередній близості від р. Збруча, а 3 дивізія своєю кіннотою вже перейшла Збруч.

19 вересня. На р. Збруч. Права ґрупа виконує далі директиву штабу армії.

Ворог на фронті дивізії полковника Тютюнника тримався в Гусятині. Перед 3 Залізною — на лінії м.м. Оринін-Лянцкорунь — ворога не найдено. Командир правої ґрупи наказує:

4 і 5 дивізіям зайняти відтинок по Збручу від с. Шидлівці*) включно до Гусятина включно, маючи завдання на другий день тобто 20 вересня, перейти Збруч і зайняти відтинок по р. Жванчику від с.с. Демківці до Кутківці**) включно.

3 дивізії: піхоті залишатися в районі Скали, 3 кінному полкові перейти до Ориніна; 20 вересня зайняти Камянець Подільський і заночувати в с. Гуменцях; 22 вересня зайняти с.с. Чанькове і Заставе ***) і вислати зміцнену розвідку на схід.

О 24 год. 19 вересня полковник Тютюнник прислав донесення, що на його фронті ворог становить великий опір при допомозі бронепотягу, тому він не міг переправитися на лівий беріг Збруча. 10 бриґада зайняла с. Шидлівці, а 4 кінний полк зосереджено в с. Сидорові. Полковник Тютюнник просить 3 Залізну дивізію допомогти йому ударом з півдня для опанування Гусятина.

Він також доносить про брак мушкетних набоїв. На його прохання прислати набої, із штабу армії відповіли: „Як будуть, надішлемо, а зараз нема”.

3 Залізна дивізія: піхота залишилася в районі Скали, 3 кінний полк розігнав невеликий відділ червоної кінноти і заночував у м. Ориніні. Кінна розвідка 7 і 9 сотень пішла в напрямі на Лянцкорунь і Чемерівці.

---

*) 8 верстов на південь від Гусятина.

**) 14 верстов на схід від Гусятина на шосі Гусятин-Городок.

***) Район м. Дунаївець.

20 вересня. Бій 4 Київської дивізії за переправу через Збруч у Гусятині. 3 дивізія переходить Збруч.

В ніч з 19 на 20 вересня, згідно з розвідчими звітами, одержаними від дивізій, становище ворога було таке:

В Камянці, за відомостями від полонених і селян, зосередилося до 200 кінних. Це був ніби-то полк кордонної охорони. Там рівно ж скупчилося до 300 баґнетів піхоти, що складалася з недобитків частин 41 совітської дивізії та міліції. Сторожеву охорону заобсервовано по лінії с. Кадіївці-Теклівка. Висланий у Чемерівці розїзд обстріляно з с. Бережанки. В Лянцкоруні ворога не зауважено. На фронті 4 Київської дивізії під Гусятином ворог тримався уперто при підтримці 2 бронепотягів.

Штаб армії в своєму звіті інформував, що через Гусятин відійшло до 1.500 піхоти, 500 шабель і 3 бронепотяги. Коли б ці числа навіть зменшити на половину, то в районі Гусятина зосередилися сили, які 4 Київська дивізія в складі одної тільки 10 пішої бриґади (дуже малого складу) і кінного полку, при 4 гарматах, не могла б подолати.

3 Залізна дивізія мала допомогти 4 Київській зіпхнути ворога ударом в його ліве крило і запілля. Цей удар 3 дивізія могла нанести після своєї переправи через Збруч десь з району Чемеровець, але права ґрупа взагалі висунулася вперед перед фронтом армії УНР, а коли пригадати попередження штабу армії про аґресивні наміри 8 кінної совітської дивізії щодо нашого запілля, то було небезпечно висувати 3 Залізну дивізію за Збруч. З другого боку, таке просування на 15 км. вперед давало змогу 3 дивізії найкраще перевести удар в ліве крило ворога, що стояв перед Гусятином. Беручи на увагу твердість 3 Залізної дивізії, здібність її командирів і частин до маневрування, командир ґрупи приймає це друге рішення.

По ґрупі видається такий наказ: 4 Київській дивізії далі виконувати своє завдання, а саме — форсувати біля Гусятина Збруч з кінцевим завданням вийти на лінію р. Жванчика. Піхоті 3 Залізної дивізії зайняти: 8 бриґаді — Лянцкорунь і 7 бриґаді — с. Лятаву. 3 кінному полкові з Ориніна вирушити на Камянець.

Фронт правої ґрупи розтягнувся майже на 50 км. Віддаль поміж дивізіями доходила до 25 км. Керування й удержання звязку надто ускладнилося. В нашій армії була одна величезна хиба, яка часто спричинялася до зайвих і непотрібних крівавих жертв, а саме — нерозуміння важливости тримати звязок не тільки з безпосереднім командиром, але й з сусідніми частинами. Так наприклад, завдяки тому, що 2 Волинська дивізія в 1919 році відійшла з фронту, не попередивши 3 Залізну дивізію під с. Клєвань, біля Тульчина, загинув цілий 9 піший полк, який ішов в це село на зміну Волинцям, охороняючи себе тільки дозорами. В цьому селі 9 піший полк не знайшов Волинців, а напоровся на Сводну

Терсько-Кубанську козачу дивізію (денікінську), яка несподівано атакувала полк та майже ввесь знищила.

Полковник Тютюнник у свойому попередньому донесенню скаржився, що не має звязку з середньою ґрупою та боїться за своє ліве крило (він тільки знав, де находиться праве крило середньої ґрупи, а скаржився на брак звязку з середньою ґрупою). До речі сказати, що сталого звязку поміж правою ґрупою і середньою взагалі не було.

На протязі 20 вересня від 4 Київської дивізії не було жадного донесення. Це ставило командира ґрупи в тяжке становище і звязувало його рішення.

Селяни повідомили, що ворог тримається в Гусятині; це і вказувало на те, що 4 Київська дивізія на протязі 20 вересня не змогла подолати ворога, а тому треба рішатися на допомічний маневр. Отже 3 дивізія на протязі 20 вересня мусила зайняти вихідне становище для удара на Гусятин.

Командир пішої кольони полковник Бурківський о год. 14 доносить, що 8 бриґада (аванґард) заняла Лянцкорунь, а 7 бриґада (полковник Шандрук) — в русі на Лятаву. 8 кінна сотня вирушила через с. Антонівку на Вишнівчик. Командир 7 кінної сотні, що пішла в напрямку на Бережанку, доніс, що с.с. Кугуївці-Бережанка і м. Чемерівці під ворогом, незнати якої кількости. Висланий ранком 20 вересня на с. Скипче розїзд доніс, що с. Вишнівчик займала ворожа кіннота в силі до 200 шабель і до нього та до с. Скипча прибула на возах піхота. Останнє донесення було неясне, на що звернув увагу начальник штабу 8 бриґади. Брак звязку з 4 дивізією і неясність ситуації на фронті 3 дивізії примусили командира ґрупи на 20 вересня обмежитися зайняттям с.с. Лятави та Лянцкоруня. 3 кінному полкові послано наказ, щоб зупинився в Ориніні.

Як показав другий день, 4 Київська дивізія намагалася збити ворога під Гусятином, але їй не пощастило це виконати.

На цих позиціях права ґрупа й залишилася до ранку 21 вересня.

21 вересня. Бій 7 бриґади під с. Лятавою. 4 дивізія переходить р. Збруч. (Схема ч. 3).

До ранку 21 вересня про ворога одержано такі відомости: на фронті від с. Шидлівці до с. Зеленої займає фронт 361 полк в складі до 1.000 баґнетів. Селянин, що повертався з Ярмолинець повідомив, що возив туди піхоту 363 полку. З напрямку Оринін-Камянець нових відомостей не поступало. До Камянця вислано трьох аґентів-розвідчиків. Серед червоних — непокій, бо в їхньому запіллю показалася українська кіннота (8 кінна сотня).

На 21 вересня наказ по ґрупі був такий: 4 Київській дивізії — завдання старе. 3 Залізній розбити ворога на північ від Лянцкоруня.

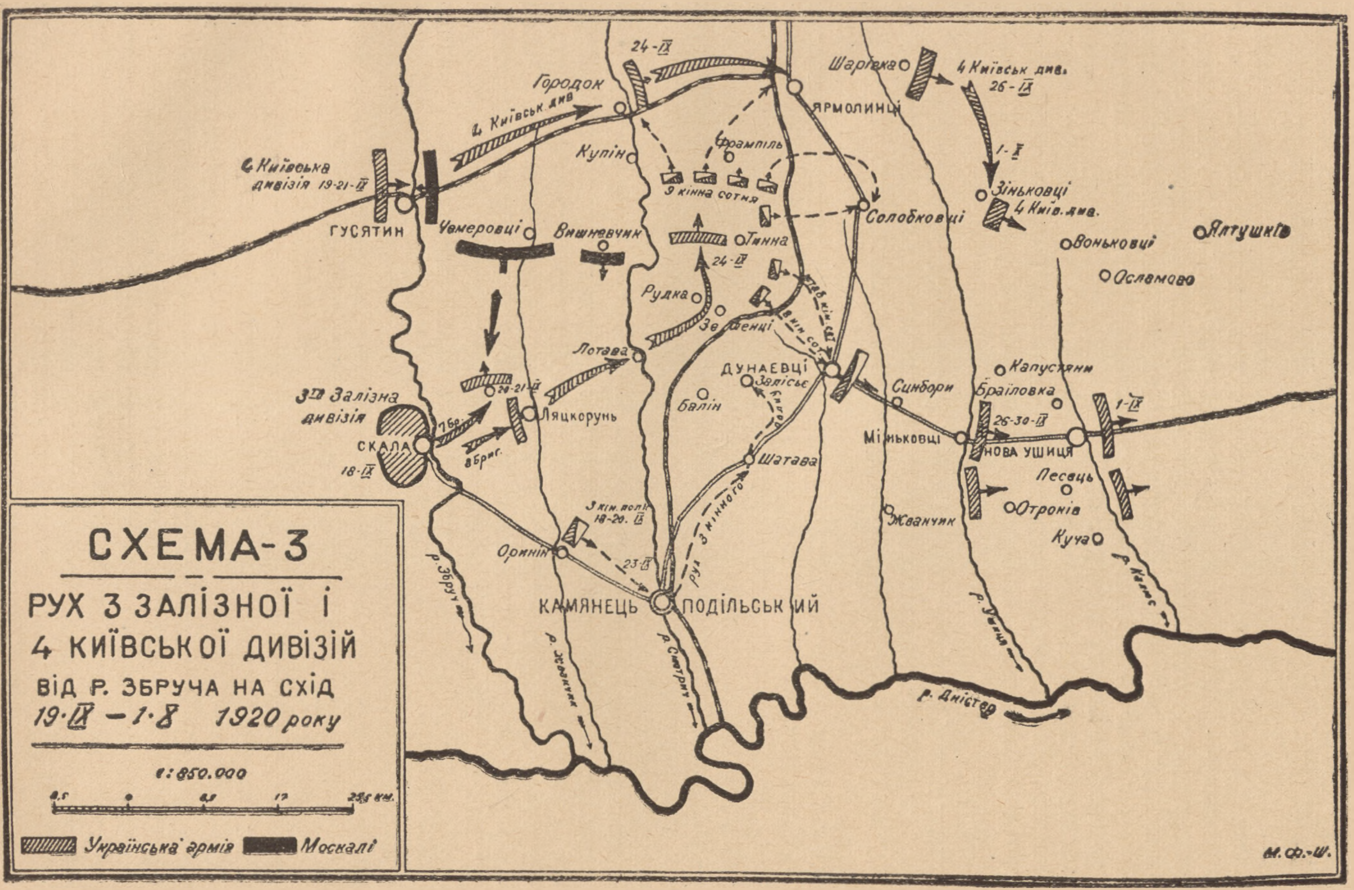
СХЕМА-3
РУХ 3 ЗАЛІЗНОЇ І
4 КИЇВСЬКОЇ ДИВІЗІЙ
ВІД Р. ЗБРУЧА НА СХІД
19·IX –1·X 1920 року
1:850.000
Українська армія
Москалі
ГУСЯТИН
Чемеровці
Вишневчик
Городок
Купін
Ярмолинці
Фрампіль
9 кінна сотня
Солобковці
Тинна
Рудка
Лотава
Ляцкорунь
СКАЛА
3 Залізна дивізія
18-IX
8 Бриг.
Оринін
КАМЯНЕЦЬ ПОДІЛЬСЬКИЙ
Балин
Дунаєвці
Залісьє
Шатава
Синбори
Міньковці
НОВА УШИЦЯ
Браїловка
Капустяни
Песець
Отронів
Куча
Жванчик
Шарівка
Зіньковці
4 Київ. див.
Воньковці
Ослямово
Ятушкі
4 Київськ див.
26-IX
1-X
24-IX
26-30-IX
1-IX
23-IX
р. Збруч
р. Жванчик
р. Смотрич
р. Ушиця
р. Калюс
р. Дністер
М.Ф.-Ш.

Але ворог попередив наступ піхоти 3 дивізії. Біля 9 год. ранку він двома батальонами 361 совітського полку, в силі до 400 баґнетів, повів наступ на с. Лятаву. 7 бриґада полковника Шандрука, що займала це село, вступила в бій. Бриґада зустрічає ворога вогнем, відважно переходить до контр-наступу і розбиває його вщент. Москалі втікають на Зелену й Андріївку. 7 і 8 кінні сотні переслідують ворога і на його плечах вриваються до м. Чемеровець. В цьому бою, крім піхоти, добре діяли батареї 7 бриґади (7 гарматний курінь), які прямою наводкою розстрілювали ворожі лави. Пізніше ворог підтягнув на місце бою ще 2 роти (сотні) 361 полку і спробував наступати на с. Андріївку, але й ті дві роти було розбито.

З огляду на впертість цього бою, активність ворога та незясованість ситуації, 3 кінний полк було пересунуто з м. Оринiна до с. Марянівки. *)

У згаданому бою ми захопили 32 полонених, похідну кухню та інше майно. Більшість ворога полягла на полі бою під шаблями 7 і 8 кінних сотень.

Як видно, ворог правдиво оцінив небезпечну ситуацію, що повставала на його лівому крилі з виходом 3 Залізної дивізії на лінію с.с. Лятава-Лянцкорунь, тому він і рішив своїм контр-маневром розбити наміри 3 Залізної дивізії, але сам розбився об стійкість 7 бриґади. Наслідки цього бою вже виявилися о год. 14 того самого дня. Гусятинська ґрупа під загрозою маневру 3 дивізії почала спішно відходити на схід, а 4 Київська дивізія, зайнявши Гусятин, рушила далі на схід.

22. вересня. Нова директива командуючого армією. Рух 3 Залізної дивізії на м.м. Дунаївці і Камянець Подільський.

Наказом Військам Дієвої Армії Укр. Нар. Республики від 20 вересня 1920 року ч. 0175 загальне завдання для армії ставиться таке:

„Дорученій мені армії, маючи на меті забезпечити від ворога район мобілізації, наказую не пізніше як 23 вересня зосередитися:

а) Права ґрупа: ґен.-хор. О. Удовиченко, 3 стрілецька Залізна дивізія — в районі м. Дунаївець, маючи комендантуру в м. Камянцю Подільському і аванґард в м. Новій Ушиці. Розвідку тримати по лінії: Березово (на схід від м. Калюса), Курилівці Муровані-Ялтушків включно.

б) Середня ґрупа: полковник Ю. Тютюнник, 4 і 5 дивізії — зосередитися в районі Ярмолинець з розвідкою по лінії Ялтушків-Деражня.

в) Ліва ґрупа: ґен.-хор. Загродський, 1 Запорозька і 2 Волинська дивізії — зосередитися в районі м. Проскурова з аванґардами в напрямі на Лятичів і м. Старокостянтинів.

г) Армійський резерв: полковник Омелянович-Павленко,

*) Біля м. Скали, за Збручем.

6 стрілецька і Окрема кінна дивізії — зосередитися в районі м. Кузьмина.

д) 1-ша кулеметна дивізія — в армійському резерві в районі с. Джурина".

Нарешті наказується частинам підготовитися до прийняття мобілізованих.

Отже армія УНР знов опинилася на рідному терені, пройшовши на протязі шости днів з боями до 100 км. Люди й коні були вже надміру змучені, але настрій у війську був бадьорий. Всі вірили в краще майбутнє, вірили, що московська червона армія вже не зможе ставити опору, і українська армія без особливших перешкод піде на схід, звільняючи рідну землю. З глибокого ворожого запілля надходили відомости про розпочате там селянське повстання. Населення Поділля зустрічало радісно свою армію, бо вже добре пізнало чужу совітську владу.

Лави армії дуже порідiли. Багато могил залишила армія на терені Галичини, сотні людей було поранено. Штаб армії й дивізії чекали на наказ Уряду про оголошення мобілізації людей і коней на звільнених теренах. Перед армією стояли великі завдання стратеґічного й адміністративного характеру. Всі готувалися до виконання їх, а тимчасом армія мусила йти вперед.

Згідно з директивою командуючого армією права ґрупа залишилася в складі 3 дивізії.

На 22 вересня наказано частинам дивізії після молебеня на майдані в Лянцкоруні вирушити на схід в такому порядку:

Аванґард: 8 бриґада — полковник Бурківський. Через с. Чорну й м. Смотрич перейти до с. Зеленець.

Головні сили: 7 і 9 бриґади — полковник Шандрук, перейти до м. Смотрича; 3 кінному полкові зайняти: 22. IX. — с. Кадіївці, 23. IX. — через Камянець — перейти в с. Гуменці, 24. IX. прибути до м. Дунаївець. За 3 кінним полком вирушити полковникові Ольшевському з етаповим курінем (сотн. О. Петлюра) з тим, щоб по захопленню Камянця обняти в ньому владу. Інженерному куріневі перейти до с. Чорного.

До с. Чорного наказано перейти й усім тиловим установам: шпиталеві, управлінню постачання, обозам 2-го порядку та ін. в загальній команді полковника Вяземцева.

О 9 год. 22 вересня піхота й вільна від бойової служби кіннота вишиковалися на майдані в Лянцкоруні. Молебень правив старенький священик, співав хор дітей під орудою місцевого вчителя. Порідiли лави Залізних, особливо піхоти. Залишилося може з 400 бойовиків. Змарнілі, чорні від вітру й сонця, вони щиро молилися. То були герої-лицарі. Мало їх залишилося насьогодні. То були лицарі без страху й докору. Частина з них, ще в 1919 році брала участь у Вапнярських боях і здобула назву для дивізії — „Залізна". Після молебеня дитячий хор відспівав кілька українських військових пісень. Зворушлива була та картина, як діти співали „Нуте, хлопці, до зброї". Мельодія цеї пісні пізніше увійшла

до дивізійного маршу 3-ої Залізної дивізії. Молебень скінчився. Священик покропив свяченою водою військо, і воно впрост з май-

щеник, де той український патріот вчитель, де ті діти? Вони вийшли привітати своє рідне військо, бо вірили в його перемогу. Залізні також вірили в перемогу — і своєю кровю це довели. Хай той священик і вчитель простять Залізним, коли ці не принесли їм сподіваного щастя й радости.

До вечора 22 вересня піхота без бою зайняла Смотрич і с. Зеленче. Перед 3 кінним полком ворог відходив без бою, тому до вечора 22 вересня полк зайняв м. Зіньківці (західню околицю Камянця).

23 вересня. Атака 8 кінної і штабової сотень на м. Дунаївці. Невдача 4 Київської дивізії. 3 Залізна дивізія повертає фронт на північ.

Славна 8 кінна сотня, що йшла поперед аванґарду 8 бриґади, подала такі розвідчі відомости:

До с. Зеленче дійшла вона без бою. На ст. Балин від залізничників, що поверталися з Проскурова, командир сотні сотник Гамза довідався таке: в Проскурові серед ворога паніка, підчас якої сталися дві катастрофи потягів з ешалонами. Поміж Камянцем Подільським і Проскуровом курсує бронепотяг „Ураґан", а другий невідомої назви — поміж Проскуровом та Волочиськом. Уранці 23 вересня „Ураґан" підходив до ст. Балин. Сотник Гамза зруйнував шлях на північ від ст. Балин. В Дунаївцях знаходиться біля 300 чоловіка піхоти та до 60 кінних, що прибули з Нової Ушиці. Ворог обстріляв розїзди, що підходили до дороги біля с. Заставя. Висланий на ст. Нестерівці*) розїзд доніс, що 22 вересня на ст. Гречанах сталася катастрофа потягу. В с.с. Лисогорка, Рудки, Тинно — ворога не оказалося. В запіллю ворога — повстання(?). Повстанці ніби зайняли Бар і Могилів Подільський, а ст. Знаменку зайняв отаман Махно. В Жмеринці серед большевиків панічний настрій. Населення радо зустрічає українське військо.

До пізньої ночи з 22 на 23 вересня 3 дивізія не знала, що робиться на фронті 4 дивізії та де вона перебуває. Це непокоїло штаб, але біля 2 год. вночі прибув старшинський розїзд від Київців. Полковник Тютюнник повідомляв, що його дивізія 22 вересня взяла м. Городок, але контр-атакою червоних була збита і відійшла до району с. Дубравки (10 км. на захід від Городка). **) Полковник Тютюнник попередив, що вразі нового наступу він примушений буде за браком набоїв відійти на Гусятин, а тому

---

*) 12 км. від Балина в напрямі на Проскурів.

**) Київська дивізія захопила Городок над ранком 23 вересня, але була вибита звідти і після наступу червоних відійшла ввечері 23 вересня до району с.с. Івахнівці-Кутківці-Увся. Села Дубравки на мапі не знаходиться; як видно, це якась помилка. — Редакція.

просить допомоги 3 дивізії. Отож треба було виручати Київців. 3 Дивізія опинилася в дуже небезпечній ситуації, бо вона висунулася перед 4 Київською дивізією майже на 15 км., маючи відкритим своє ліве крило і ворога зі сходу в Дунаївцях. Командир 3 Залізної рішає допомогти 4-ій дивізії ударом в ліве вороже крило, для того всю 3-тю дивізію повертає фронтом на північ у напрямі на Городок. Але разом з тим, не бажаючи випускати ініціятиви щодо ворога, який займав Дунаївці, командир дивізії рішає атакувати його кіннотою.

Для атаки Дунаївець призначається 8 кінну і штабову сотні. Ці сотні 23 вересня рішуче атакують Дунаївці і зі сходу та півночі вриваються в містечко та в 11 годині опановують його. Ворог поспішно втік у напрямі на Нову Ушицю, залишаючи біля 40 чоловіка полонених і до 20 забитих. Серед забитих були високі комісари. Сотні вислали міцні розїзди для переслідування ворога та виловлювання його по селах та лісах.

В цій блискучій атаці обидві сотні заслуговують на похвалу. 8-ма кінна сотня зі своїм командиром сотником Гамзою вже придбала собі бойову славу, штабова ж сотня, в команді сотника Стецюренка і його заступника сотника Маркевича, також виказала свої добрі бойові якости. Жадних втрат сотні не понесли.

В напрямі на Городок командир дивізії постановив повести рішучий наступ 24 вересня, а тимчасом вислано в цьому напрямі міцну розвідку, а саме 9 кінну сотню в команді полковника Магеровського.

3 кінний полк населення Камянця Подільського зустрінуло з оваціями. Там полк придбав кілька десятків поповнення, головним чином шкільної молоді, і вирушив у напрямку на Дунаївці.

О год. 12 бронепотяг „Ураґан“ підходив до ст. Нестерівець, але наша артилєрія його відігнала.

24 вересня. До ранку 24 вересня відомости про ворога були дуже неповні. Від висланої в напрямі на Городок 9 кінної сотні донесень не прийшло. 8 кінна сотня, що діяла в напрямі на Міньківці, доносила, що це містечко займає ворог, незнати якої чисельности.

Від Київської дивізії також не було донесень, але від штабу армії повідомлялося, що ця дивізія мусить 24 ранком перейти в наступ на Городок. 3 дивізія була майже на 24 км. перед 4 Київською і дальше просування 3 дивізії на схід загрожувало її лівому крилу з боку Ярмолинець-Солобковець.

З огляду на таку ситуацію, командир 3 дивізії рішає посунути свою піхоту через с. Рудку на Городок на допомогу 4 Київській дивізії.

Піхота 3 дивізії зосереджується біля 15 год. в Рудці. Але о год. 16 від полковника Магеровського надходить донесення такого змісту: „ В м. Городку нема ні ворога, ні 4-ої дивізії; звязку

з нею встановити не міг.*) Розїзд на Ярмолинці зустрівся у с. Сказинці з ворожим розїздом від 4-го кавалєрійського полку. Розїзд на Солобківці зустрівся біля цього містечка з ворожим розїздом 3 кавалєрійського полку. В м. Зіньківцях — ворог у значній силі. Від селян дізнався, що в Міньківцях стоїть великий обоз. В Ярмолинцях ніби нікого немає."

Це донесення було особливо цінним, бо в ньому вказувалося на присутність 8 дивізії „Червоного Козацтва". Було ясно, що ворог відходить від Городка на схід ,тому 4 дивізія могла вільно посуватися вперед. З огляду на це, рух піхоти 3 дивізії, як рівно ж і 3 кінного полку, що вирушив із району м. Дунаївець на с. Стару Гуту**) було стримано.

О год. 18 від полковника Магеровського дійшло друге донесення: „М. Фрампіль з боєм зайняла моя сотня. Проваджу бій з ворогом, що обстрілює містечко гарматним огнем. Ворог відступає на м. Ярмолинці і м. Солобківці".

Діяльність командира 9 кінної сотні полковника Магеровського була зразковою, повною енерґії та ініціятиви.

З огляду на таке донесення, командир 3 дивізії касує наказ про рух на Городок, бо 4 дивізія мала перед собою вільний шлях, але для забезпечення свого лівого крила висилає в напрямку на Солобківці 7 кінну сотну, бо виявлення в тому районі кінної дивізії „Червоного Козацтва" непокоїло його.

25. вересня. Невдала атака 3 кінного полку на м. Міньківці.

Для догляду за залізницею Проскурів - Камянець Подільський залишено в с. Нестерівцях кінний розїзд в команді поручника Дикого, бо чулася небезпека, що бронепотяг „Ураґан" прорветься в напрямі на Камянець і наробить сполоху в запіллю 3 дивізії, хоч біля ст. Нестерівець і було зруйновано залізничий тор. Поручникові Дикому разом з тим наказано провадити розвідку на північ. Хоч він і був у 10 км. на північний схід від дивізії і його становище було невідрадісним, всеж він ретельно виконував свої обовязки. Зранку 25 вересня він із своїм розїздом пішов на Солобківці, де мав серйозну сутичку з ворогом і мусив відступити, про що й прислав донесення. — Це майже всі відомости про ворога, що штаб їх мав до 12 год. 25 вересня.

З 4 Київською дивізією звязку не було і незнати було, де вона перебувала.*) Із штабу армії поступали інструкції щодо переведення мобілізації. В дивізії панував добрий настрій, провадилася підготовка до мобілізації, для її переведення вже прибув до м. Дунаївець досвідчений полковник Віталій Гудима. Що до ворога, то

---

*) Київська дивізія і 13-а бриґада Херсонської дивізії знаходилися в цей час в районі сс. Івахнівці - Кутківці -Увся. — Редакція.

**) 5 верстов на схід від Смотрича.

*) Київська дивізія увечері 25 вересня зайняла без бою Городок, де й заночувала. — Редакція.

було таке враження, що він досить здеморалізований і не міг нам перешкоджати в орґанізаційній роботі, але сталося інакше. В першу чергу дивізії треба було виконати директиву командуючого армією, а саме — вийти на лінію р. Калюс (м. Нова Ушиця).

Втома від безперестанних маршів і боїв в дивізії дуже відчувалася, але не зважаючи на це, зранку 25 вересня дивізія приступила до бойової роботи, яка головним чином лягла на кінноту.

3 кінний полк дістав наказ зайняти сс. Сцибори і Сивороги, що в 12 км. на схід від Дунаївець, а 26 вересня зайняти с. Івашківці, що біля Нової Ушиці. Згідно з наказом полк найбільшу увагу мав звернути на район Воньківці-Ялтушків та, вразі би там ще лишався ворог, знищити його, а одночасно вести розвідку в напрямі на ст. Котюжани. (На залізниці Бар-Могилів).

9 кінній сотні, що тільки увечері 24 вересня закінчила бій за м. Фрампіль, йти на м.м. Солобківці, Зіньківці і далі за ініціятивою полковника Магеровського, маючи головним завданням увесь час висіти на лівому крилі відступаючого ворога.

7 кінній сотні виконувати попередньо дане завдання в районі Зіньковець.

Піхота й артилєрія залишилися на спочинку в районі Дунаївець. Штаб дивізії передбачав, що Дунаївці стануть головним тиловим пунктом дивізії, тому для підтримання порядку викликав сюди з Камянця Подільського половину етапового куріня. Решту залишено там в розпорядженню начальника залоги аж до прибуття урядових установ.

Молодий і енерґійний командир 3 кінного Залізного полку полковник Фролов не обмежився на виконанні поставленого йому завдання, але рішив з нальоту взяти й с. Міньківці. Але всі атаки його полку були відбиті, і він примушений був відвести свій полк до с.с. Сцибори і Сивороги. Ворог вже ясно усвідомлював небезпеку для свого лівого крила від просування наперед 3 Залізної дивізії, тому з Ялтушкова підтягнув до Міньковець свою піхоту, силою до 400 баґнетів при 4 гарматах.

Полковник Фролов сповіщав, що вранці 26 вересня він знову атакує Міньківці.

26 вересня. Бій 3 кінного полку під м. Міньківцями. Встановлення звязку з 4 Київською дивізією.

Розвідка встановила, що в с. Капустяни (6 км. на північний схід від Міньковець) підійшов свіжий совітський піший полк з 4 гарматами, який висадився в Жмеринці. З цим полком і зустрінувся 3 кінний полк 25 вересня.

Полковник Магеровський доніс, що зайняв Ярмолинці, а далі після короткої перестрілки з ворожими дозорами захопив Солобківці. Зіньківці зайняли значні сили ворога. 4 дивізію він не міг розшукати.

Загальне враження складалося таке, що ворог приводить себе

до ладу, а нові частини, що їх викрито на фронті 3 дивізії, скріпили його фронт. Що робилося на фронті армії, командирові дивізії не було відомо, бо вже пятий день, як не можна було звязатися з штабом армії, що перебував у Чорткові, майже в 100 км. від дивізії. Найбільше непокоїло становище наших сусідів, Київців.

Зранку 26 вересня 3 кінний полк намагається зломити опір ворога у Міньківцях, але ворог міцно тримається, виявляючи велику активність і боєздатність. В бою поранено командира батареї 3 кінного полку. Маневруванню 3 кінного полку перешкоджає великий яр, в якому лежить м. Міньківці. На допомогу полкові вислано 8 пішу бриґаду.

Пополудні полковник Магеровський почув гарматні стріли на північ від Солобковець. Висланий розїзд пішов на стріли і здибав 4 Київську дивізію в районі с. Лісівка- м. Шарівка. Начальник штабу 10 стрілецької бриґади полковник Шраменко повідомив, що ця бриґада і 4 кінний полк зайняли ранком 26 вересня с. Вербку Муровану, але під натиском ворожої піхоти і значної кількости кінноти відійшли на лінію с. Лісівка — м. Шарівка.*)

Нарешті звязок з 4 дивізією встановлено, а разом з тим зясовано й ситуацію на лівому крилі дивізії. Стало легше.

27 вересня . Бій за м. Міньківці. Атака 3 кінного полку.

Відомости про ворога, що надійшли до ранку 27 вересня, були дуже поважні і звичайно не могли не занепокоїти штаб 3 дивізії. Перекинчик, що вийшов на 24-ий курінь, повідомляв: у м. Міньківцях займає фронт 420 піший совітський полк, правіше від нього стоїть 363 полк. Обидва полки в складі до 800 баґнетів. Далі на північ 41 дивізія, яку зведено в один піший полк, невеликого складу. Має ворог також 8 гармат легких та 2 далекобійні. Перекинчик казав, що червоні частини мають нас атакувати. Полковник Магеровський доносить, що в районі Зіньковець перед 4 Київською дивізією знаходяться 361, 362 і 363 піші полки (41 дивізія). Керує ними ґенштабу ґенерал Стойкин. Кіннота в складі 3-го і 4-го полків 8 червоної кавалєрійської дивізії. Перед фронтом 3 Залізної дивізії викрито зовсім нові полки, а на лівому крилі — поважні сили кінноти. Треба думати, що ось ці 2 кінні полки й непокоїли 4 Київську дивізію, яка скаржилася, що їй заважає кіннота. Неясні відомости були про ворожі резерви. Ніби в Новій Ушиці є один батальон піхоти й очікується на прибуття кінних сил. Отже, ситуація вимагала того, щоб

1) не дати ворогові часу для приведення себе до ладу, а новими частинами зміцнити фронт,

2) розбити, як скорше, ворожу ґрупу, що стоїть перед Міньківцями.

Коли б 3 Залізній дивізії пощастило це зробити, вона цим

*) Київська дивізія ранком 26 вересня вирушила лише з Городка, а тому незрозуміло, як вона могла займати Вербку, що знаходиться в 36 км. від Городка. — Редакція.

самим допомогла б 4 дивізії, яка не могла подолати ворога. Командир 3 дивізії рішив зранку 27 вересня розбити ворожі сили, що стояли перед фронтом його дивізії.

О год. 8 ранку 8 бриґада іде в наступ на Міньківці і під сильним огнем, переважно гарматним, спускається в яр. Наші 12 гармат рясно відповідають. Над лавою червоних, на схід від Міньковець, рясно рвуться наші шрапнелі і рвуть землю ґранати. Ворожі стежі поспішно відходять, видряпуються по схилах яру, дбаючи, як би скоріше вилізти з нього. З десяток кінних скаче по шосі на с. Антонівку, але кулеметчик 24 куріня вже зауважив їх і нищить. О год. 12 піхота 8 бриґади, перейшовши яр, піднимається по шосі на с. Антонівку, а її бокові дозори з трудом дряпаються по крутих схилах яру. О год. 12 піхота 8 бриґади займає Міньківці й атакує Антонівку. В цей час полковник Фролов з 3 кінним полком переводить глибокий маневр в обхід лівого ворожого крила. Він веде свій полк на села Тимково й Отроків, збиває в цих селах ворожу піхоту, не звертає уваги на піхоту ворога в м. Сокільці й виводить свій полк на шосу Міньківці - Нова Ушиця, біля хут. Антонівки. Тут полк натикається на резерв 420 пішого полку, атакує його й бере до полону 320 бранців. В цей момент ворожа піхота з с. Песця на с. Отроків переходить у контр-наступ. Не звертаючи на це уваги полковник Фролов повертає полк у запілля москалів, що займають фронт перед 8 бриґадою. Ворожа лава починає в паніці втікати на с. Капустяни. Полк атакує цю лаву. 12 кулеметів на тачанках січуть ворога, а сотні рубають. Піхота 8 бриґади займає с. Антонівку. Від Міньковець до с. Капустяни залишилося на полі бою до 300 москалів забитими й раненими, 422 полк в складі 1500 баґнетів майже ввесь знищено. 3 кінний полк, переслідуючи ворога в напрямі на с. Капустяни, попадає під ворожий гарматний огонь з цього села і відходить біля 16 год. до с. Антонівки. Втрати полку: 1 старшина забитий, ранено 6 козаків і вбито та ранено 14 коней. Взято ріжного військового майна в тім і 4 кулемети.

О год. 20 ворожий резерв (батальон піхоти) пробував вийти з с. Капустян, але його розігнав огонь нашої артилерії. З наступом ночі настав спокій. Завдяки енерґії телеґрафічної сотні пополудні вже було налагоджено телеґрафічний звязок з штабом армії і начальникові штабу 3 дивізії ґенштабу полковникові Пересаді пощастило поговорити не тільки зі штабом армії, але й з командиром лівої ґрупи ґенералом Загродським. Ґенерал повідомляв про становище своєї ґрупи і просив передати Київській дивізії, що вже кілька днів він не має з нею звязку, а тому просить, хоч надалі, повідомляти його, де вона перебуває. Як видно, в штабі Київської дивізії справа звязку як праворуч від неї, так і ліворуч — була хорим місцем.

28 вересня. Атака 3 кінного полку на с. Песець.

Допит полонених виказав, що в районі Нова Ушиця стоїть „заґрадітельний атряд“ силою до 150 баґнетів. Розвідка 8 бриґади виказала, що в селі Жур-

жевці вчора стояло до 100 чоловіка піхоти при 2 гарматах, але цей відділ відійшов на с. Глібів. Села Песець та Івашківці займає піхота, а в с. Куча ніби є кіннота. Зіньківці займав ворог, що його весь час непокоїв полковник Магеровський. 4 дивізія перебувала ще в районі м. Шарівки.

На фронті 3 Залізної дивізії настали такі зміни: 8 піша бриґада відійшла до резерву в район с. Сивороги. Там же зосередилася й 9 бриґада. 7 бриґада зайняла фронт на схід від Міньковець. 3 кінний полк перебував у резерві в с. Побойнім, з охороною на лінії с. Отрокова.

Ранком 28 вересня командир 19 куріня полковник Чміль доносить полковникові Шандрукові, що він помітив кольону кінноти, до 200 шабель, що пересувається з с. Кучі на с. Песець.

Ситуація на фронті 4 Київської дивізії, що лишалася невиясненою, змушувала тримати 3 Залізну дивізію в кулаці, щоб, на випадок небезпеки, з півночі можна було відразу повернути фронт у тому напрямі. Фронт її вже третій день опирався правим крилом на с. Отроків, а ліве крило не доходило до с. Веселої. Від Отрокова аж до Дністра (біля 40 км.) фронт навіть не охоронявся розїздами, бо дивізійна кіннота була сильно зморена. Поява кінноти на шляху з с. Кучі до с. Песець загрожувала правому крилу дивізії.

З цих причин 3 кінний полк о год. 14 дістав наказ перевести розвідку в напрямі на с. Песець. Біля цього села полк обстріляла піхота; він увязався в бій й атакував ворога. Зайнявши с. Песець 3 кінний полк здибав у ньому кінноту і заатакував її. В наслідок атаки 3 кінного полку розбито 3 батальон 420 полку, 1 кінний полк та „заґрадітельний атряд“. Взято до полону командира батальона, кілька інших командирів та комісарів, до 200 червоноармійців, 4 кулемети, стяг „заґрадітєльнаго атряда“ та всіляке військове майно. Багато значило здобуття свіжих коней. Переслідуючи ворога аж до с. Косиковець полк вернувся на ніч до Отрокова.

7 бриґада для підтримки 3 кінного полку переходила в демонстративний наступ, розвиваючи рясний гарматний огонь. Протягом останніх двох днів 3 кінний полк добре працював і зайвий раз виявив свої високі бойові якости й відвагу.

29 вересня. Вже четвертий день як 3 Залізна дивізія танцює біля Міньковець, а 4 Київська дивізія все топчеться біля Ярмолинець. Рух 3 дивізії міцно звязаний з рухом 4 дивізії — середньої ґрупи. Хоч 3 дивізія могла б легко захопити Нову Ушицю й вийти на лінію р. Калюса, та цей рух був дуже небезпечний в умовах, коли Ярмолинці, що знаходяться на шосі Проскурів — Камянець, не були сильно забезпечені від захоплення їх ворогом. Останні бої під Міньківцями коштували 3 дивізії великої кількости набоїв, брак яких сильно давався взнаки. В розпорядженні штабу дивізії набоїв не було й дивізія поповнювала потребу в них, здобуваючи їх від ворога. Відчувався брак харчів, бо база постачання застрягла десь

у районі Чорткова; там же застряв дивізійний шпиталь і все тяжке майно дивізії. Зносини з штабом армії, що з технічних причин не міг вибратися з Чорткова, були надто ускладнені. Про все це командир 3 дивізії доніс командуючому армією, підкреслюючи, що таке становище триває вже 4-ий день. Начальник штабу армії ґенерал Ліпко, відповів, що Мазепинський кінний полк, який належав до лівої ґрупи, дістав наказ допомагати 4 Київській дивізії. Але ґенерал Ліпко ніяк не міг погодитися з тим, що перед фронтом 3 дивізії ще є великі ворожі сили, гнівно потверджуючи, що дивізія їх уже знищила.

Нові відомости про ворога не надходили. Ворог тримається пасивно.

Середня ґрупа повідомила, що вона нарешті подолала ворога і той відходить на схід.

28 вересня було оголошено мобілізацію людей і коней. 3 дивізії визначено район Дунаївець. У звязку з цим 8 та 9 бриґади відійшли на захід від Дунаївець до району: с. Чваньків — м. Кривчик. 7 бриґада залишилася в районі с.Сцибор. Фронт зайняв 3 кінний полк разом з 7 та 8 кінними сотнями. 9 сотні наказано перейти з Зіньковець до с. Вел. Олександрова і провадити розвідку в напрямі на Воньківці й с. Калюсик.

30 вересня. Розвідка 7 та 8 сотень донесла, що ворог залишив Нову Ушицю. Полковник Фролов доповідає про те, що 7 рота 420 совітського полку прислала була двох делеґатів (червоноармійці, мобілізовані большевиками на Уманщині) для переговорів про перехід її до полону. Коли делеґати вернулися до своєї частини, щоб сповістити про наслідки переговорів, знайшли її оточеною частинами совітського війська. Цілу роту було передано військовому трибуналові. Делеґатам пощастило втікти й вони вступили до 3 кінного полку.

Селяни передали 37 рушниць, що їх позбирали на полі бою.

Полковник Фролов прислав кілька зразків набоїв, яких кулі мали надрізану голівку. Ці набої відібрано у червоноармійців підчас останніх боїв.

В розміщенні 3 Залізної дивізії не було жадних змін.

3 кінному полкові наказано перевірити донесення 7 й 8 сотень відносно становища в Новій Ушиці та якщоб там не було ворога — зайняти місто. До частин дивізії починають прибувати мобілізовані. Бракує мушкетів та набоїв.

1 жовтня. Розвідка 3 кінного полку ствердила, що в Новій Ушиці ворога немає. В с. Браїлівці виявлено до 300 кінних; в с. Струга — піхоту, числом до 1.000 баґнетів; в с. Барсуківці — кінний полк, а в с. Кучі — відділ ворога, чисельність якого не встановлено.

Полковник Магеровський повідомляє, що о 14 год. 30 хвил.

кіннота Київської дивізії прибула до Зіньковець. Чути стрілянину в напрямі села Дашковець.*)

На фронті 3 дивізії провадиться розвідка. Спокійно.

Зі штабу армії надійшло попередження командуючого армією, щоби дивізія була напоготові до руху вперед.

3 жовтня. Зайняття фронту по р. Калюс. Щоби підготовити терен для майбутнього руху вперед 3 дивізії, командир дивізії рішає вибити ворога з Барсуківки, відсунувши його на схід від р. Калюс. Для цього дано такий наказ: 3 кінному полкові розбити ворога в Барсуківці і вийти через Івашківці на Кучу; 7 пішій бриґаді з 7, 8 та 9 кінними сотнями зайняти участок фронту від с. Отрокова до с. Глибочка включно; 7 бриґаді допомагати 3 кінному полкові вогнем і короткими ударами, в залежности від його чинів.

Операцію цю переведено з успіхом. Ворог без опору відступив за р. Калюс. 7 бриґада зайняла фронт: с. Куча — м. Нова Ушиця. 7, 8 та 9 кінні сотні займають с. Браїлівку, виславши розвідку на м. Заміхів. 3 кінний полк розмістився в Івашківцях.

4 жовтня. Ново ушицькі бої. Встановлено, що ворожий фронт іде по лінії: с. Струга, м. Заміхів, с. Говори, с. Осламово й Дашківці.

Середня ґрупа займала м. Воньківці.

Ранком 4 жовтня наказано: 8 бриґаді перейти в с. Филянівку, а 9 — в с. Антонівку. 7 бриґада лишається на позиції, яку зайняла вчора.

О год. 4 ранку ворожа піхота повела енерґійний наступ на Нову Ушицю від с. Струги. Бій був жорстокий. В наслідок нашого контрнаступу ворога прогнано до с. Струги. Взято 80 полонених й 2 кулеметі. Забито до 60 людей.

Решта дня пройшла спокійно.

5 жовтня. Атака 8 кінної сотні. Бій 8 бриґади. (Схема ч. 4). Згідно з директивою командуючого армією на ґрупи військ покладалося завдання загального характеру, а саме: провадити бойові акції з метою забезпечення своїх районів для провадження мобілізації.

Командир дивізії рішає відкинути ворога на схід і зайняти вигідну лінію фронту, а саме — по р. Вербовій.

Вранці 5 жовтня дивізія переходить у загальний наступ: 7 бриґада наступає з с. Кучі на с. Стружку; 8 бриґада — з Нової Ушиці, через село Щербаківці, на м. Заміхів; 9 бриґада перебуває в резерві в Новій Ушиці; 3 кінний полк — в резерві в с. Івашківцях; 9 кінна сотня вирушила з с. Браїлівки на Пилипківці, маючи го-

---

*) Напевно в напрямі с. Охримовець, звідки ворожа піхота провадила наступ на 13 стрілецьку бриґаду, яка займала с. Петраші (8 км. на схід від Зіньковець).— Редакція

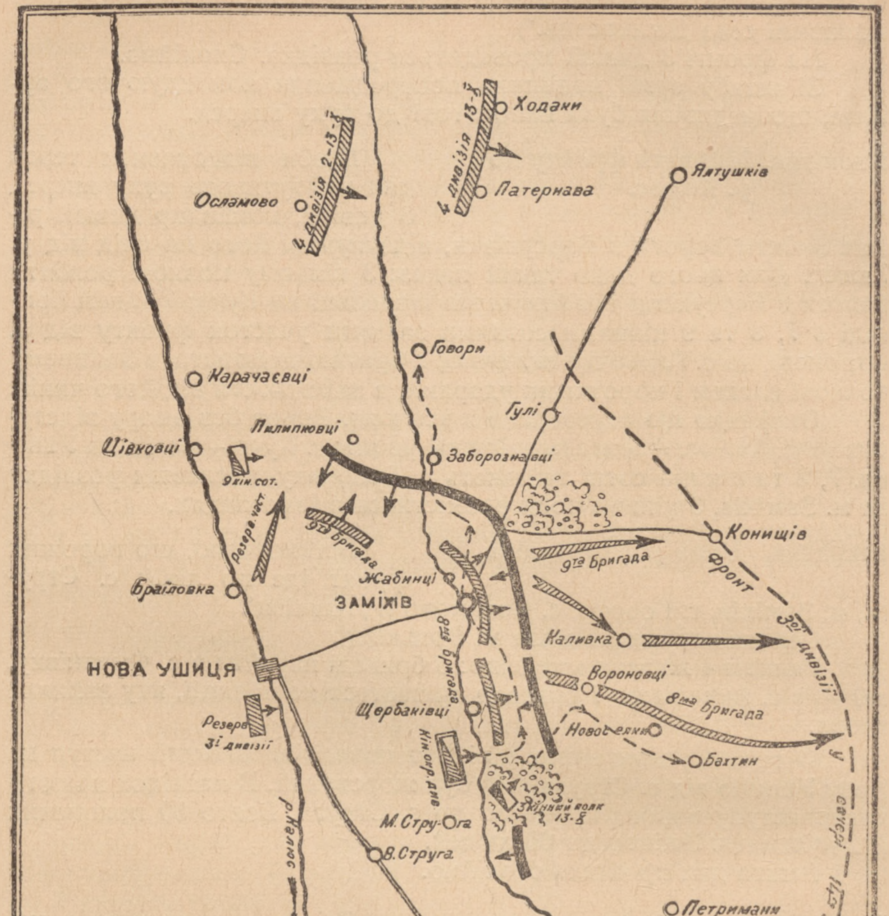
СХЕМА — 4
ЗАГАЛЬНА СХЕМА БОЇВ
під м. ЗАМІХОВИМ
1·X̄ — 14·X̄ = 1920 року
1: 252.000
Українська армія
Москалі
М.Ф-Ш.
Ходаки
Патернава
Ятушків
Осламово
4 дивізія 2-13-X̄
4 дивізія 13-X̄
Говори
Карачаєвці
Гулі
Пилипковці
Ціввовці
Заборознавці
9 кін. сот.
Резерв. част.
9та Бригада
Конищів
Фронт
Жабинці
Браїловка
ЗАМІХІВ
8ма бригада
Каливка
3ої дивізії
НОВА УШИЦЯ
Вороновці
8ма Бригада
Щербаківці
Новоселяни
Резерв 3ї дивізії
Кін. окр. див.
Бахтин
М. Стру-га
В. Струга
р. Ушиця
Петримани
Балабанівка
р. Вербова
Жутники
Дурняки
7ма Бригада
Вербовець
Куриловці Муровані
14го жовтня

ловним завданням доглядати за простором поміж 3 й 4 дивізіями. Цей простір, рівнож як і фронт 4 Київської дивізії, що стояла уступом, викликали в командира 3 дивізії постійні турботи за своє ліве крило.

8 бриґада лише о год. 13, за підтримкою гарматного вогню чотирьох батарей, вибила ворога з лісу, на схід від Нової Ушиці. Ворог ставив дуже сильний опір, якого 3 дивізія вже давно не зазнавала. Мобілізовані, що перебували в складі 8 бриґади, билися добре, незважаючи на те, що кулеметний та гарматний огонь з боку ворога був дуже інтенсивний.

8 кінна сотня відважною атакою захопила Заміхів. Ворог відійшов на 2 км. на північний схід від Заміхова й зайняв старі окопи. 8 кінна сотня порубала до 150 червоноармійців 362 пішого совітського полку.

9 кінна сотня зустрінула в Пилипківцях ворога і цілий день провадила з ним бій.

До вечера 8 бриґада зайняла позицію по р. Вербовій. Втрати її: 1 забитий старшина; ранених 8 козаків, з них 6 тяжко. Рівнож ранено 3 коней.

7 бриґада лише о год. 18 зайняла с. Стружки від сторони с. Кучі. Підчас цього бою особливо відзначилася 7 кінна сотня. З огляду на повільне просування 7 бриґади, в допомогу їй на с. Стругу повела наступ штабова кінна сотня (сотник Маркевич) і зайняла це село та увійшла у звязок з 7 бриґадою.

3 кінний полк, посланий в глибокий обхід правіше від 7 бриґади, дійшов до с. Глимбівки. Ніч припинила дальший рух. Хоч 7 бриґада й виконала своє завдання, всеж не мала активного настрою. Найтяжчу бойову роботу виконала в цей день 8 бриґада в команді командира бриґади полковника Туркула*) і начальника штабу ґенштбу полковника Силина.

6 жовтня. Початок Заміхівських боїв. Нові сили червоних. 7 бриґада відбиває наступ ворога. Чини 8 кінної сотні.

Забрані на передодні під Заміховом полонені оповідали, що вони належали до 362 совітського полку. До полку вони прибули лише кілька днів тому в кількости 1.500 чоловіка з Казані в порядку поповнення. Це були переважно татари з Казанської ґубернії, одягнені в нову одіж і озброєні новими мушкетами тульського заводу. Вони висадилися з потяга на ст. Жмеринці й походним порядком прибули до Ялтушкова, де їх поділено між полками 41 совітської дивізії.

З розмов з ними було видно, що вони мають неясну уяву про те, з ким і за що вони бються, як рівнож і про те, що таке радян-

---

*) Командира й орґанізатора 8 бриґади — полковника Бурківського, людину лицарської моралі й чудового вояка, призначено на командира формованої тоді кулеметної дивізії.

ська влада. Скаржилися, що наша кіннота дуже рубала їх (8 кінна сотня), незважаючи на те, що вони кидали мушкети.*)

Наші сусіди — Київці ніяк не могли опанувати сс. Осламовом й Дашківцями та зайняли позицію поміж цими селами і м. Вонівцями.

Становище 3 дивізії на схід від р. Вербової було більш-менш міцним. Але на лівому крилі 8 бриґади, що впиралася в с. Жабинці, становище було дуже небезпечним. Ворог висів над лівим крилом цієї бриґади в с. с. Пилипківцях і Гулях. Він міг не тільки вдарити в тил 8 бриґади, але просто маширувати на Нову Ушицю. 9-та кінна сотня зі своїм хоробрим полковником Магеровським, що доглядала за цим ворогом з с. Цивковець, не могла б устояти перед його наступом.

Справа про загрозу для свого лівого крила повстала перед командуванням 3 дивізії ще в ніч на 6 жовтня. Тому на 6 жовтня командир дивізії рішив примусити ворога покинути с. Пилипківці. Для підтримання акції своєї дивізії він звернувся до 4 Київської дивізії з просьбою про допомогу, а саме: щоб вона зранку 6 жовтня повела наступ на села Осламово й Дашківці. Полковник Тютюнник таку підтримку приобіцяв.

8 бриґада мала перед собою переважні сили ворога, що сам готувався атакувати її з боку с. Гулів. Резервова 9 бриґада, що стояла в Новій Ушиці, перебувала в стані орґанізації і її через це не можна було рушати. Знаючи чутливість ворога що до обходів та його побоювання української кінноти, командир 3 дивізії рішає завдання так: 9 кінна сотня атакує ворога в с. Пилипківцях з боку

*) Від полонених все було тяжко дізнатися про те, де й які їхні частини перебувають, бо переважно це були мобілізовані селяни, для яких байдуже, в якій вони частині є та хто знаходиться вправо й вліво від їхнього полку. Справжні комуністи-москалі в випадку небезпеки тікали з фронту, залишаючи отаких бідолах, як оті казанські татари або наші селяни, яким лишалося гинути від кулі чи шаблі українського вояка. Була це траґедія, що й казати! Коли мобілізований москаль-селянин в боротьбі проти української армії знаходив для себе те чи інше моральне виправдання, то перед селянином українським звичайно повставало питання: чи він повинен битися проти українського війська, яке є для нього рідним, яке бється за волю українського народу? Та московські комуністи передбачали це питання й відповідали: „Петлюрівці ведуть за собою поміщиків і будуть відбирати від вас землю, що вам її дала революція”. Наш леґковірний селянин тільки на фронті пізнавав, що все це є неправда й тому охоче переходив на бік українського війська. Ми, українці, підчас збройної визвольної боротьби найголовнішу увагу звертали на національний бік справи, яка стояла в центрі нашої пропаґанди й активности. Але до нашого населення ми підходили досить абстрактно, апелюючи майже виключно до національного почуття, так ніби наш народ вже був національно свідомий. В пропаґанді визвольної ідеї господарсько-соціяльні моменти невиразно перепліталися з моментами чуттєво-національними. У відношенні соціяльних моментів була в нашій пропаґанді заплутаність, складність, неясність. І це в той час, коли соціяльний бік справи був річчу величезної актуальности й таким чином виразне становище до нього являлося рішаючим чинником пропаґанди нашої національно-визвольної ідеї.

Як відомо, московські большевики використали пекучі господарсько-соціяльні питання для демаґоґічної пропаґанди проти нас. Отож, українська кров і поливала рідну землю як з одного, так і з другого боку.

с. Цивковець, а 8 кінна сотня поведе наступ на с. Гулі з району с. Жабинець. Як та, так і друга сотні з їх рішучими командирами мали можливість виконати це завдання. Його повинно було довершити вранці 6 жовтня.

О год. 10 від командира 7 бриґади полковника Шандрука поступили відомости, що ворог веде атаку з боку м. Вербовець на с.с. Дурняки й Балабанівку. Ворожу атаку з боку м. Вербовець підтримує автопанцирник. Перші донесення від 7 бриґади були дуже непокоючі, але на лівім крилі її находився 3 кінний полк, що завжди міг її підтримати. Одначе 7 бриґада зуміла справитися з ворогом і сама, чого був певний також і командир дивізії. Підчас бою особливо відзначився сотник Єреміїв зі своїм курінем, що зручним маневром та ударом у ворожий фланґ остаточно його розгромив. Але всеж, на всякий випадок, 9 бриґаду було пересунено до с. Струги.

8 кінна сотня зручно підійшла аж під саме с. Гулі, з якого шляхом до села Конищева виходила кольона до 150 баґнетів та 50 кінних. Сотник Гамза налітає на цю кольону й нищить її, а потім переслідує кінноту, а та відступає в напрямі на м. Ялтушків.

На фронті 8 бриґади рідка стрільба.

Частини скаржаться на брак набоїв.

7 жовтня. Бій бриґади під Заміховом. Бій 9 кінної сотні. Атака 8 кінної сотні.

Поторощені вчора під с. Гулями червоні зосередилися в слоб. Гулівській. 9 кінна сотня донесла, що с. Говори зайняла ворожа піхота, числом до 400 баґнетів при 4 гарматах.

Поступили відомости про зосередження піхоти при 9 гарматах в районі с. Конищева — слоб. Богушівської. До Ялтушкова прибув із Жмеринки численний відділ піхоти (до 1.500 баґнетів). Ворог тримається активно.

Ніч на фронті дивізії з 6 на 7 жовтня минула спокійно. 8 бриґада знаходилася під Заміховом; 7 — на фронті від Струги до села Дурняків; в с. Ольховець — 3 кінний полк, а його розїзди пішли в напрямі на Курилівці Муровані; 9 бригада — в резерві в Новій Ушиці.

Вранці на фронті 8 бриґади відбувається рідка гарматна стрільба, але біля год. 14 вона переходить майже в ураґанову. В бою приймає участь з обох сторін 17 гармат.

4 дивізія після доброго бою зайняла с.с. Осламово й Дашківці.

Начальник штабу 8 бриґади ґенштабу полковник Силин доносить, що ворожа піхота наступає на Заміхів від с.с. Гулів і Конищева. Дійсно, все поле поміж Заміховом і Гулями вкрите рясними лавами червоних. Такі самі густі лави видко й з боку с. Конищева. Наступ ворожої піхоти відбувається бездоганно. Були це полки: 367 та 369, що тільки вчора одержали поповнення й мають до 900 баґнетів кожний.

Починається густа мушкетна й кулеметна стрільба. Батареї 8 гарматного куріня (сотник Солонар) добре поціляють в лави ворожої піхоти. 9 гарматний курінь (сотник Чижевський), одною з батарей якого кермує відважний сотник Шура-Бура, допомагає. Нам бракує набоїв. Заміхів прострілюється з півночі й зі сходу. Затримати наступ червоної піхоти, як видко, не пощастить, бо сили її майже в 5 разів переважають 8 бриґаду. Командир 8 бриґади відводить свої славні куріні — 22 та 24 — на захід від Заміхова, де й займає позицію. Червоні займають Заміхів і готуються до атаки наших позицій. На обрію видко, як 9 кінна сотня під захистом своїх кулеметів відходить з Пилипковець, до яких натомість входять лави червоної піхоти.

Полковник Магеровський увесь час маневрує зі своєю сотнею і кілька разів нестримно атакує Пилипківці, але його атаки не мають успіху. Сам він вже ранений в руку, кілька кіннотчиків порпаються біля своїх побитих коней, знимають з них сідла й відходять з поля бою.

На відтинок 8 бриґади йде резервова 9 бриґада. Командир 8 бриґади вирішає перейти в контр-наступ. Після гарматної підготовки піхота 8 бриґади атакує Заміхів, а девята йде в напрямі на Пилипківці. Долю бою остаточно рішає 8 кінна сотня. Сотник Гамза виводить свою сотню яром за праве крило ворожої лави й відважується на шалену атаку. В той час, як куріні 8 бриґади бються в самому Заміхові й витискають з нього московську піхоту, сотник Гамза вилітає з яру й атакує з тилу ворожі резерви, що налічували до 900 баґнетів при кількох кулеметах. Атака ця була блискуча. Такі атаки звичайно провадив 3 кінний полк під проводом хороброго полковника Флорова з такими відважними старшинами, як от сотник Дудників та інші. Але, для 8 сотні, яка складалася переважно з піхоти, посаженої на осідланих коней з примітивною зброєю, майже без шабель, лише з мушкетами за плечима, що висіли на мотузках, — був це акт, безперечно, героїчний.

Бойова праця 8 кінної сотні, рівнож як і 9, в команді полковника Магеровського зайвий раз вказує на те величезне значіння, яке має для кінноти відвага її командирів. Коли порівняти сотника Гамзу й полковника Магеровського, то, окрім спільних для них обох рис відваги й хоробрости, мали вони й риси, що їх різнили: перший суворий та твердий; другий настирливий та обережніший.

Невеличкий сотник Гамза, на свойому кремезному коні, скільки сили рубав москалів, рубали їх і ті козаки, що мали шаблі. Ті, що не мали шабель, вимахували мушкетами й, як дрюками, розбивали ними під вигуки „Слава" голови червоних москалів.

До год. 18 ворога відкинено на його попередні позиції. Ми полонили до 300 бранців. Поле бою рясно було вкрито трупом ворога (забитих до 200 чоловіка). 8 бриґада зайняла своє попе-

реднє становище — на схід від Заміхова, а 9 бриґаду посунено в напрямі на Пилипківці, маючи на увазі дальший її рух на північ на допомогу 4 дивізії, в який вона мала виступити 8 жовтня. На відтинку 7 бриґади було спокійно. Ранені — полковник Магеровський і сотник Гамза.

8 жовтня. Наступ 8 та 9 бриґад і 3 кінного полку.

Вночі з 7 на 8 жовтня біля 24 год. ворог знову атакував 8 бриґаду і вибив 24 курінь з Заміхова. Але 8 бриґада нічною контр-атакою в свою чергу відкинула ворога. Ранком о год. 6 ворог (367 та 369 піші полки) знов атакував і зайняв Заміхів. Піхота 8 бриґади відійшла в окопи на захід від Заміхова.

Передбачаючи, що головним центром боротьби на фронті 3 дивізії й надалі буде Заміхів, командир дивізії ще до вечора 7 жовтня пересунув 3 кінний полк з району с. Ольхівця до с. Струги. Для командування 3 Залізної дивізії було ясним, що ворог, маючи за свою базу ст. Жмеринку, весь час буде скеровувати свої поповнення, що прибуватимуть з центра Росії, через м. Бар та Ялтушків до Заміхова, як по найкоротшій лінії. В звязку з цим, доки права ґрупа буде стояти на позиції, яку вона займала, головні удари треба очікувати від Заміхова. Ворог для зліквідування правої ґрупи посилав свої сили пачками. Отож, перед командуванням 3 Залізної дивізії було одне рішення: короткими, але міцними ударами нищити ці сили. Щоби нанести найтяжчу поразку ворогові в районі Заміхова, командир дивізії рішив усіма вільними силами кинутися на ворожу ґрупу в тім районі. Невиразне становище на фронті середньої ґрупи тим більше вимагало цієї акції.

О год. 8 рано 8 та 9 бриґадам та 3 кінному полкові наказано розбити ворога перед Заміховом, для того: 8 бриґада атакує Заміхів в чоло; 9 бриґада наступає через Жабинці на Пилипківці, а 3 кінний полк іде з с. Струги на с. Щербівці й діє далі в залежности від ситуації на фронті 8 бриґади.

Ворог не витримує нашого наступу й відходить з великими втратами. Ударна ґрупа 3 Залізної дивізії займає: 3 кінний полк — с. Конищів, 8 бриґада — с. Гулі, 9 бриґада — с. Пилипківці. Ворог уперто боронився. Ми взяли 190 полонених і 4 кулемети. Сила забитих (до 250) і ранених.

3 дивізія понесла також значні втрати: ранено сотника Гамзу, полковника Магеровського (вже втретє), 8 старшин, 42 козаків й 33 коней; забито хорунжого Дудкина. 3 кінний полк поніс такі втрати: тяжко ранених 1, легко 2. Забито 8 коней.

Хоч ворога й сильно побито, та всеж і для 3 дивізії ця перемога коштувала великих зусиль та втрат. Частини дивізії сильно змучені, особливо кіннота. Брак набоїв, що здобуваються переважно від ворога.

9 жовтня. Ніч на фронті дивізії минула спокійно. Ранком 9 жовтня від полковника Магеровського з Пилипковець вступило донесення, що в Гулях зосереджено до 2.000 піхоти при 8 гарматах*). О год. 12 він знову доносить, що ворожа піхота через с. Заборознівці наступає на Пилипківці. Сотня в пішому й кінному ладу відстрілюючись відходить на захід від Пилипковець.

На фронті 7 бриґади перестрілка. Ворог нібито залишив м. Вербовець.

8 бриґада приготувалася до бою.

3 кінний полк — в с. Струзі.

Ворожі розїзди й стежі провадять зміцнену розвідку. 22 та 24 курені ведуть невпинну перестрілку. Несподівано з обох боків грімнули гармати й замовкли. В резерві дивізії знаходиться тільки 3 кінний полк та штабова кінна сотня. В такій нервовій обстанові минув день. Люди й коні надмірно втомлені. Місцевий ново-ушицький шпиталь заповнений раненими. Від командирів частин поступають прохання, щоби дивізія рушала вперед, бо цей танок довкола Нової Ушиці дощенту вимотав й замучив козаків. Коні вже по кілька днів стоять осідлані.

Ще 8 жовтня командир 3 дивізії надсилає командуючому армією рапорт, в якому зазначує, що таке топтання на місці з невпинними боями та втратами не виправдує витрати набоїв, що їх так бракує в армії. Мобілізацію вже закінчено, але в дивізії кілька сот мобілізованих тиняється по обозах зза браку зброї. На мобілізацію зявилися навіть селяни з сел, що лежали на лінії фронту, як от: м. Заміхів, с. Струга, с. Браїлівка та ін.

Але штаб армії має свої міркування, які головно полягають в тому, що деякі дивізії ще не закінчили мобілізації. Чому не закінчили, коли всі ґрупи в бойовому відношенні перебували в однакових умовах, з них 3 дивізія чи не в найгірших? Все ж штаб армії відповів на рапорт командира 3 дивізії, що ось-ось уся армія перейде в наступ... але, коли саме, не зазначив. Командир 3 дивізії підчас чергових розмов по телєфону, змушений був передати до штабу армії, що вразі 9 жовтня ворог заатакує 3 Залізну дивізію, то вона зза браку набоїв та цілковитого виснаження примушена буде відступити на Дунаївці. Що-правда, 3 дивізія не збиралася відступати, хоч факт виснаження сил примушував з цим рахуватися.

Така заява командира дивізії мабуть зробила певний вплив на рішення штабу армії, бо штаб повідомив, що ціла армія перейде в наступ 10 або 11 жовтня. Ця відповідь до певної міри заспокоїла командування дивізії.

День 9 жовтня минув в очікуванні ворожої атаки та перестрілці розвідки.

---

*) Очевидно 7 бриґада, що зайняла с. Гулі напередодні, відійшла звідти вночі з 8 на 9 жовтня. — Редакція.

10 жовтня. Наказ командуючого армією про наступ. 24 курінь відбиває 2 атаки.

Ніч минула в сталій перестрілці. Ще ввечері 9 жовтня від штабу армії прийшов наказ про перехід цілої армії в наступ дня 11 жовтня *).

Наказ по армії дав 3 Залізні дивізії повне моральне задоволення. На дивізію покладалося завдання прорвати 11 жовтня ворожий фронт для Окремої кінної дивізії, яка мусить вирушити в глибоке запілля ворога, тримаючись такого маршруту: м. Лучинець, м. Красне, м. Браїлів з захопленням жмеринського залізничного вузла.

По виконанні цього завдання 3 дивізії дається нове завдання: „Перерізати комунікацію залізниці Могилів—Бар, маючи головну ґрупіровку сил в районі Куриловець Мурованих і аванґард в с. Рівному та м. Сніткові. Дивізійну кінноту вислати для зруйнування ворожого тилу в районі Могилів Подільський — м. Озаринці".

На фронті 8 бриґади день розпочався рішучими атаками ворога на Заміхів на 24 курінь, який до 17 год. відбив дві атаки. Втрати куріня 3 ранені козаки.

9 бриґада (полковник Лисогор) спільно зі своєю кінною сотнею займає позицію на висотах поміж сс. Жабинцями й Браїлівкою і увесь час провадить перестрілку з червоними, що намагаються наступати з Пилипковець та Заборозновець. Ці наступи бриґада відбиває. Становище на лівому крилі дивізії стає дуже небезпечним. На відтинку 7 бриґади ділають розвідчики.

11 жовтня. Наступ 9 бриґади на с. Пилипківці. Атака червоних і героїчна контр-атака 8 бриґади. Бій на фронті 7 бриґади.

Ніч минула більш-менш спокійно. 8 бриґада пильно доглядала за ворогом протягом цілої ночі. Ранком було помічено жвавий рух резервових ворожих частин в сс. Пилипківцях і Гулях. Складалося враження, ніби ворог збирається провадити наступ з новими силами. Щоби попередити його наміри, 9 бриґаді наказано перейти в наступ на Пилипківці, а 8 кінній сотні при першій можливости атакувати с. Гулі. З огляду на те, що в Пилипківцях оказалася поважна сила піхоти, а то до 1.500 баґнетів, до Заміхова підтягається 3 кінний полк, як дивізійний резерв. З усіх частин, також і з 7 бриґади поступають донесення про рух ворога на цілому фронті дивізії.

О год. 6 ранку ворог сміливо атакує Заміхів, але 24 курінь в команді хорунжого Козаренка героїчно переходить в контратаку. 9 бриґада атакує Пилипківці і займає їх під сильним мушкетним та гарматним огнем. 24 курінь гнав ворога аж до лісу, на

---

*) В додатковому наказі ч. 248 з приводу причин, які обумовлювали прискорений наступ армії УНР було між іншим сказано таке: „...а з другого боку успіхи й бажання 3 дивізії до активности...".

південний схід від Заміхова. 22 курінь в команді сотника Шестопала атакує ворога в напрямі на с. Воронівці і майже доходить до самого села, одначе взяти його не може. 8 кінна сотня переслідує ворога і на його плечах вдирається до Гулів, де й забирає 30 полонених. На вечір 8 бриґада відходить на свої попередні позиції, на захід від Заміхова. 9 бриґада лишається в Пилипківцях.

Втрати бриґади: забитих 1, ранених 13.

На цей раз ліквідовано небезпеку обхвату нашого лівого крила. Тактичного звязку з 4 Київською дивізією встановити не пощастило. Як виявилося, на фронті її був спокій. Командир 9 бриґади пізніше скаржився на пасивність 4 дивізії.

На фронті 7 бриґади помічалося оживлення ворожої діяльности. Поступили розвідчі відомости, що на ст. Немерчі висадовилося до 500 чоловіка кінноти. 7 бриґаді дано наказ проробити демонстративний наступ у напрямі на Вербовець. Але ворог сам переходить в наступ на с. Петримани й Житники та на с. Дурняки.

19 курінь (полковник Чміль) примушений був відійти з Дурняків на захід, але командир бриґади полковник Шандрук робить контр-наступ, розбиває ворога й гонить його на Вербовець Зі смерком бій затих на всьому фронті 3 дивізії.

Наші втрати: ранено 6 козаків і 5 коней.

Окрема кінна дивізія була на поході до Нової Ушиці.

12 жовтня. Жорстокі бої 8 й 9 бриґад.

Ніч на фронті пройшла спокійно. На 12 жовтня командуючий армією наказав 3 Залізній дивізії прорвати фронт для Окремої кінної дивізії, яка мусила рушити в глибоке вороже запілля. Ціла армія мала розпочати наступ. Але в останній момент командуючий армією змінив свою постанову й початок загального наступу армії призначив на 13 жовтня через те, що Окрема кінна дивізія була ще в поході до Нової Ушиці.

День 12 жовтня починається новими атаками ворога на Заміхів, як з північного сходу, так і через с. Жабинці. На протязі дня ворог силою до 1.000 баґнетів при 300 шаблях тричі рішуче атакує фронт 8 бриґади, але славні її куріні відважно переходять в контр-атаку і відбивають усі ворожі атаки. 8 кінна сотня бється в Жабинцях, але їй нема де розгорнутися й ворог відкидає її на захід від Заміхова. 22 курінь, що наступав на с. Воронівці, також відкинено контр-атакою на його попередню позицію. 7 бриґада успішно бється на своєму фронті. Девята провадить бій на схід від Пилипковець, але ворог примушує її відступити на лінію Жабинець. Бій триває цілий день. 8 бриґада твердо тримається. Старшини й козаки цієї бриґади справді були гідні назви „залізних". Заміхів — це поле чести й слави 8 й 9 бриґад. Ранено найкращих старшин 8 бриґади: начальника кулеметної ко-

Ґенерал-хорунжий ОЛЕКСАНДЕР ЗАГРОДСЬКИЙ, лицар ордену Залізного Хреста ч. 3.

Командир куріня Вартового полку. Командир 1-го Запоріжського ім. Гетьмана Дорошенка полку. Командир 6-ої Запоріжської дивізії. Командир 2-ої Волинської стрілецької дивізії.

Ґенерал-хорунжий Військово-морської офіції ВОЛОДИМИР САВЧЕНКО-БІЛЬСЬКИЙ.

Начальник Департаменту Фльоти Військового Міністерства. Начальник школи Ґардемаринів і член Морської Ради Чорного моря.

манди сотника Дубовика й хорунжого Чорна-Баба, командира 2 сотні 24 куріня хорунжого Зарембу й 4 козаків.

Окрема кінна дивізія прибула до Нової Ушиці.

13 жовтня. Загальний наступ 3 дивізії. Окрема кінна дивізія й прорив фронту для її рейду.

Вже 8 день як 3 дивізія бється в районі на схід від Нової Ушиці. Вже до 2.000 червоноармійців поклали своє життя на полях Заміхова *).

Нехай той, хто досліджуватиме ці бої, загляне до Заміхова й на власні очі переконається в цьому. Нехай відвідає й заміхівський та ново-ушицький цвинтарі, де знайде пару сот могил „невідомих українських вояків".

Тепер, коли розглядаєш архівні матеріяли, що стосуються до цих боїв, доводиться констатувати деякі хиби наших штабових апаратів. В бойових звітах рідко коли знайдеш прізвище забитого чи померлого від ран. Рідко які штаби подавали відомости про втрати своїх частин, тоді як через ново-ушицький шпиталь перейшли сотні ранених. Нам здається, що в архівах цього шпиталю, рівнож як і шпиталів заміхівського, дунаївецького та камянецького можна буде знайти імена багатьох українських вояків, що по лицарському вмерли за Україну.

13 жовтня 3 дивізія рушає вперед на схід, подальше від цих рясно политих кровю піль та ярів, на нові подвиги. Настрій серед вояків піднесений і гарний, незважаючи на те, що непомітною чорною хмарою пронеслась по фронті вістка, ніби незабаром буде проголошено перемирря.

Дивізії дається такий наказ: В розміщенні ворога не помітно особливих змін. Лише в районі Вербівця помічено ворожу кінноту незнаної чисельности. До району Нової Ушиці прибула Окрема кінна дивізія для спільних з 3 дивізією акцій. Вліво від нас Київська дивізія; вона 13 жовтня поведе наступ загально у напрямі на Ялтушків. 3 дивізії наказано зранку 13 жовтня перейти в наступ й опанувати лінію м. Курилівці Муровані — м. Снітків:

а) 7-ій бриґаді о год. 6 ранку почати наступ одним курінем з с. Малої Струги та опанувати східнє узлісся того лісу, що лежить в 4 км. на північний схід від с. Малої Струги (поміж сс. Щербівці й Бахтинок).

б) 8-ій бриґаді, зосередившися на східньому узліссі великого лісу, що лежить на схід від Ушиці, о 6 год. ранку повести наступ на сл. Щербаківську й Заміхів і вийти на лінію: фільварок Ярицив — с. Воронівці.

в) 9-ій бриґаді невеликим відділом вести демонстративний наступ на Заміхів, а головними силами о 6 год. ранку повести наступ із лісу, що на схід від с. Браїлівки, на с. Жабинці.

---

*) В Заміхові тепер стоїть величезний монумент, що його поставила Москва в память поляглих червоноармійців. Він прикрашений написом: „Памяти 2.000 червоноармійців, що полягли в революційній боротьбі".

г) 3-му кінному полкові бути готовому до бою з 7 год. ранку й чекати розпоряджень на перехрестю шляхів, в одній верстві на північ від с. Струги.

Окрема кінна дивізія мусить бути готова до бою зранку кожної хвилини, залишаючись тимчасом в Новій Ушиці.

Окрема кінна дивізія назовні робила добре враження. Персональний склад її — це переважно старі українські вояки. Зброя, коні, одяг — в доброму стані. Хоч склад дивізії не був великим, але бойова вартість її була досить висока і вміло керована та використана, вона могла б, шляхом хоч би й рейдів у запілля ворога, як це робила червона кіннота, принести неоцінимі послуги армії. Сьогодні якраз такий перший глибокий рейд і мала розпочати Окрема кінна дивізія, що викликало жваве зацікавлення не лише 3 дивізії, але й штабу армії. Прорвати фронт і випустити її в запілля ворога й було завданням 3 Залізної дивізії.

Прорив цей командир 3 дивізії намітив на фронті 8 бриґади біля с. Щербовець.

О год. 6 рано 3 Залізна дивізія пішла в наступ при жвавій підтримці своєї артилєрії.

Прорвати фронт біля Щербовець мусив 22 курінь, а розвинути успіх — 3 кінний полк, що о 7 год. ранку вже стояв напоготові в лісі позад 22 куріня. Окремій кінній дивізії наказано підтягнутися до наміченого місця прориву фронта.

Треба сказати, що співпраця з Окремою кінною дивізією завжди ускладнялася завдяки надмірній амбіції її командира, ґенерал-хорунжого Омеляновича-Павленка (молодшого), який з погордою дивився на бідолашних командирів піших дивізій.

Кінна дивізія довго не підходила. Посланий старшина штабу 3 дивізії до командира Окремої кінної дивізії дістав відповідь: „Прошу точно сказати годину, коли фронт буде прорвано, і я буду там з дивізією".

22 курінь пішов у наступ о год. 8 ранку. Спочатку наступ розгортався успішно, але на висотах, що на схід від Щербовець, курінь трапив під сильний гарматний огонь, а ворожа піхота, що переважала силою, перейшла в контр-наступ. Справа дійшла до баґнетів. 22 курінь не витримав і почав відходити, залишаючи на полі бою вбитих і ранених (22 козаків і 2 старшин). Батарея 8 гарматного куріня (сотник Солонар), вискочивши на відкриту позицію, картечею й шрапнелею зупинила ворога.

Отже, прорив невдався. Після особистої рекоґносцировки командира 3 дивізії й командира 3 кінного полку полковника Фролова виявилося, що ліс, що знаходився в $1^1/_2$ верствах на захід від південної околиці с. Щербовець, ніким не був зайнятий. Ліве крило ворожої лави й його резерву видно було як на долоні в якій пів-верстві на північ від цього ліска. Місце для атаки було чудове і молодий полковник Фролов дуже зрадів догідним умовам для атаки ворога, який вважав себе тут безпечним.

Умовлено було, що 3 кінний полк разом з 22 курінем почне атаку після трьох гарматних стрілів.

В цей час на фронті 22 куріня була тиша. Окрема кінна дивізія вже прибула й знаходилася в лісі, на схід від Нової Ушиці.

О год. $11^1/_2$ полковник Фролов доносить, що полк готовий до атаки. Батарея дає три стріли. Минає 10 хвилин. Тиша. Аж ось, несподівано піднимається червона піхота й в безладді біжить на Щербівці. Та було запізно... Зліва віхорем несуться сотні 3 кінного полку. Озброєні списами козаки на бігу ними жонґлюють. Червона піхота переважно без стрілу піддається до полону. Упертіші гинуть від шабель та списів.

За яких десять хвилин 3 кінного полку вже не видно за висотою в напрямі Щербовець. Фронт прорвано, відкрито шлях для рейду Окремої кінної дивізії. „На коней! Сідай!" — і Окрема кінна дивізія за кілька хвилин рушила клусом в кольоні в напрямі на Щербівці.

Від передових частин доходять тривожні чутки, що улюбленець залізних полковник Флоров тяжко ранений підчас атаки.

О год. 16 від полковника Фролова надходить наступне донесення:

„13. X. 1920. року, с. Воронівці.

Зараз з полком знахожусь в с. Воронівцях. Село Калівка вільне від ворога, але він тримається в сс. Богушівці й Бахтині. В цьому бою я ранений в руку, але залишаюсь в строю. Хай ця кров ще більше звяже нас донців з армією У. Н. Р. Слава Україні! Командир 3 кінного полку полковник Фролов".*)

Окрема кінна дивізія вийшла на висоту, на якій відбулася атака 3 кінного полку, й зупинилася в кольоні, представляючи

---

*) Про полковника Фролова доведеться ще багато писати, особливо про його ролю в справі зближення Дону й України. Проти бажання командування добровольчої армії й навіть своїх земляків-донців, він прибув із своїм полком до 3 Залізної дивізії в квітні 1920 року з московської армії ґенерала Бредова, що в цей час відійшла під захист польської армії в район Нової Ушиці. Полк Фролова спочатку складався переважно з донців та кубанців, числом до 200 шабель, але в складі його було також і до 100 українців. Згодом, з причин хороб, перевтоми та ранення, більша частина донських козаків вийшла зі складу полка. Ті, що лишилися, увійшли до складу 1 сотні полку. В жовтні 3 кінний полк був у складі трьох сотень й нараховував до 300 шабель при 12 кулеметах та 1 батареї. Полк уже складався на 90% з українців. Полковник Фролов, вроджений кавалерист, з кришталево чистою душею, безмірної відваги людина, зумів і в новий, український склад полку втілити духа відваги й сміливости та зробити з нього одну з кращих бойових кінних частин армії Укр. Нар. Республики. —

На еміґрації полковник Фролов багато працював над формуванням ідеольоґії щодо спільности визвольних змагань Дону й України. Він заснував у Празі журнал „Вільне Козацтво". Пізніше, коли цей журнал прибрав сучасну його ідеольоґію щодо козачої справи, полковника Фролова усунено з числа співробітників, і він, страждаючи за долю Дону, умер в Чехії від сухіт в 29 році життя. Останній уклін віддали, рівнож і гарячу участь в його похороні та поставленні памятника на його могилі взяли українські вояки, що перебувають у Чехії на чолі з підполковником Проходою.

знамениту ціль для ворожої артилерії. На щастя та певно переходила на нову позицію й через це не стріляла. За деякий час Окрема кінна дивізія рушила, але не вперед, а яром в сторону Заміхова. Чому не сталося, незнати. Замість того, щоб іти в напрямі на Лучинець і далі, командир Окремої кінної дивізії попровадив дивізію понад фронтом 8 бриґади.

А в цей час на всьому фронті 3 Залізної дивізії відбувається уперта боротьба. Ворог з завзяттям і упертістю боронится. 7 бриґада посувається вперед, незважаючи на те, що ворог на кожному кроці ставить їй завзятий опір. Проте до 19-ої год полковникові Шандрукові пощастило з його бриґадою зайняти Вербовець. Ворог у повному порядку відступає на Курилівці Муровані. Перед 7 бриґадою ворожі 367 і 368 піші полки, в складі до 1.000 баґнетів. 19 курінь в команді полковника Чміля виривається вперед та займає Курилівці Муровані. Але з наказу командира бриґади відходить на с. Петримани.

Бій кілька разів доходив до баґнетів, врешті 7 бриґада перемогла.

Бриґада понесла такі втрати: ранених було 3 старшин і 29 козаків.

З наступленням ночі розміщення 7 бриґади було таке: 19 курінь — в Петриманах і Житниках; 20 курінь — с. Вербовець; 21 курінь — с. Дурняки, резерв — 7 кінна сотня — в с. Галайківцях. Бриґада взяла до полону 80 бранців.

На фронті 9 та 8 бриґад події розвивалися так:

9 бриґада о год. 10, зайнявши с. Жабинці, розпочала наступ на Пилипківці та Заборознівці, які села й займає о 17 год. 9-та кінна сотня доглядає ввесь час за лівим крилом бриґади.

На відтинку біля Заміхова 24 курінь бється з ворогом. Ворог атакує цей „заміхівський" курінь. Але під впливом маневру 9 бриґади, що наступала на Пилипківці, рівно ж як і під впливом атаки 3 кінного полку та появи кольони Окремої кінної дивізії під Щербівцями ворог раптово почав відступати спід Заміхова в напрямі на с. Конищів і на північний схід від нього. Густі лави відступаючого ворога (до 1.000 баґнетів) вкрили поле. Славетна 8 кінна сотня, не гаючи часу, вискочила з яру біля Жабинець й атакувала його. Вчинився бій — нищення ворожої піхоти, в наслідок якого на полі бою залишилося кілька сот трупів і ранених. До 17 год. ворога вже не було на лінії Конищів-слоб. Гулівська.

В цей час Окрема кінна дивізія в кольоні вийшла на перехрестя доріг в $2^1/_2$ верствах на північний схід від Заміхова, не намагаючись переслідувати відступаючого ворога, і зупинилась на цьому місці. Через кілька хвилин ворожа артилерія почала обстрілювати рясним вогнем Окрему кінну дивізію. Видко було, що дивізія досить сильно терпіла від цього вогню. Вона спускається в яр поміж сс. Пилипківцями й Жабинцями й посувається на північ.

Над вечір 9 бриґада зосереджується в Жабинцях; 24 курінь 8 бриґади — в Заміхові, а 22 курінь тієї ж бриґади залишається в Воронівцях.

3 кінний полк атакує й розбиває ворожу піхоту під Бахтином і за пізнім часом повертає до Вороновець.

Протягом дня дивізія мала втрати: ранених 8 старшин і 56 козаків; забитих 11 козаків.

Дивізія взяла до полону до 250 бранців, що належали до 367 та 368 піших полків 123 бриґади. Здобуто в цьому бою 9 кулеметів та ріжне майно.

14 жовтня. Атака штабової та 9 кінних сотень. Наступ 9 бриґади. Бій 7 бриґади за Курилівці Муровані.

Ніч пройшла спокійно; ворог лише провадив розвідку. 4 Київська дивізія збила його й просунулася вперед майже на 10 верстов та зайняла с. Патернаву — сл. Ходацьку. Про Окрему кінну дивізію з армійського звіту на 8 год. 14 жовтня можна було довідатися, що „після прориву фронту біля с. Щербовець вона пішла в глибокий тил ворога. Донесень не одержано".

Зі штабу армії інформують, що 14 жовтня над фронтом армії будуть провадити розвідку два українські авіони. Штаб армії також інформує, що завішення зброї може наступити 17 жовтня. Ця остання звістка внесла до лав 3 дивізії велике занепокоєння.

На 14 жовтня командир дивізії дає такий наказ:

7 бриґаді заволодіти лінією Курилівці Муровані — Дерешева; 8 бриґаді наступати через с. Калівку й Бахтин на с. Кривохожинці;*) 8 кінну сотню направити до цього села через сс. Конищів-Михайлівці. 9 бриґаді перейти до Бахтина.

3 кінний полк дістане наказ додатково.

Наступ розпочати о год. 9 ранку дня 14 жовтня.**)

За день 14 жовтня події на фронті дивізії розвиваються так: 7 бриґада з боєм підійшла до західньої околиці Куриловець Мурованих, але цілковито опанувати цим місцем не змогла, завдяки великому опору ворога.

7 кінна сотня вела наступ з с. Березівки на с. Галайківці, однак заволодіти цим селом не змогла.

8 бриґада легко здобула с. Бахтин, але тяжкий бій за с. Кривохожинці провадила аж до наступлення ночі. Ворог за підтримкою легкої гавбичної батареї робив їй сильний опір.

---

*) В 5 верствах на захід від Сніткова.

**) Для пояснення цього наказу слід згадати про ті міркування, які обумовлювали його видання. В звязку з попередженням командуючого армією про перемирря, яке може наступити 17 жовтня, як для армії так і для 3 дивізії було конечним захопити, по можливости, найбільший пляцдарм, для чого треба було відкинути ворога як можна далі на схід. Це рішення було покладено в основу дальших оперативних наказів по 3 дивізії. Отже на 14 жовтня, в звязку з невиясненою ситуацією на півночі, 3 дивізії поставлено завдання просунутися вперед всього на 10 верстов.

Для удару в ліве крило ворога було скеровано: кінну сотню штабу дивізії (сотник Маркевич) й 9 кінну сотню. Штабова кінна сотня під сильнем огнем гавбичної батереї вдарила на село Доліняни й зайняла його, взявши до полону 5 червоноармійців і канцелярію 648 пішого полку. 9 кінна сотня ударила в ліве вороже крило під с. Кривохожинцями, зайняла його та на плечах відступаючого ворога вскочила до Сніткова.

Одначе ворог ще тримався в сс. Конищеві та Михайлівцях. Від 8 кінної сотні, що наступала з Заміхова на Конищів, донесень не одержано. Просування ж вперед 8 бриґади було незабезпеченим, через що 9 бриґаді, що була в резерві в Бахтині, наказано атакувати сс. Михайлівці й Конищів з боку Бахтина. 9 бриґада після впертого бою до вечора зайняла південну околицю Михайловець, але наступати далі не могла, бо вже смеркало. 3 кінний полк був у резерві дивізії.

15 жовтня. 9 бриґада в бою під Михайлівцями захоплює дві гармати.

Ніч з 14 на 15 жовтня пройшла у перестрільці передової сторожі. 14 жовтня Окрема кінна дивізія, опинившися в районі Ялтушкова, провадила наступ на с. Митки, ст. Бар і с. Голодки.

Частини 3 дивізії були настільки перемучені, що не вважаючи на конечність рушати вперед, мусили-б мати хоч одноденний відпочинок. Крім того, треба було підтягнути до бойових частин обози й постачання. Але саме головне те, що бракувало набоїв, невеликий транспорт яких наближався до Нової Ушиці. З огляду на все це, 15 жовтня всі бойові й ударні операції покладено було переважно на дивізійну кінноту. Ця остання рівно ж була стомлена, особливо коні, але припинити рух вперед було неможливо.

Командуючий армією наказав 3 дивізії йти вперед з таким завданням:

„Аванґардові осягнути лінію річки Лозової з головними силами в районі Лучинця“.

9 бриґада несподівано наскочила на ворога в с. Михайлівцях, розбила його, забравши дві гармати, після чого її скеровано в дивізійний резерв, в м. Снітків.

7 бриґада енерґійно посувалася вперед і до вечера вийшла на лінію: сс. Рівне — Перекопинці — Верхній Олчадаїв.

8 бриґада зайняла сс. Берлинці Польові й Котюжани.

3 кінний полк ще до початку руху піхоти пішов прочищати їй дорогу, а саме: з м. Сніткова на сс. Котюжани й Верхній Олчадаїв. Під Котюжанами полк зустрінувся з ворогом, атакував його й примусив одійти на схід.

16 жовтня. Рух вперед. 3 кінний полк нищить 361 совітський полк.

Ніч пройшла спокійно. За день 15 жовтня частини дивізії захопили: 2 гармати, кілька кулеметів, військове майно й до 25 полонених.

Київська дивізія вийшла на лінію с. Верхівки та ст. Митки.

На 16 жовтня командир 3 дивізії дає їй таке завдання:

7 стрілецькій бриґаді вийти на лінію: с. Вендичани — м. Лучинець; 7 кінну сотню вислати в напрямі на мм. Яришів й Озаринці.

8 бриґаді вийти на лінію сс. Степанки — Романки;*) бриґаді увесь час стежити за своїм лівим крилом тому, що 4 дивізія йде уступом ззаду.

Резервовій 9 бриґаді перейти до с. Котюжан.

3 кінному полкові йти на Лучинець і далі в напрямі на Озаринці. Головним завданням полкові ставиться: не випустити ворога (121 совітську бриґаду), що бється перед 7 бриґадою, перерізавши йому шляхи Могилів — Чорнівці — Шаргород.

Польовий штаб дивізії — в с. Верхній Олчадаїв.

Протягом дня бриґади виконали своє завдання. Ворог ставив серйозний опір, але, здеморалізований, не міг витримати наступу „залізних бриґад".**)

7 бриґада вийшла на лінію: 19 курінь — м. Лучинець; 20 курінь — с. Кукавка; 21 курінь — с. Серебринці;***) 7 кінна сотня зайняла м. Яришів.

8 бриґада вийшла на лінію: сс. Романки — Степанки.

3 кінний полк ішов попереду піхоти й під Лучинцем зустрінув 361 совітський полк, атакував і розбив його. З Лучинця полк пішов далі й до вечора від нього жадних донесень не було.

17 жовтня. 3 дивізія з тяжкими боями посувається вперед.

З підслуханих через телефон розмов можна було довідатися про те, що на 17 жовтня червона піхота має займати такий фронт: 362 піший полк —

*) На південний схід від Копайгорода.

**) Як видно з книги Какуріна „Война з белополяками" причина такого серйозного опору з боку ворога була така: 12 жовтня в Ризі було підписано умови перемирря, що мусило фактично наступити за шість днів, тобто 18 жовтня. Протягом цих шости днів польська армія мала намір просунутися скільки можна далі на схід через те, що згідно з пактом 6 перемирря, на відтинку фронту від Несвіжа до Двіни польська армія займає майбутню лінію державного кордону, а на південь від Несвіжа лінія розміщення поляків фіксується так, як вона проходитиме на 24 годину 18 жовтня. Отже, головне командування московської армії дає такий наказ: — 1. Команзапу поступово, не ввязуючися в бій, відводити частини з фронту на північ від Радошкович до лінії фронту на майбутньому державному кордоні, на якому і зупинитися о год. 24 18 жовтня; — 2. Що торкається південно-східнього фронту, то до наступу на ньому передбачалося перейти ще 11 жовтня; для 60 дивізії було дане завдання: вийти на лінію Фельштин — Солобківці, для 41 дивізії — вийти на лінію Солобківці — р. Студениця, висунувши свою кінноту та пішу розвідку до Збруча. Цей наказ московська армія виконати не змогла й сама була відкинена армією У.Н.Р. на так звану „лінію перемирря".

***) В районі с. Кукавки.

від Дністра до м. Озаринець; 363 — район с. Сугаки; 361, що вчора його пошарпав 3 кінний полк в районі Лучинця, займатиме район спільно з 363 полком; 367 — район Романки — Степанки; далі на північ — 369 полк.

В атаці, що її мав учора 3 кінний полк, захоплено: 1 гармату (легку), 3 кулемети та 174 полонених.

На 17 жовтня 3 дивізії дано наказ:

8 бриґаді вийти на лінію: сс. Калинівка — Будно; 7 бриґаді — на лінію сс. Лозова — Біляни; 9 бриґаді перейти до с. Конатковець; 3 кінному полкові зайняти м. Шаргород, з розїздами на лінії: м. Джурин — Стара Мурафа.

Хоч від штабу армії й поступило попередження про можливість перемирря, що має наступити 18 жовтня, наказу про припинення бойових операцій всеж видано не було. Через це дивізія розпочала рух о год. 7 ранку. Командирові 3 кінного полку дано наказ про вільність руху в запілля ворога з метою захоплення ст. Вапнярки. 3 Залізна дивізія форсованим маршем рушила вперед, тоді як становище на її лівому крилі було вельми небезпечне. Сусідня 4 дивізія відстала майже на 20 верстов і таким чином оголила цілком ліве крило 3 дивізії. На щастя ворог втратив ініціятиву маневру. В противному б разі 3 дивізія, що розтяглася на фронті в 36 верстов, могла б загинути або дуже потерпіти від удару ворога в тил, хоч би й з Копайгорода на Лучинець і далі на південь. Командир дивізії уважав своїм обовязком звернути увагу командуючого армією на несприятливе становище 3 дивізії. 17 жовтня 4 дивізія стояла на лінії: сс. Буцнє, Семенки, Окладне. Окрема кінна дивізія знаходилася в районі на захід від м. Бару. Командир Окремої кінної дивізії не йшов уперед, покликаючися на „стомленість" коней, так ніби коні піших дивізій не були стомлені.

17 жовтня на фронт 3 дивізії прибув Головний Отаман Симон Петлюра й після обзнайомлення з акціями 3 Залізної дивізії надіслав командуючому армією таку телеґраму: „м. Городок. Командарму. Комдивам 4 і 6 дивізій. У звязку з просуненням Залізної дивізії за залізницю Могилів — Жмеринка акції середньої ґрупи знахожу млявими. Необхідно підтвердити просунення частин середньої ґрупи наперед. Так само вважаю за необхідне виявити більшу активність Кінної дивізії і т. д.

17. X. 1920 рік м. Нова Ушиця. Головний Отаман С. Петлюра."

Одначе стомлена 3 Залізна дивізія посувалася вперед, але це просування давалося їй не легко. Ворог, хоч і був здеморалізований, всеж на кожному кроці ставив сильний опір. Майже кожне село доводилося брати з боєм і крівавими жертвами залізних.

8 бриґада здибала біля села Каришкова 363 піший совітський полк, що мав резерви в с. Довгівцях. Цілий день 8 бриґада провадила бій і нарешті відкинула ворога на Довгівці. Смерком бій припинився. Бриґада придбала деяке військове майно, 10 полонених, (серед них сестра жалібниця 363 полку). Підчас бою забито одного козака й ранено хорунжого Борисанівського та 8 козаків. 8 бриґа-

да не змогла виконати завдання й залишилася на ніч з 17 на 18 жовтня в с. Хрінівці.

9 бриґада, що була в дивізійному резерві, також одержала бойове завдання, а саме: наступати на м. Шаргород, правіше від 8 бриґади. Вона провадила бій під с. Івашківцями, але захопити це село їй не пощастило, й вона залишилася на ніч на позиціях в полі, на захід від цього села.

7 бриґада зайняла після впертого бою Могилів Подільський та вийшла на вказану лінію.

3 кінний полк пішов на с. Лозову, де ввязався в бій, зайняв село і в ньому лишився на ніч.

18 жовтня. Заняття 9 бриґадою м. Шаргорода. Перемирря.

Ранком 18 жовтня дивізія рушила далі на схід.

8 бриґада намагається закінчити виконання вчорашнього завдання й зранку веде наступ: 22 курінем на с. Плебанівку, куди відступив ворог; 24 курінь іде на с. Милєрівку;*) 8 кінна сотня йде в аванґарді 22 куріня на с. Плебанівку.

9 бриґада зайняла с. Івашківці; туди ж прибула й стежа від 8 кінної сотні. Командир бриґади полковник Лисогор повідомляє, що як тільки він зясує ситуацію на фронті 8 бриґади, то разом з нею перейде в наступ на Шаргород.

7 бриґада просувається з боєм вперед: 19 курінь наступає через с. Лозову, у с. Писарівці зустрічає значний опір ворога, але звязавшися з 3 кінним полком, прохає від нього допомоги. 3 кінний полк атакує Писарівку, зайняту 367 совітським полком. До 20 татар цього полку було порубано, до 30 взято до полону; решта — втікла на схід. Командир 3 кінного полку доносить, що перед фронтом дивізії зауважено частини 41 совітської дивізії, які не не мають звязку з 47 дивізією, що стоїть на північ.

В цей день 7 бриґада займає: 20 курінь — с. Шендерівку; 19 і 21 — с. Теклівку; бриґадний резерв (кінна сотня) в с. Слідах.

3 кінний полк після бою під Писарівкою пішов на Шаргород і о 12 год. атакував його, але ворог відбив атаку.

Всі частини уперто скаржаться на втому та брак набоїв. О год. 18 командир 9 бриґади доносить, що Шаргород зайняла його бриґада, що міст через р. Мурафу в самому містечку є спалений і, хоч це й затримує наступ, та всеж він його провадить далі. Ворог обстрілює Шаргород сильним граматним огнем зі сторони с. Роскоші. Звязок з 8 бриґадою є втрачений.

До штабу 3 дивізії поступили нові попередження штабу армії про можливе оголошення перемирря, а пізніше надійшли інструкції про порядок й умови заключення перемирря.

Ще 16 жовтня командуючий армією видав наказ ч. 0187: „Армії Української Народньої Республики припинити бойові чини 18 жовтня о год. 24.“

---

*) На шляху з Івашковець до Шаргорода.

Штаб 3 дивізії фактично одержав цей наказ в ніч з 18 на 19 жовтня. В цей час 3 Залізна дивізія хоч і з великим напруженням сил добивала в районі Шаргороду останні, свіже підвезені сили ворога, що прибули зі ст. Вапнярки. Шлях до ст. Вапнярки — залізничного вузла, що мав стратеґічне значіння — був вільний. 3 кінний полк вже одержав наказ прорватися в запілля ворога й захопити ст. Вапнярку.

Хоч штаб 3 дивізії попередив частини, що завішення зброї мусило наступити 18 жовтня о год. 24, але припинити бойові чини не міг з наступних причин: 18 жовтня на фронті 9 бриґади до глибокої ночі провадився бій, при тому московські відділи переходили в наступ. Отже, як з боку 3 дивізії, так і з боку московських військ бойові акції не було припинено після 24 год. 18 жовтня.

19 жовтня. Бої 9 бриґади за м. Шаргород. Наступ червоних на 7 бриґаду.

Ніч з 18 на 19 жовтня минула в перестрілці сторожевої варти з ворожими розвідками. Від 3 кінного полку поступило донесення, що в район Шаргорода підійшли червоні полки: 361, 366, 367 піші та 1 і 2 кінні 8-ої совітської кавалерійської дивізії. Стрільба, що провадилася вночі після 24 год. 18 жовтня, свідчила про те, що ворог не має бажання припиняти бойові чини. Тому командир 3 дивізії мав моральне право також продовжувати виконання дерективи по армії, а саме: вихід 3 дивізії на лінію р. Мурафи.

На 19 жовтня дається наказ продовжувати наступ з метою виходу на лінію р. Мурафи. 7 бриґада зранку зайняла з боєм с. Політанки, але о год. 14 ворожа піхота перейшла в контр-наступ і вибила з цього села 2 сотню 19 куріня. 20 курінь, що перебував в цьому районі, почувши стрільбу, з власної ініціятиви пішов на допомогу 19 куріневі. Спільними силами обох курінів ворога витиснено з сс. Політанки і Писарівки й захоплено 50 полонених та ріжне майно.

До вечера 7 бриґада вийшла на лінію сс.: Бабчинці, Чорнівці, Володіївці. 9 бриґада займала Шаргород. 8 бриґада провадила бій на лінії сел: Роскош — Плебанівка.

Біля 16 год. від 3 кінного полку одержано донесення:

„Після дуже впертого рукопашного бою заволодів с. Березівкою. Захопив 140 полонених, 4 кулемети на візках. Роззлючені козаки розстріляли й порубали понад 100 червоних. Полонені належать до 422 полку 14 бриґади 47 дивізії. Дивізія прибула на фронт кілька днів тому, добре вдягнена й озброєна. Командир 3-го кінного Залізного полку полковник Фролов. 14 год. 15 хвил. с. Березівка."

Після зайняття 9 бриґадою західньої околиці Шаргорода о год. 12 прибули на одну з передових сторож червоні парляментарі для обговорення справи перемирря. Командир 9 бриґади полковник Лисогор прогнав їх, бо він не дістав жадного наказу про за-

ключення перемирря. Командир бриґади мав того дня палке бажання зайняти східню околицю Шаргорода й дав наказ 25 куреневі виконати це. 25 курінь пішов у наступ, але зустрів великий опір з боку ворога, що перейшов у контр-наступ і, обходячи ліве крило 25 куріня, примусив його відійти на давнішу позицію.

По полудні на фронті 7 бриґади появилися парляментарі червоної армії. Штаб бриґади їх прийняв і відправив до штабу дивізії, але з наказу командира 3 дивізії цих парляментарів відправлено з поворотом.

8 бриґада залишилася уступом назад за лівим крилом 9 бриґади в районі с. Довговець для того, щоби забезпечити ліве крило дивізії, бо середня ґрупа дуже відстала.

Увечорі 19 жовтня командир 3 дивізії одержав гострий наказ командуючого армією з нагінкою, щоби 3 дивізія з одержанням цього наказу негайно припинила бойові чини проти московської армії. В наслідок цього наказу командир дивізії негайно видав наказ: 3 Залізній дивізії з одержанням цього наказу негайно припинити бойові чини проти московської армії.

Почалося перемирря. (Докінчення буде).

С. ШРАМЧЕНКО.

ляйтенант фльоти.

Закон про державну українську фльоту та його виконавці.

Нормально під „законом про фльоту" розуміється переведене шляхом законодавчим положення про склад фльоти, про терміни служби кораблів ріжних типів, про щорічну плавбу фльоти, про її комплектування та про зорґанізування театрів бойової чинности фльоти.

На підставі такого закону укладається кораблебудівничий проґрам та проґрам зорґанізовання й урядження портів і фабрик, встановлюється щорічний континґент рекрутів, а також компут молодого старшинського складу, що його мають випускати учебні заклади Морського Відомства.

Закон про фльоту виробляється у звязку з загально-політичним проґрамом держави, в залежности від сили припускаемих ворогів, через що з часом він мусить кореґуватися. Спираючись на закон про фльоту Морське Відомство може поставити собі цілком певні завдання на кілька років наперед і таким чином піднести всю свою діяльність під певний пляномірний проґрам. Закон про фльоту найбільше є потрібний у тих державах, у яких военно-морські ідеї не всякли ще достатньо до свідомости населення, через що відношення законодавчої влади до розмірів асиґнувань на фльоту носить випадковий характер.

В часі біжучому такий закон про фльоту існує майже по всіх державах світу. Перші ж закони про фльоту появились у Німеччині в 1898 р., в Росії в 1911 році, у Франції в 1912 році і т. д.

В Україні першим прототипом такого закону був „Тимчасовий закон про фльоту У. Н. Р.", ухвалений Центральною Радою 14 січня 1918 року й оголошений в наказі Nr. 8 по Морському Відомству 13 березня 1918 р. В частині першій цього закону знаходимо:

точку 1: „Російська Чорноморська фльота военна й транспортова (тобто торговельна) проголошується фльотою Української Народньої Республики й виконує обовязки охорони побережжа й торговлі на Чорному й Азовському морях".

точку 4: „Українська Народня Республика переймає на себе всі зобовязання Російського уряду що до Чорноморської фльоти й що до утримання фльоти та портів".

точку 5: „З часу проголошення цього закону всі російські власти й торговельні кораблі на Чорному й Азовському морях підносять український прапор".

Цей закон надзвичайної державної ваги для того часу у своїй першій частині фіксував той стан річей, який був фактично в Чорноморській фльоті та якби уводив у правні рямки те, що пророблювалося, або вже було пророблено само через себе на місцях — на кораблях Чорноморської фльоти і по портах, та до чого тягнувся національно свідомий нижчий персональний склад фльоти, зорґанізований в Головній Українській Раді Чорноморської фльоти і в усіх місцевих українських Чорноморських Радах, та до чого він тягнув свою старшину й навіть адміраліцію. Серед тодішнього розгардіяшу революційної розхлябаности український елемент серед звичайних матросів був найбільше дисциплінований, що було навіть підкреслено ще в 1917 р. такою розумною людиною, як відомий адмірал О. В. Колчак, який в часі, коли був командуючим Чорноморською фльотою, ставився прихильно*) до українського національного руху (не до самостійницького, бо тоді ще про самостійність не було мови). В цьому русі адмірал Колчак бачив рятунок Чорноморської фльоти від повної анархії та розвалу, що почали вже тоді фльоту охоплювати. Памятаємо, що адмірала хутко було з Чорного моря перенесено.

Чорноморці-українці, просякнені здоровою національною ідеєю, яка власне й давала їм силу бути карними й дисциплінованими, орґанізовуючись в так модні тоді „ради", разом з тим сподівалися зверху — від Центральної Ради — наказів і в суто-національному дусі, бо реальна дійсність тоді того вимагала. Чорноморці сподівалися, що Центральна Рада підтримає їх, дасть можливість встановити лад і порядок в Чорноморській фльоті під українським прапором, сподівалися, що Центральна Рада оцінить і зрозуміє всі можливости, що виникали з того положення, яке склалося тоді в Чорноморській фльоті, сподівалися, що національно-державна влада перебере фльоту й цілком слушно нарешті вимагали належних кроків від Центральної Ради.

Тому перша частина „Закону" була якраз на часі. Вона навіть, хоч-не-хоч, мала свої впливи й на здезорієнтовану Чорноморську адміраліцію, яка мусила відчути певну силу зверху, певний авторитет, а результатом цього й було, не беручи під увагу ще й інших мотивів, піднесення о годині 16-й 29 квітня 1918 року всією Чорноморською фльотою українського прапору.*)

Цей самий великої історичної ваги факт піднесення цілою Чорноморською фльотою українського прапору, факт підтвердження

---

*) Ця прихильність адмірала проявилася й пізніше — в існуванні в його армії на Сибіру окремих українських полків. Дружина адмірала була головою Української Ради Чорноморської фльоти.

*) „За Державність" том II, стор. 120: „Піднесення Чорноморською фльотою українського прапору".

самою фльотою своєї приналежности до України, — цей факт і показав пізніше, яким шляхом мусила б іти Центральна Рада.

Але тогочасне правительство Центральної Ради, складаючись у більшости з людей, для яких соціялістичні ідеї дорожчими були від жизних потреб власної держави, зовсім не мало можности й часу розуміти справи виключно з національно державного боку. І тому друга частина „Тимчасового закону про фльоту“ замісць того, щоби існуючий порядок у фльоті підтримати, бодай тимчасово, до певних реформ у майбутньому, просто руйнує те, що там у фльоті лишалося ще здорового та нерозкладеного. Ця друга частина голосить (т. І), що „примусова служба у воєнній фльоті У. Н. Р. касується“, (т. 2). „Всі служащі української фльоти, як на кораблях, так і в портах і по всіх воєнно-морських закладах на суходолі наймаються по вільному найму по контракту (т. 3), вироблення якого доручається комісії з представників професійних спілок фаховців морської служби і представників Морської Ґенеральної Ради, Центральної й Окружних Рад та Народнього Міністерства Справ Морських У. Н. Р. Порушення (т. 4) контракту переслідується карним законом, відповідно до закону про народню міліцію“. Все це для фльоти, не згадуючи вже про армію, було ударом смертельним.

Назагал, ця друга частина закону мало чим відріжнялася від большевицьких декретів та й то лише тогочасних.

На підставі цієї другої частини Міністр Морських Справ У. Н. Р. видає накази один за другим про звільнення зі служби у фльоті одного річника за другим, звільняє тих самих свідомих українців-чорноморців, які навпаки лише мріяли служити у рідній фльоті. Таке звільнення було звязане з виключенням з утримання й тому серед загально-революційного розкладу воно лише сприяло тому, що українці, позбавлені засобів до життя, не мали можностн чекати, доки колись там повстануть зараз неіснуючі ще ріжні професійні спілки моряків і т. і., які б їм у невідомому майбутньому мали допомогти вступити знову на воєнно-морську службу, й їхали до дому.

Взагалі ж, цей перший період існування Українського Морського Міністерства можна лише назвати періодом руйнації фльоти згори, бо знизу йшла здорова національна течія, яку треба було лише відповідно та доцільно використати.

До цього доходить повна безграмотність у морських справах перших головних провідників Українського Морського Міністерства. Першим секретарем (міністром) морських справ був п. Д. Антонович (від 23. XII. 1917 р. до 14. VII. 1918 р.), людина цивільна, може й переповнена добрими бажаннями, але в морських справах цілковито безпорадна. Саме призначення його на становище секретаря морських справ носило трохи анекдотичний навіть характер. Річ у тому, що тоді серед соціялістичних кол Центральної Ради не могли ніяк найти відповідного кандидата на секретаря морських справ (Боже борони, щоб це був морський старшина, та

ще й безпартійний!) і ось вибір упав на п. Д. Антоновича, бо він, мовляв, любить Дніпро й ще студентом любив гребти на човнах. Яко людина порядна й чесна, п. Д. Антонович і сам підкреслював свою нездібність бути секретарем морських справ, але щож, коли він мусів це зробити як, натурально, й мусив провадити таку вказану йому провідну лінію, що привела лише до розвалу морської справи У. Н. Р. Тогочасні накази по Морському Відомству теж відзначалися цілковитою безграмотністю з военно-морського боку, що показувало, що ті нечисленні старшини фльоти (як покладові, так і ріжних корпусів фльоти, адміралтійські, военно-морського судового відомства та інші), які починали вступати на службу до Секретаріяту Морських Справ (пізніше до Міністерства) за часів Центральної Ради, — не могли мати впливів на справи, бо вони ж були „реакційним елементом“ — „контр-революціонерами“ й до всього ж безпартійними — менше того, що вони може були добрими українцями, бойовими старшинами з відповідною освітою й службовим досвідом. До них було приставлено політичного комісара, добродія Лотоцького — нині большевика.

Але й ці недосвідчені провідники під примусом подій набиралися потроху державного розуміння справ (на жаль, в історії нашої державности — як правило — завжди запізно) і ось в наказі по Морському Відомству від 17 березня 1918 р, ч. 2/17, виданому в наслідок „Тимчасового закону про фльоту“ й підписаному вже морським міністром підполковником Жуковським після точки „А”, в якій наказується командуючому Чорноморською фльотою негайно зібрати всі боездатні военні кораблі до Севастополя, а кораблі, що потребують більшого ремонту, до Миколаєва, але далі все ж таки говориться... про демобілізацію фльоти. Наступна точка „Б” категорично касує всяке „виборне начало” командного складу фльоти і зносить всі корабельні, дивізіонні й т. і. комітети та „центрофльот”, що повстав у Чорноморській фльоті підчас „Керенщини” й большевиків.

Наказ по Морському Відомству від 27 березня 1918 р. ч. 22 призначає відповідних покладових морських старшин, як капитана 1 ранґи (пізніше контр-адмірала) В. М. Шрамченка — до відділу перевозів Чорного Моря (§ 1), капитана 1 ранґи Степанова — командуючим транспортною фльотилією (§ 2), віце-адмірала Покровського — начальником охорони південно-західньої частини Чорного моря (його ж наказом від 24 квітня 1918 р. призначено вже на головного командуючого всіх портів Чорного й Озівського морей), на командуючого Дунайською фльотилією — капитана II ранґи Хомотяно й на командуючого Одеським военним портом — капитана II ранґи Озерова. Призначеного ж наказом ч. 31 по Морському Відомству від 19. IV. 1918 р. на коменданта Севастополя капитана II ранґи Местнікова, з особливими правами для наведення там порядку в суто національно-українському напрямку, було тимчасово приділено до штабу Запорожського корпусу отамана Натієва, який тоді разом з німцями звільняв Україну від москалів, підсуваючись

ґрупою отамана Болбочана в напрямку на Крим; отаман Натіїв мав замір звільнити й Крим від червоних банд і подати руку Чорноморській фльоті.

За часів Гетьмана Скоропадського Морське Міністерство поповнилося вже добрим фаховим складом покладових старшин фльоти й ріжних корпусів фльоти, з яких многі не були українцями, але в переважаючій більшости чесно працювали на українському ґрунті. Почало працювати багато ріжних комісій по виробленню головних підвалин української державної фльоти й Морського Відомства. Український Морський Генеральний Штаб працює в належному напрямі й до всього вже зайнявся виробленням „закону про фльоту“, базуючись на „тимчасовий закон про фльоту“ в його першій частині. Разом із тим ідуть великі грошеві асиґнування на военні порти Одеси, Миколаєва, Севастополя й Маріуполя та на кораблебудівельні й інші фабрики Морського Відомства, які Военно-Морське Міністерство твердо прибирае до рук після революційного розвалу 1917 року.

До резерви державної української фльоти залічуеться всіх старшин, кондукторів і гардемаринів колишньої російської фльоти, які перебувають на Україні й відповідають вимогам про українське горожанство.

Таким чином, у резерві державної української фльоти опинилося більш як 50% старшин колишньої російської фльоти і серед них — багато добрих, досвідчених і бойових моряків. Наказом по Морському Відомству від 15 липня 1918 р. ч. 166/28 приходить закон про уніформу для державної української фльоти; 18 липня 1918 р. приходить закон про военний прапор державної української фльоти*) й оголошується наказом по морському відомству ч. 192/44. 17 вересня 1918 р. наказом по Морському Відомству ч. 372/159 оголошується закон про стяг (вимпел)**) военних кораблів, а також про прапори посла***) й посланників****) українсько держави.

Згідно зі ст. ст. 1301 і 1302 „Своду Военно-Морських Постанов“ т. X, видання 1914 р., як посол, так і посланник мають право підносити свої прапори на кораблях на грот-мачтах, а на човнахі

---

*) Дивись малюнок цього прапору в томі II „За Державність“.

**) „Вимпел білий, в крижі якого міститься рівнобіжний синій хрест; високість хреста рівна ширині вимпела; ширина хреста рівна 1/7 високости його“.

***) „Прапор посла української держави: національний прапор, в середині його міститься біле коло, діяметр його рівняється 2/7 довжини прапора; коло обведене вузькою золотою смугою. По середині кола міститься золота печатка Св. Володимира (тризуб) з хрестом; високість печатки рівняється 2/11 довжини прапору; відношення ширини печатки до висоти, як 2:3; відношення ширини прапора до його довжини, як 2:3“.

****) „Прапор посланників української держави: національний прапо в лівому верхньому крижі якого на білому полі міститься золота печатка Великого Князя Володимира Святого (тризуб) з хрестом; відношення ширини прапора як 2:3; криж квадратовий; відношення його до довжини прапору як 1:3; високість печатки рівна 2/11 довжини прапора, а ширина печатки до високости її як 2:3“.

Прапор Посла Української Держави

Прапор Посланника Української Держави

на носовому флаґштоку, але тільки в межах тієї держави, до яко вони акредитовані. Ст. 1305 дозволяє підносити ці прапори на будинках, де ці особи мешкають, але знову ж тільки в межах тієї держави, при якій вони акредитовані.

Прапор українського ґенерального консула, консула й віцеконсула є подібний до прапору посланників, лише замість тризуба — того самого розміру синя котвиця.

17 вересня 1918 р. маємо перше в українській державній фльоті перейменовання корабля, а саме наказ по Морському Відомству ч. 375/160 по Головному Морському Штабу — говорить так: „По наказу Колеґії Верховних Правителів Української Держави оголошую, що канонерський човен „Кубанець" перейменовується на „Запорожець". В. об. Морського Міністра, капітан І-ої ранґи Максимів".

Канонерський човен „Запорожець" (1887 р., 1280 тон, 12 вузлів, 3—130 мм., 2—75 мм., 2—47 мм., 10 старшин і 125 матросів) перебував в 1918 році в Одеському порті під українським воєнним прапором аж до приходу французів (від 1 жовтня 1918 р. він був в команді капітана ІІ-ої ранґи Кисловського — наказ по В. М. 19. X. 1918 р. ч. 505 (239). Командний склад його був укомплектований в більшости з гардемаринів та морських кадетів.*) Ще до видання „Закону про фльоту" (яко орґанізаційно-підготовча праця) вироблюється й законодавчо проходить „Положення про корпус старшини воєнно-морського санітарного відомства", „Положення про воєнно-морських аґентів закордоном", „Положення про демобілізацію кораблів торговельної фльоти", „Штати Лоцмайстерських дистанцій", „Штати корпусу морської охорони побережжа" (на командира його було призначено контр-адмірала Фабрицького), „Положення про раду Морського Міністра", ріжні положення про ріжні фабрики Морського Відомства, як рівнож розроблюються штати центральних установ Морського Відомства.

Нарешті, коли німці передали Україні майже всю Чорноморську фльоту, що перебувала в Севастополі, виходить наказ по Морському Відомству від 11 листопада 1918 р. ч. 594/289 (по Головному Морському Штабу), який починається так:

„Його Світлість Ясновельможний Пан Гетьман всієї України, Військ Козацьких і Державної фльоти наказав, що: т. 1 — для складення обрахунків по комплектуванню кораблів особистим складом прийняти прикладений при цьому бойовий розклад фльоти, т. 2 — впровадити в життя прикладену при цьому тимчасову табель комплектації кораблів і штабів, т. 3 — призначити старшин, священиків і кондукторів фльоти по цій комплектації".

Нарешті, в звязку з тим, що має перевестися перша бранка до фльоти новобранців, оголошується наказом по Морському Відомству 12. XI. 1918 р. ч. 609/300 (по Головному Морському Штабу) штат учебного відділу новобранців фльоти, причому заві-

---

*) Дивись — „Табор", ч. 15, стор. 81, моя стаття „Українські воєнно-морські школи 1918 — 1920 р. р."

дування навчанням доручається булавному старшині фльоти, надаючи йому права командира полку на той час. На завідуючого малося на увазі призначити капітана II-ої ранґи Я. В. Шрамченка — начальника морського відділу Головного Морського Штабу Морського Міністерства.

Але тут політичні обставини, а з тим і загальна ситуація в Україні міняється.

По вступі Директорії до Києва в Морському Міністерстві появився політичний комісар Акимів. Він підібрав собі комісію зі своїх прибічників з Головної Морської Господарчої Управи і з осіб навіть цілком сторонніх і таким чином до складу її увійшли, крім кількох звичайних матросів, особи цивільні, які мали спільного з фльотою лише те, що вони були урядовцями Головної Морської Господарчої Управи. Акимів вирішив реорґанізувати Морське Міністерство на „демократично-соціялістичний лад” і почав зі звільнення старшин фльоти, завісивши в чинностях всіх старшин фльоти Морського Міністерства.*)

Призначений в той час на товариша морського міністра контр-адмірал Михайло Остроградський, свідомий українець, на моє запитання (яко беззмінного адютанта головних керовників Морського Міністерства в той час), чому він не хоче приступити до виконання своїх обовязків, відповів: „Смердить розкладом Морського Міністерства. Не розумію. невже часи Центральної Ради нічого не навчили. Поки урядує цей комісар, я не хочу брати жадного уділу в його роботі по розгону персонального складу Міністерства... Але не губіть надії, пане осауле, ще урятуємо ситуацію, як тільки призначать морського міністра”.

І дійсно, цей час настав. Наказом по Морському Відомству від 25 грудня 1918 року ч. 1/696/50 вступив до виконання обовязків морського міністра старший ляйтенант фльоти Михайло Іванович Білинський і комісар зник, повернувши з наказу міністра до виконання своїх попередних обовязків.

Старший ляйтенант Білинський був, як показалося з наслідків праці, найодповіднішою постаттю зі всіх осіб, що стояли на чолі Морського Відомства України за ввесь час його існування. Людина вогняної енерґії, кришталевої чесности, з доброю освітою й службовим досвідом, — він мав ще ту велику чесноту, що на всі справи дивився і до них підходив з огляду інтересів держави, тобто мав державний широкий розум, якого якраз бракувало тоді багатьом провідникам інших наших відомств в їхніх, часами, вузько хуторянських підходах до державних справ.

Отжеж, маючи таких двох помішників: товариша морського міністра контр-адмірала М. Остроградського*) й начальника Морського Ґенерального Штабу капитана I ранґи Льва Юровича По-

*) Це було виконання наказу ч. 17 з грудня 1918 р. по Военній і Военно-Морській офіції. — Редакція.

*) Контр-адмірал Михайло Остроградський походить від Гетьмана Апостола і повне його прізвище є Остроградський Апостол.

стриганева — старшину з освітою Академії Морського Ґенерального Штабу, людину надзвичай інтеліґентну, орґанізаційно здібну й надзвичай енерґійну, — старший ляйтенант Білинський взявся за наведення порядку в Морському Міністерстві по комісарі, а потім і за саму біжучу працю. Він провів закон про штати центральних установ Морського Міністерства під ч. 410 від 20 січня 1919 року (Вістник Державних Законів для всіх земель У.Н.Р. N. 29), в якому маємо такі розділи: І. штати Морського Міністра, II. штат канцелярії Морського Міністерства, III. штат Головного Морського Штабу, IV. штат Морського Ґенерального Штабу, V. штат Головної Морської Господарчої Управи, VI. штат Головної Морської Технічної Управи, VII. штат Морської Будівельної Управи, VIII. штат Гідроґрафічного Управління, IX. штат Головного Воєнно-Морського Судового Управління, X. штат Головного Воєнно-Морського Санітарного Управління.

Крім того він провів „Закон про Гардемаринську Школу" ч. 107 з 11. І. 1919 р. (Вістник Державних Законів N. 8) з уведенням його в життя з 1 жовтня 1919 р., щоб оформити попередню працю в Міністерстві.

Нарешті, він провів головний закон — підвалину державної української фльоти — „Закон про фльоту" під ч. 79 з 25 січня 1919 року (Вістник Державних Законів, V. випуск). Цей закон всетаки носить назву тимчасового закону й розбивається на 6 головних частин.

По частині першій (А) — українська воєнна фльота (§ 1) повинна складатись з бойових та помічних кораблів усіх необхідних типів, а також бути цілком забезпеченою всіми помічними орґанами, частинами, інституціями, закладами й т. і. Українська воєнна фльота (§ 2) складається:

а] з кораблів, які в часі біжучому будуються на кораблебудівничих фабриках м. Миколаєва, а саме:

Лінейний корабель	1
Легких кружляків [крейсерів]	4
Ескадренних міноносців	12
Підводних човнів	8
Матка для підводних човнів	1
Канонірка	1
Наливних теплоходів	1
Пароплавів типу „Ельпідіфор"	12
Пливучий док на 30.000 тон	1

Додаток: кораблебудівничий проґрам на 1919 і 1920 роки.

б) з кораблів колишньої російської Чорноморської фльоти (див. „За Державність" II том, стор. 120).

в) з інших кораблів, що їх здобуто Українською Народньою Республикою через купівлю або в інший спосіб (малося навіть на увазі перехід під український прапор колишніх російських ескадренних міноносців Балтійської фльоти „Україна", „Гайдамак" та інш.)

г) з необхідної скількости бекетів (постів), радіостацій та інш. засобів служби звязку.

д) з відділу гідроавіяції при потрібному числі ріжного роду гідроавіяційних та помічних засобів і орґанів.

е) з морської побережної охорони.

ж) з необхідної кількости піших помічних частин фльоти.

Що до термінів служби (§ 3) для кораблів, порядку заміни старших одиниць або одиниць, що потерпіли аварію (§ 4), встановлюються певні точки, але в усіх випадках частинами й інституціями (§ 5) фльоти й Морського Відомства У. Н. Р. керує „Свод Морських Постановленій Россійской Імперії", видання 1913 року з усіма наступними змінами й додатками, які видали в свій час Імператорський та Тимчасовий Російський Уряди, якщо законів цих не змінено й не доповнено законодавством Української Держави.

По частині другій закону (Б) военна фльота (§ 6) комплектується старшинами й матросами в кількости — 800 старшин і 12.500 матросів (§ 7), з яких у цьому році (1919) потрібно — 400 старшин і 4.500 матросів, решта — в році 1920. Дозволяється мати понадтермінових матросів до 50% загального числа — по контракту. Для підготовлення конечного числа фахівців (старшин і матросів) мусить бути формовано в Миколаєві:

а) Академію,

б) Гардемаринські кляси з повторними при них курсами для старшин,

в) спеціяльні кляси для старшин,

г) тимчасові короткі спеціяльні курси для старшин (гарматні штурманські, механічні, електротехнічні й інш.),

д) спеціяльні школи для кондукторів фльоти і матросів,

е) депо новобранців для початкового їх навчання.

Частина третя закону (В) реґулює плавбу, навчання та маневрування фльоти (§ 9) так, що кожний корабель на протязі року повинен був мати 10 місяців плавби й 2 місяпі ремонту (перебування в доках та інші випадки); на протязі кожного місяця плавби мало бути 10 днів ходових і 20 котвичних (якорних). Разом за ввесь рік корабель мусів мати 100 днів ходових, решта — котвичні.

Четверта частина закону (Г) встановлює постачання фльоти через военні порти й до цього додається штати Миколаївського й Маріупільського военних портів і мав бути доданий по опрацьованню штат Севастопільського военного порту.

Пята частина закону (Д) стосується до справи ремонту фльоти.

Шеста частина закону (Е) — підготовлення театру можливих военних ділань, в якій передбачено перебудову (§ 17) военних портів, відновлення діяльности лоцмайстерської частини та гидроґрафічної експедиції Чорного моря, а для очищення найближчих до українських портів районів плавби від мін — орґанізується відділ тралерів у потрібному числі кораблів.

Закон цей (підписано Головою Ради Народніх Міністрів В. Чехівським і морським міністром старшим ляйтенантом фльоти

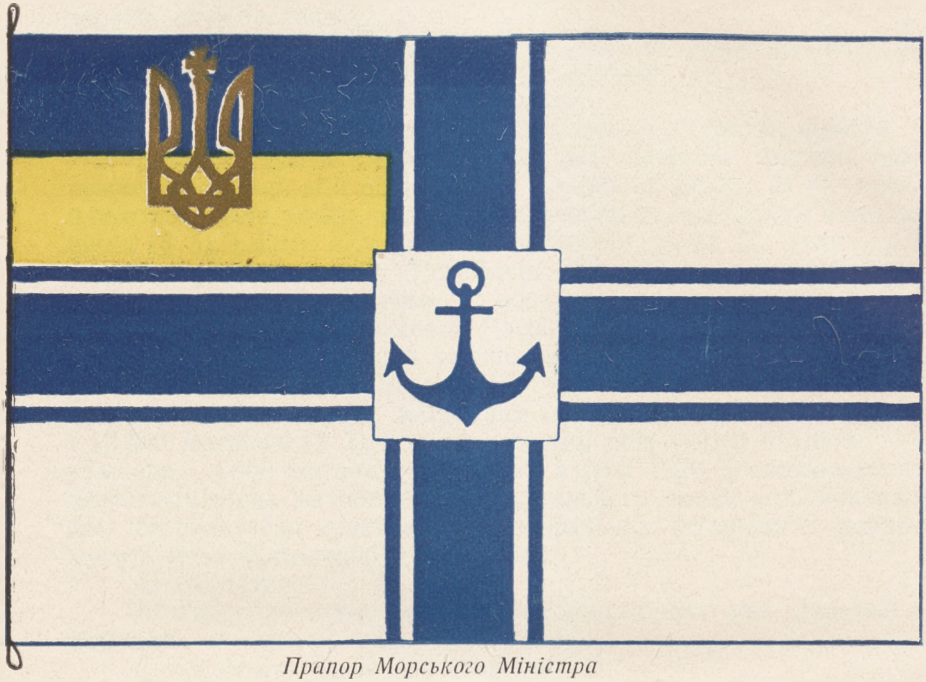

Прапор Морського Міністра

Прапор Ґенерального Консула, Консула і Віце-консула Української Держави

М. Білинським і затверджено Директорією Укр. Нар. Республики), введено в життя з 1 січня 1919 р. з асиґнуванням в розпорядження Морського Міністра 100,000.000 карбованців авансово (з яких 20,000.000 карбованців видати кораблебудівельним фабрикам у Миколаєві).

На підставі цього закону видано наказ Директорії Укр. Нар. Республики про перейменування бойових кораблів воєнної фльоти, що їх перелічено в точці „а" § 2 першої частини закону(А),який звучить так:

Копія.

Наказ
по
Морському Відомству.

м. Київ. 27 січня 1919 р.

Ч. 58/29.
(По Головному Морському Штабу).

Оголошую по Морському Відомству наказ Директорії У. Н. Р. по Морському Відомству від 25 січня ч. 57/28: „Наказуємо кораблям, заліченим до складу військової фльоти, згідно з „тимчасовим законом про фльоту", присвоїти низче зазначені назви:

Наявність 1919 року		Наявність 1920 року	
Тип	Назви кораблів	Тип	Назви кораблів
Легкий крейсер	„Богдан Хмельницький"	Лінійний корабель	„СоборнаУкраїна"
„ „	„Тарас Шевченко"	Легкий кружляк (крейсер)	„Петро Дорошенко"
Ескадренний міноносець	„Київ"	„ „	„Петро Сагайдачний"
„ „	„Львів"	Ескадренний міноносець	„Іван Виговський"
„ „	„Чигирин"	„ „	„Іван Сірко"
„ „	„Батурин"	„ „	„Пилип Орлик"
Підводний човен	„Щука"	„ „	„Кость Гордієнко"
„ „	„Карась"	„ „	„Іван Котляревський"
„ „	„А. Г. 22"	„ „	„Мартин Небаба"
„ „	„А. Г. 23"	„ „	„Іван Підкова"
Матка підводних човнів	„Дніпро"	„ „	„Петро Могила"
		Підводний човен	„А. Г. 21"
		„ „	„А. Г. 24"
		„ „	„А. Г. 25"
		„ „	„А. Г. 26"

Підписали: Голова Директорії В. Винниченко. Члени: Петлюра, Макаренко, Андрієвський, Швець.

Міністр морських справ старший ляйтенант М. Білинський.

З ориґіналом згідно: Адютант морського міністра ляйтенант фльоти С. Шрамченко.

Характеристично, що коли морський міністр старший ляйтенант Білинський повернувся до Міністерства з вище приведеним наказом (уже підписаним), він був незадоволено схвильований:

— Ви знаєте, пане осауле, — казав він, — що якби не підтримка членів Директорії Петлюри й Андрієвського, то наказа цього не було б підписано, бо решта членів Директорії збожеволіла зі своїм соціялізмом, де треба й не треба. Найбільше Винниченко! Він був страшенно проти таких назв кораблів: „Все гетьмани та старшина, а таких назв, як „соціяліст", революція", „пролетар" і т. і. немає"! — казав він. З Винниченківським соціялізмом далеко в будові держави не поїдеш, а нашій фльоті треба історичних назв, бо без традицій фльота нічого не варта. Я мусів навіть саме слово „Гетьман" опустити, залишивши лише імя та прізвище в наказі, а на самих кораблях так поставимо назви повністю.

На підставі цього ж закону було надіслано дві комісії: одну під головуванням начальника Головного Морського Штабу капітана І-ої ранґи Пчельникова до Миколаївського порту і другу — до порту Херсонського.

Але дальші події в Україні (окупація берегів, наступ московських большевиків з півночі) скеровують енерґію морського міністра старшого ляйтенанта Білинського на формування морських частин тимчасом на суходолі, а саме: морського полку (наказ Головного Отамана Військ і Фльоти У. Н. Р. по Морському Відомству від 3 лютого 1919 р. ч. 68/32) і частин морської піхоти. Морський полк (формування його розпочато було у Вінниці й перенесено до Коломиї) мав комплектуватись головним чином моряками, переважно громадянами Наддністрянської України: старшинами, підстаршинами й матросами колишньої австро-угорської фльоти, для чого 9 квітня 1919 р. переведено спеціяльний закон, оголошений наказом по Морському Відомству 9. IV. 1919 р. ч. 135/75, а воєнно-морському аґентові У. Н. Р. у Відню, капітанові II ранґи Дашкевичові-Горбацькому, видано було наказ й відпущено кредити для пересування моряків галичан з колишніх австро-угорських портів Адріятики. До складу цьогож полку залічено було й більшу частину службовців Морського Міністерства.

З огляду на те, що гуцули (сплавщики лісу по ріках) представляли добрий матеріял на моряків, це дало думку Морському Міністрові використати їх, хоч тимчасово, як морську піхоту, і зараз же було переведено формування в Коломиї (а пізніше у Бродах) „І-го Гуцульського полку морської піхоти" і пізніше в Камянці Подільському „ 2-го полку морської піхоти".

Але далі діяльність одного з найенерґічніших міністрів У.Н.Р. старшого ляйтенанта Білинського припиняється. Під натиском наших соціялістичних кол, головним чином Винниченківського ґатунку, яким не до вподоби була енерґія й головне прямолінійність характеру старшого ляйтенанта Білинського, якому добро рідної держави

(за яку він пізніше в р. 1921 на полю бою віддав своє життя) було на першому місці, — він уступив.

Але новому преміер-міністрові п. Мартосові цього було замало. Він ні з того, ні з цього (а в ґрунті річей — за завжди ґрунтовну й безперечно слушну критику старшим ляйтенантом Білинським фінансових здібностей п. Мартоса) впакував морського міністра до камянецької вязниці, де той просидів цілий місяць без предявлення йому обвинувачень.

З наказу Головного Отамана С. Петлюри його нарешті звільнено з вязниці й він, яко начальник дивізії морської піхоти, пішов на фронт проти москалів. В дальших етапах життя Морського Відомства України (закон про фльоту) він відограває вже невелику ролю.

Крім загальної праці державного характеру Морське Відомство (в скороченому розмірі Головного Управління Воєнно-Морської фльоти і в р. 1920 — Головної Воєнно-Морської Управи) займалося своїми частинами морської піхоти, що була ввесь час на фронті. В початках вересня 1919 р. блиснула, було, надія на Одесу — на море, по здобуттю Києва, і в Камянці Подільському було відчинено Гардемаринську школу, але через несприятливі події, що незабаром наспіли, ця надія тоді ж загинула і згасла.

В р. 1920 Морське Відомство почало формувати Дніпровську воєнну фльотилю, сформувало фльотський півекіпаж і мало на фронті бронепотяг „Чорноморець".

Листа виконавців „Закону про фльоту", фактичних керовників Українського Морського Відомства від р. 1917 до р. 1921. (які підписували загальні накази по Морському Відомству).

Д. Антонович, секретар Морських Справ	від 23. XII. 1917	до 14. III. 1918
Отаман Жуківський, міністр Морських Справ	„ 14. III. 1918	„ 1. IV. 1918
Отаман Греків, міністр Морських Справ	„ 1. IV. 1918	„ 1. V. 1918
Капітан II ранґи Овод, товариш міністра на той час	„ 1. V. 1918	„ 3. V. 1918
Капітан I ранґи Максимів, товариш морського міністра	„ 3. V. 1918	„ 4. X. 1918
Контр-адмирал Максимів, товариш морського міністра	„ 4. X. 1918	„ 10. X. 1918
Капітан I ранґи Г. Свірський*), товариш міністра на той час	„ 10. X. 1918	„ 20. X. 1918
Контр-адмирал М. Максимів, товариш морського міністра	„ 20. X. 1918	„ 14. XI. 1918
Контр-адмирал Гадд, товариш міністра на той час	„ 14. XI. 1918	„ 16. XII. 1918
Адмирал Покровський, морський міністр	недовго	„ 19. XII. 1918
Контр-адмирал М. Остроградський, товариш міністра	„ 17. XII. 1918	„ 24. XII. 1918
Старший ляйтенант М. Білинський, морський міністр	„ 24. XII. 1918	„ 22. XII. 1919
Капітан I ранґи М. Злобин, морський міністр на той час	„ 23. IV. 1918	„ 3. VI. 1919
Ляйтенант фльоти С. Шрамченко, товариш морського міністра	„ 3. VI. 1919	„ 28. VI. 1919

*) Нині контр-адмірал і szef kierownictwa Marynarki Wojennej Polskiej.

Капітан I ранґи М. Злобин, морський міністр на той час	„	28.	VI.	1919	„	16.	VII.	1919
Капітан II ранґи Пчельников, морський міністр на той час	„	16.	VII.	1919	„	1.	VIII.	1919
Капітан I ранґи М. Злобин, морський міністр на той час	„	1.	VIII.	1919	„	24.	IX.	1919
Капітан I ранґи М. Злобин, начальник Военно-Морської фльоти	„	24.	IX.	1919	„	20.	III.	1920
Капітан I ранґи М. Злобин, начальник Головної Военно-Морської Управи	„	20.	III.	1920	„	19.	V.	1920
Ґенерал-хорунжий по адміралтействуСавченко-Більський, начальник Головної Военно-Морської Управи	„	19.	V.	1920	„	11.	VII.	1920
Старший ляйтенант фльоти К. Мандрика, начальник Головної Военно - Морської Управи на той час	„	11.	VII.	1920	„	24.	VII.	1920
Ґенерал-хорунжий по адміралтейству В. Савченко-Більський, начальник Головної Военно-Морської Управи	„	25.	VII.	1920	„	17.	XI.	1920
Капітан I ранґи М. Злобин, начальник Головної Военно-Морської Управи	„	17.	XI.	1920	„	10.	VII.	1921
Ґенерал-хорунжий по адміралтействуСавченко-Більський, начальник Головної Военно-Морської Управи	„	10.	VII.	1921	„	ліквідації		

К. СМОВСЬКИЙ.
Полковник

Гайдамацький кіш Слобідської України та його артилерія в 1917-18 році.

Нарід поневолений може скинути неволю тільки зі зброєю в руках, бо непідлеглість народу — то річ, за яку платиться кровю.

По довгій неволі найбільшим осягом України, повсталої з руїн розваленої Російської Імперії, були чини її збройної сили — війська українського.

На протязі збройної визвольної боротьби, від 1917 р. до 1921 р., формувалося силу найріжніших частин, але так само хутко вони зникали як і повставали. Та все ж в таких частинах були страти в старшинах, підстаршинах і стрільцях, що гинули в боротьбі за Україну. До цього часу ще мало писалося в українській військовій літературі про формування й воєнну акцію наших поодиноких частин: це сталося задля браку документів, які загинули при ріжних несприятливих для українського війська обставинах. Це є головна причина, чому не можна докладно описати формування та боїв деяких частин, чи геройських вчинків старшини, підстаршини й рядовиків. Тяжко написати докладно історію частини ще й тому, що товариші по зброї або загинули, або розкидані по цілому світі, й трудно налагодити з ними звязок.

Я тут подам коротенько історію Гайдамацького дивізіону Слобідської України, який набрав великого історичного значіння при відступі наших частин від Крут, при штурмі київського арсеналу й пасажирського двірця, — використовуючи почасти деякі документи, а здебільшого на підставі власних споминів.

В листопаді й грудні 1917 року розміщені в Київі та його околицях українізовані частини почали розкладатися під впливом большевицьких гасел. Такі частини були вже непридатні до боротьби проти большевиків, а ці в той час підносили голови в самім Київі, особливо, коли з Московщини на нашу столицю перли муравйовські банди.

В листопаді, після 3-го Українського Військового Зїзду в Київі ґенеральний серкетар військових справ С. Петлюра переконався, що на зукраїнізовані частини не можна покладати надій, що вони стримають московську навалу, і почав переводити реорґанізацію їх та сформував нову частину — Гайдамацький кіш Слобідської України. На чолі кошу став він сам, а за начальника

штабу призначив ґенштабу штабс-капітана (нині ґенерал-хорунжий) Олександра Удовиченка. До штабу кошу ще увійшли, яко військові дорадники, фахові військові сили: ґенерал Дельвіґ, ґенерал Кирей — колишній командир 32 артилерійської бриґади, полковник Афанасїв і багато інших, всіх прізвищ я вже не пригадую.

Штаб кошу містився на Фундуклеївській вулиці, в готелю „Ермітаж" і працював день і ніч над орґанізацією частин кошу. Піші частини сформовано дуже скоро, але з гарматними, кінними й технічними справа стояла гірше.

Гайдамацький кіш Слобідської України вирушив з Київа на фронт до Крут в другій половині січня 1918 року. Тоді він мав гарматну легку батарею (з двох гармат без коней) на некритім ваґоні. Старшин, підстаршин і козаків гарматчиків у коші було зовсім мало.

Щоб висвітлити деякі подробиці з подій, що відбувалися на протязі листопада-грудня в Україні вернемося трохи назад.

В перших числах листопада 1917 року відбувся в Київі 3-й Український Військовий Зїзд, на якому автор цих споминів був яко делеґат від Московської Округи. Зїзд відбувався в цирку на Миколаївській вулиці. В той час чорна московська сотня в Київі під проводом Оберучева, Лепарського й кумпанії проявила велику рухливість і хотіла розігнати Український Військовий Зїзд за поміччу юнаків військових шкіл. Коли провід Зїзду довідався про це, негайно озброїв всіх делеґатів, поділив на сотні й призначив сотенних і курінних командирів.

На Зїзді кинено між іншим думку вибрати делеґацію, яка мала б завдання негайно поїхати до Одеси до Українського Військового Комітету (на чолі його стояли полковник Поплавко, лікар Луценко та інші) та в порозумінні з Комітетом відправити по залізниці певні українізовані частини до Київа.

Делеґацію обрано і вона виїхала з Київа 6 листопада. До складу її входили: голова інженер Ковенко, члени — автор цих споминів, сотник Вербицький, сотник Гаврик, двоє підстаршин з 12 уланського Білгородського полку, який стояв в Ананїві під Одесою, та двоє підстаршин матросів з українізованого панцирника „Меркурій".

Делеґація мала ще й інше завдання: разом з Одеським Військовим Комітетом призначити нового командуючого Одеською Військовою Округою, а старого усунути.

В Одесі й околицях стояла тоді 12 кінна дивізія, в команді ґенерала Єлчанінова і штаб її містився разом із штабом Одеської Військової Округи.

По довгих нарадах київської делеґації з Одеським Військовим Комітетом вирішено, що найбільше надається на командуючого Одеською Військовою Округою саме командир цеї 12 кін-

ної дивізії ґенерал Єлчанінов-старший *), бо ця дивізія мала два полки кінноти більш-менш українізовані (12 уланський Білгородський і 12 гусарський Ахтирський).

По закінченню наради полковник Поплавко, лікар Луценко та інженер Ковенко поїхали, яко делеґація, до командира 12 дивізії ґенерала Єлчанінова запропонувати йому прийняти посаду командуючого Одеською Військовою Округою. Ґенерал Єлчанінов відповів, що він годиться, але при умові, що дістане призначення з Київа. Делеґація повернулася від ґенерала і довго розмовляла з Київом по прямому дроту і нарешті о годині 24-й 8 листопада дістала згоду від ґенерального секретаря С. Петлюри на те, щоб ґенерал Єлчанінов обняв посаду командуючого Одеською Військовою Округою. Разом з тим ґенеральний секретар завідомив делеґацію, що до Київа вже не потрібно висилати частин з Одеси (Гайдамацький піший полк і кінну сотню було вже заваґоновано, а по одержанні цього наказу повернено до касарень).

О годині пів до другої Київська делеґація в повному складі й члени Одеського Військового Комітету поїхали до штабу округи, де зібралися всі старшини штабу і полків 12 кінної дивізії. Полковник Поплавко звернувся до них з промовою, в якій зазначив, що в Україні владою українського народу є Українська Центральна Рада. Свою промову закінчив він словами: „Хто з вас визнає Українську Центральну Раду, як найвищу владу в Україні, той нехай переходить на праву сторону стола (у штабі стояв дуже великий і довгий стіл), а хто не визнає — той наліво". По цих словах полковника на салі зробилося тихо і тільки всі поглядали один на одного. Нарешті перший перейшов на праву сторону командир 1 кінної бриґади Єлчанінов-молодший, за ним почали переходити молодші старшини 12 кінної дивізії і Штабу Округи. Ґенерал Єлчанінов-старший, командир 12 кінної дивізії, спершу якось не рішався, але зрештою теж перейшов на праву сторону. На ліву сторону відразу перейшов комісар Керенського, представник „Чорномора", командуючий Одеською Військовою Округою ґенерал X (прізвища не памятаю) і кілька старшин Штабу Округи. Всіх старшин було близько 200. На праву сторону перейшло добрі дві третини.

Після цього полковник Поплавко прочитав наказ військового ґенерального секретаря (міністра військових справ) С. Петлюри і Центральної Ради про призначення командира 12 кінної дивізії ґенерала Єлчанінова на посаду командуючого Одеською Військовою Округою.

На другий день вранці новий командуючий з Одеським Військовим Комітетом видали відповідний наказ залозі й відозву до населення Одеси, а о годині 13-й 9 листопада відбулася на головній вулиці парада всіх українізованих частин, що постоювали в м.

---

*) Молодший брат, теж ґенерал, також був на службі в українській армії.

Одесі й околицях (війська було біля 15 тисяч). На параді були також матроси є панцирника „Меркурій“.

Після паради військовий комітет панцирника „Меркурій“ запросив нового командуючого Округою ґенерала Єлчанінова зі штабом, Одеський Військовий Комітет з полковником Поплавком і лікарем Луценком на чолі та нашу делеґацію з Київа на скромний матроський обід. По обіді матроси показували всім зібраним будову й урядження панцирника.

Наша делеґація повернулася з Одеси до Київа 11 грудня і здала ґенеральному секретареві С. Петлюрі справоздання з виконаного доручення від 3-го Військового Зїзду.

Поки делеґація повернулася з Одеси, то Військовий Зїзд розїхався до своїх частин. Я мав їхати до Москви, але ґенеральний секретар сказав мені, що вже немає чого їхати туди, бо там ідуть бої між білими й червоними москалями, а українські частини виїзжають з Москви в Україну (Запорожський піший полк, біля 4 тисяч стрільців і 7-мигарматний тяжкий дивізіон — французькі гармати, — який по приїзді до Київа став на Слобідці, за Ланцюговим мостом).

За кілька днів я знову їздив до Одеси до полковника Поплавка і лікаря Луценка з відповідними наказами від Військового Ґенерального Комісаріяту.*)

Після другого мого повороту з Одеси я дістав 22 листопада від персональної управи призначення до 2 піхотної юнацької школи (на Подолі, в Братськім монастирі), на лектора практичного ділання обслуги біля гармат. В школі вже провадилося навчання півтора — два тижні. Вишколення юнаків відбувалося в дуже приспішеному темпі, як теоретично, так і практично. Від 15 листопада 1917 року Друга Юнацька школа (перша стояла на Печерському) несла вартову службу в Київі: охорони державної скарбниці, телеґрафу, водотягу та електрівні на Подолі, як рівнож відбувала самоходами розїзди на передмістя Київа.

Школа складалася з трьох сотень і так виходило, що ціла сотня що-третій день була на службі. На начальників варт і розїздів призначалося старшин.

У другій половині січня 1918 року після того, як студентський

---

*) Заразом уже подам один дрібний інцидент. Тут же в Комісаріяті, який містився на Фундуклеївській вулиці в будинку колеґії Павла Ґалаґана, коли я вже виходив з нього, доганяє мене поручник Неронович і просить, щоб я взяв приватний лист й особисто доручив його лікареві Луценкові. Я задовольнив його прохання. З Одеси я повернувся 18 листопада й привіз лист від лікаря Луценка до ґенерального військового секретаря. Поручник Неронович довідався, що я вже повернувся й питає, чи є також і для нього лист. Я відповів, що для нього нема. Тоді він страшенно обурився на лікаря Луценка і виразився на його адресу невластивими словами, додавши, що він дуже здивований, що той не хоче його послухати. Ця особа мене дуже здивувала, але я не розумів, в чому тут справа. Вже пізніше я довідався, що поручника Нероновича було розстріляно в містечку Сорочинцях на Полтавщині, яко большевика. Аж тоді прийшло мені до голови, що правдоподібно Неронович хотів лікаря Луценка запрягти до „московського возу“.

курінь мав великі страти в боях під Крутами, отаман Слобідського Кошу С. Петлюра приїхав о годині 19 до 2 Юнацької школи на Подолі, зясував ситуацію і дав наказ, щоб школа негайно вирушила на фронт під Крути проти муравйовських банд. Він своєю промовою так зворушив молоді юнацькі душі, що майже всі юнаки плакали, та й старшини школи теж не могли здержатись від сліз. Після промови отаман Петлюра почав прощатися з старшинами і вже мав виходити зі школи, як юнацтво зненацька кинулося до нього і з криком „Слава Україні!" понесли на руках аж до самоходу.

На другий день вранці 2 Юнацька школа з піснями вирушила в кольоні стрункими рядами на товаровий двірець Київ 2-й, де сіла до ваґонів і за кілька хвилин виїхала на фронт до Крут. Коли школа приїхала до стації Крути, то вже застала там отамана Петлюру і його Кіш Слобідської України. Я був призначений ще при вимарші з Києва заступником командира 1 сотні. За командира сотні був сотник Попсуй-Шапка.

Перша сотня дістала наказ зайняти позицію навколо Крут і бути готовою до відпертя московських банд і до обеззброєння ешалонів із здемобілізованою москомською солдатескою, що їхали з Києва до Москви.

Яке завдання дістали 2 й 3 сотні не знаю.

По двох днях мого перебування на ст. Крути мене, яко гарматчика, викликано до штабу коша Слобідської України, до полковника Афанасєва, який виконував обовязки інспектора артилерії. Полковник Афанасїв поінформував мене, що по відїзді Гайдамацького кошу і Юнацьких шкіл з Києва, місцеві большевики під проводом „Савєту Салдатских Дєпутатів" розпочали там бій з Вільним Козацтвом (на чолі козацтва стояв інженер Ковенко, а за його начальника штабу був, здається, полковник Глібовський) і що ці большевики хочуть розігнати Українську Центральну Раду й захопити владу в свої руки.

А ні Гайдамацький кіш (крім двох гармат на плятформі, що імпровізували з себе панцирник), а ні Юнацькі школи, ні навіть відділ Січових Стрільців не мали гармат у кінній запряжці, з яких би можна було стріляти з польової позиції. Полковник Афанасїв дав мені, яко гарматчику, завдання за всяку ціну орґанізувати хоч би одну батарею з кінною тягою, що могла б порушатися обік залізниці. Штаб кошу має відомости, що на ст. Дарниця збирається багато ешалонів гарматних частин з ріжних фронтів, серед яких є й українізовані. Бажано булоб хоч би з одну таку частину привезти з Дарниці на фронт і долучити її до кошу. Приділено мені було паротяг з ваґоном-теплушкою і 12 юнаків 2 Юнацької школи з двома кулеметами Люїса.

Приїхав я з юнаками до Дарниці о годині 10 рано. Паротяг поставив на вільному шляху і далеко від колійового двірця. Взяв з собою двох юнаків без рушниць і пішов на двірець до військового коменданта, щоб дістати від нього деякі відомости. Там було

так багато ешалонів, що всі тори було забито. Тут же біля ешалонів відбувалися тисячні мітінґи вояків. На цих мітінґах виступали жидки й жидівки в студентських шапках і тільки й чути було, як ця гидота обливала помиями всіх українських діячів та Українську Центральну Раду і закликала воювати проти неї. Але сіра солдатська маса, воювати не хотіла: їй ішло, аби лише скорше їхати до дому з награбованим військовим майном. Багато з них слухало й підтакувало: „Правильно, товариші!,“ а більшість ділила ріжне військове майно й пакувала до мішків, щоб не з порожніми руками повертати додому.

Коменданта я знайшов, але нічого доброго від нього не довідався. Комендант каже: „Знаю, що пара ешалонів чеських стоїть на стації, але вони заховуються до всього невтрально, а решта ешалонів, — з якого вони фронту, які частини й куди поїдуть, — не знаю; всі тори забиті, як самі бачите”.

Після нашої розмови з комендантом підходить до мене залізничник (як виявилося, це був зворотничий). Він чув нашу розмову і каже: „Ви, пане старшина, питаєте, чи на стації є якібудь українські гарматні частини?“ — Кажу: „Так!“ — „То я вам покажу, де вони стоять; я вчора ввечері цей ешалон прийняв з Київа 2-го товарового“. Далі він оповів, що сьогодні рано до цього ешалону підходили жидки-аґітатори й намовляли, щоб ця артилєрія вигрузилася з ваґонів і пішла битися проти Української Центральної Ради. Питаю: „Ну й щож, пішла? — „Та де там! цим жидкам не повезло біля цього ешалону. Вискочили солдати з ваґонів, побили їм морди і ця погань вже більше не появляється біля ешалону.”

Я прошу цього зворотничого, щоб він провів мене до того ешалону. На це він згодився. Пішли.

Нарешті підійшли до ешалону. Заходжу до ваґону-теплушки, де містилися старшини. Командир дивізіону капітан Хижний, поручник Одинець, урядовець Соколівський і ще двоє молодших старшин — підпоручник Любанський, другого забув на прізвище. Ці молодші старшини пакували свої річі й збиралися їхати до Київа. Я представився всім старшинам і повідомив їх, з яким завданням приїхав з українського фронту до Дарниці. Також повідомив їх, що маю наказ від штабу коша Слобідської України, щоб цей українізований гарматний дивізіон в цілому складі негайно вирушив на фронт до Крут.

Коли я передав це, то молодші старшини(з них підпоручник Любанський був поляк) відмовилися їхати.

Цей українізований герматний дивізіон походив з 34 гарматної бриґади з румунського фронту (за мирних часів стояв в Катеринославі). Складався він з трьох батарей польових гармат (по чотирі гармати в батареї) з набійними скриньками, 70 коней, 90 козаків і 15 возів військового типу.

Капітан Хижний каже, що він мусить порозумітися з дивізійним військовим комітетом, бо певно, що половина дивізіона не поїде. Негайно зібрано комітет до старшинського ваґону і капітан

Хижний поінформував членів його про наказ отамана Петлюри. На цьому зібранні я з двома юнаками теж був присутній. Але серед комітету вже половина козаків заразилася большевицьким духом і рішили, що вони битися не будуть, а хотять тільки їхати додому.

Тоді я кажу капітанові Хижному, що треба ділати скоро й рішуче, бо інакше з цього нічого не вийде. Я послав одного козака до свого паротягу з наказом, щоб там осталося двоє юнаків для охорони паротягу, а решта щоб негайно прийшла з кулеметами й мушкетами до мене. Також послав зворотничого до паротягу, щоб він підсунув якось наш паротяг до цього ешалону. Сам же зібрав усіх козаків дивізіону і поінформував їх про наказ отамана Петлюри та рішучо заявив, що вони негайно мусять їхати на фронт і боронити Україну від московських большевиків. Хто не хоче їхати на фронт, той є зрадник українського народу і мусить негайно ешалон покинути.

Переданий наказ не подобався майже половині присутніх, які кинулися до ешалону, почали виводити з ваґонів коней (ешалон стояв біля рампи) і запрягати до возів, щоб було на чім їхати додому. На крик цих мародерів, солдатня з інших ешалонів хутко прибігла до цього ешалону і почала грабувати майно. Тут же біля ешалону розпочався большевицький мітінґ. У старшин дивізіону опустилися руки, і вони почали висловлювати своє невдоволення на мене. Правда, моє рішення булое дуже ризиковне, але я постановив не відступати від свого .Тому я відійшов з юнаками від ешалону на кроків 150 під лісок за рампою і кажу юнакам: „Мусите точно виконувати мої накази, бо інакше та наволоч може роздавити нас“. Юнаки вишикувалися в лаву, один кулемет взяв я, а другий взяв юнак; решта була при рушницях. Набоїв мали досить. Коли все було готове, я крикнув до солдатні: „Негайно розходьтеся, бо буду стріляти!” Юрба на хвилину притихла, а далі знову підняла ґалас і вже почали підходити до моєї розстрільної. Я даю наказ юнакам дати вогню (а наперед ми умовилися, що перший раз — догори). Як тільки ми дали одну серію вогню, то солдатня завернула назад від нас і почала втікати попід ваґонами в напрямку до двірця. Паротяг вже було причеплено і юнаки кинулися до ешалону, уставилися на плятформах, двоє на паротязі. Я дав наказ, що хто їде з ешалоном, той негайно мусить сідати.

Біля ешалону капітана Хижного стояв другий ешалон з тяжкими гарматами (гавбиці). Ешалон цей „товарищі“ розграбували, а лишилося в нім тільки те, чого не могли забрати до мішків, та з десяток коней, що похнюпившись виглядали з ваґону, голодні й страшенно змучені.

Машиністові свого паротягу я дав наказ витягти ешалон капітана Хижного й зачепити з сусіднього три плятформи з тяжкими гарматами й тоді їхати до коша на Крути.

Солдатня знову зібралася на стації й почала мітінґувати. Знову почали підходити до мого ешалону, який вже почав помалу ви-

їзджати на головний тор. Тоді я знову даю наказ юнакам дати вогня по даху двірця, але тут мої юнаки зачепили трохи нижче й було кілька забитих і ранених, що зняли страшенний крик.

Треба було бачити, як ті „товаріщі" кидали свої мішки з майном і втікали через вікна почекалень, через загорожі, попід ваґонами — на всі сторони. Не лишилося ніодної живої душі; навіть залізничники і ті всі порозбігалися.

З двох чеських ешалонів, що стояли біля залізничних маґазинів, як тільки почали стрільбу, також почали тікати до лісу.

О годині 14 плятформи з тяжкими гарматами причеплено й ешалон наш вирушив до Крут.

В гарматному дивізіоні капітана Хижного осталися: сам капітан, поручник Одинець, урядовець Соколовський, 6 підстаршин, 38 козаків, 53 коней, 8 гармат легких, 4 тяжкі (гавбиці 48 лінійні), 4 скрині до набоїв, 4 вози з майном козаків і вівсом та сіном для коней.

Коли ешалон вирушив, підійшов до мене капітан Хижний і каже, що за час війни переживав дуже багато ріжних несподіванок, але такої, яка трапилася сьогодні, хиба більше не доведеться мати вдруге.

Сам я теж подумав, що це з мого боку було божевілля; я міг заплатити життям своїм і тих 12 юнаків, що були зі мною. Та тисячна маса могла нас роздавити як мух, але, на щастя, то була юрба, отара без пастуха ,яку один старшина й 12 юнаків розігнали на всі вітри, хоч вона мала при собі зброю.

В той час, як я бився на Дарниці, в Києві місцеві большевики билися з Вільним Козацтвом і Богданівським полком, а решта зукраїнізованих частин оголосила невтралитет.

Ешалон з гарматами прибув на ст. Крути пізно вночі. Вранці я доповів полковникові Афанасєву про події, які мене спіткали на Дарниці. Полковник Афанасїв подякував мені і юнакам за виконання наказу і сказав, що цей гарматний дивізіон буде називатися 1-м Гайдамацьким гарматним дивізіоном і про це буде оголошено в наказі по кошу.

Капітан Хижний зразу орґанізував легку батарею, яка вирушила до бою, а я почав орґанізовувати тяжку батарею і розпочав учити обслугу з юнаків, які їздили зі мною на Дарницю. До тяжкої батареї капітан Хижний приділив коней та їздових козаків зі свого колишнього дивізіону.

В кінці січня 1918 р. Гайдамацький кіш Слобідської України, Юнацькі школи: 1-ша і 2-га, Чорні гайдамаки й Січові Стрільці в команді полковника Сушка посувалися з боями в ешалонах від Крут до Київа, залишаючи кожну з наступних стацій з боями: Носівку, Дубровицю, Бровapi, Дарницю. На ст. Дарниці піхота, артилерія й кіннота дістали завдання наступати на Київ 2-й товаровий через залізничний міст. Хто керував цією ґрупою, не памятаю. Червоні гайдамаки в команді отамана Волоха, Наливайківці, що долучилися до кошу біля Дарниці, і 1-й гарматний Гайдамацький ди-

візіон і кінна отаманська сотня в команді сотника Ляховича дістали завдання наступати на Слобідку і далі на Ланцюговий міст, що були в руках місцевих большевиків. Але артилєрія в той час ще вивантажувалася з ваґонів; треба було припасувати запряжки до гармат і возів, а тут ще й бракувало відповідної обслуги; треба набрати гарматних набоїв і їжу для людей і коней.

Коли почали вивантажувати гармати, я звернувся до піхотних старшин просячи їх помогти гарматчикам розвантажити гарматний дивізіон; — кожен посилав до другого й на тім скінчилося.

По вивантаженню гармат і коней з ваґонів і по зорґанізуванню тяжкої батареї, якою я керував, і батареї з легких гармат в команді сотника Хижного — кожна батарея складалася з 4 гармат без скринь, до кожної гармати було запряжено по 4 коні, гарматні набої на возах.

Вся піхота, як тільки вийшла з ваґонів, негайно розпочала наступ на Слобідку і далі на Ланцюговий міст, не тримаючи жадного звязку з гарматним дивізіоном. Коли Червоні Гайдамаки й Наливайківці дійшли з боєм аж до мосту, то спіткали большевицький автопанцирник. Тоді піхота відчула, що тут потрібні наші гармати. А вони в той час ще тільки йшли з Дарниці до Слобідки. По дорозі спіткали двох козаків з отаманської сотні з наказом зі штабу коша, щоб гармати скорше їхали до мосту. А тут не можна скоро їхати, бо коні зле підкуті й на кожному кроці падають.*)

Коли Слобідку зайняли Гайдамаки і Наливайківці, я поставив на позицію тяжку батарею, а сотник Хижний легку й почали стріляти то ґранатами, то шрапнелями. Перша лінія нашого об-

---

*) Сотник Шпилінський в своїй статті „Замітки до історії 3-го пішого полку ім. Гетьмана Наливайка(„Табор" ч. 12. стор. 59) пише, що на нашу артилєрію піхота довго чекала, коли потрібно було відкривати вогонь по ворогові.

З мого особистого погляду, винні були тільки піхотні старшини, бо я й сотник Хижний зверталися до них, щоб помогли вивантажити гармати, але піхота не помогла й пішла в наступ без гармат.

На сторінці 60 тоїж статті у виносці, сотник Шпилінський між іншим каже: „Цей мент був ментом заложення української артилерії. Всі старшини та козаки на чолі з полковником Савченком лишилися з нами і приймали участь у всіх боях та походах української армії, придбавши собі незабутню славу."

Полковник Савченко (в той час капітан) і пара молодших старшин, з пятеро підстаршин і стрільців справді походили з 7-го гарматного тяжкого (українізованого в Москві) дивізіону (французькі гармати, до яких не було набоїв), що стояв на Слобідці за Ланцюговим мостом. Коли повстали місцеві большевики, тоді було арештовано капітана Савченка і декількох його підвладних. А коли наша піхота зайняла Слобідку, то випустила спід арешту старшин, „ підстаршин і кілька гарматчиків, які з голими руками пристали до 1-го Гайдамацького гарматного дивізіону. Коли я і сотник Хижний стріляли з Слобідки по арсеналу і понтонному батальону, то так: вони помагали нам, але пізніше їх вже не було біля гарматного дивізіону.

Щож до слів сотника Шпилінського, що здобуття Ланцюгового мосту було ментом заложення української артилєрії, то це розходиться з дійсністю. Бо ще раніше артилєрія Гайдамацького кошу, яку я привіз з Дарниці, відбивала наступ Муравйовських банд аж від Крут до ст. Дарниці. Цеж було дещо раніше, ніж бій за Ланцюговий міст.

стрілу була по горах над Дніпром, Київська Лавра та Аскольдова Могила. Друга лінія: арсенал і будинок понтонного батальону. (Одну легку гармату послано було до Ланцюгового мосту на поміч нашій піхоті проти большевицького автопанцирника). Вистріляно набоїв з обох батарей із Слобідки по київських горах біля двохсот.

Большевики не витримали на своїх позиціях і мусили тікати до мурів арсеналу і до понтонного батальону. Бій розпочався о годині 7 рано 1 лютого 1918 року і коли артилерія скінчила стрільбу, то піхота здобула Миколаївську та Передмістну Слобідки й підійшла аж під арсенал і касарні понтонного батальону, але здобути їх не змогла.

Другого дня знову розпочали Гайдамаки штурмувати згадані „фортеці" та Левандівську вулицю. Ті два дні і дві ночі, які прийшлося пережити українським воякам при здобуттю Київа, — то було справжнє пекло. Большевики стріляли з усіх сторін, бо Київ майже цілком опанували місцеві большевики. Муравйовські банди вже підходили на тили нашого війська залізничним тором з напрямку Крут і шляхом коловим — Чернигів, Бровари й Микольська Слобідка. В цьому пеклі багато загинуло Червоних і Чорних (2-га Юнацька школа) Гайдамаків, Січових Стрільців, Наливайківців (переважно старшин), Дорошенківців, яких охопили большевики в літніх касарнях, та гарматчиків.

Серед цього пекла в звичайній сірій солдатській шинелі й темносивій шапці, з мушкетом в руках ходив отаман Петлюра зі своїм невідлучним начальником штабу Гайдамацького кошу сотником Олександром Удовиченком, підбадьорюючи козаків при штурмі арсеналу і понтонного батальону. Хто приймав участь у штурмі арсеналу і касарень понтонного батальону, той ніколи не забуде тих часів! Здобували їх на підставі всіх правил військової штуки. (Отаман Петлюра розумів, і в цьому була його заслуга, що своєю тактовністю й наданням своїм співробітникам широкої ініціятиви, зуміє їх обєднати біля себе. До штабової праці було запрошено військових фахівців, як-то: ґенерала Дельвіґа, ґенерала Кірея, начальника штабу коша сотника Удовиченка, полковника Афанасєва і багато інших).

Ранком 3 лютого автор цих споминів і сотник Хижний взяли пів тяжкої батареї (дві гармати) зі Слобідки, виїхали на гору повз Печерську Лавру, де вже була наша піхота, і на перехрестю двох вулиць — Московської та Микольської — уставили гармати так, щоб можна було стріляти прямою наводкою по касарнях понтонного батальону. Спочатку треба було захопити ці касарні, бо ліворуч від них знаходився арсенал, якого за будинками касарень не було видно. Наводчиками були біля одної гармати — я, а біля другої — сотник Хижний. Тут же біля гармат стояв отаман Петлюра зі своїм начальником штабу, а недалеко стояла наша готова до атаки піхота.

Коли було вистріляно по десятку набоїв на гармату по ка-

сарнях понтонного батальону — Червоні Гайдамаки й Наливайківці пішли в атаку гульком, один за одним, по обох сторонах вулиці. А ми дальше стріляли з гармат по будинку, звідкіля на нашу піхоту й на гарматні позиції сипалися стріли з большевицьких кулеметів.

Ще перед стрільбою з гармат я доповів отаманові Петлюрі, що не можна стріляти прямою наводкою по касарнях, бо заважає памятник Кочубеєві та Іскрі, то чи не можна по них теж лупнути. Отаман Петлюра звертається до нас і каже: „Гарматчики, не робіть цього. Стріляйте так, щоб памятник остався цілий: нехай українське молоде покоління дивиться на зрадників України".

Коли було вистріляно ще по кілька ґранат до касарні, а наша піхота вже була близько від неї, з дірки касарні, яку пробили наші гармати, показався білий прапор. Большевики в касарнях не могли витримати тяжких гармат і мусили піддатися, а наша піхота обсадила касарні. Отаман Петлюра зі штабом теж посувався за нашою піхотою ближче до арсеналу. Тяжкі гармати також необхідно було підтягти аж до памятника Кочубеєві та Іскрі, щоб можна було стріляти прямою наводкою по арсеналі.

До гармат запрягли по 4 коней і поїхали вулицею ближче до памятника. Я, сотник Хижний і решта гарматчиків ідемо за останньою гарматою. Що тільки доїхала перша гармата до переулку, який від тієї вулиці йшов до арсеналу, як раптово посипалися стріли з большевицьких кулеметів, і ранені коні першої запряжки першої гармати попадали. Гарматчики, що сиділи на конях, також попадали між коней, але чудом врятувалися. Тоді ми негайно відпрягли коней з гармати, підтягли гармату на руках до переулка (здається — Буташів), і я дав з пять ґранат до арсеналу. Цей лік дуже таки поміг большевикам, бо відразу замовкли їхні кулемети. Коней було випряжено з гармат і разом з пораненими відправлено до Слобідки, де стояла решта дивізіону (дві тяжкі гармати, 4 гармати легкі та обоз) в команді поручника Одинця.

Пізніше й решту гармат підкотили (теж на руках) до памятника Кочубеєві та Іскрі й почали стріляти прямою наводкою по арсеналу. З арсеналу большевики нас обсипали вогнем з кулеметів і мушкетів. В перших же хвилях бою було тяжко ранено в ногу сотника Хижного. Гарматчики занесли його до будинку, недалеко від гармат. Тут же біля гармати було забито старшину спосеред Червоних Гайдамаків. Що сталося з сотником Хижним пізніше, не знаю. Знаю тільки, що він, кадровий старшина, походив з Борзни, Чернигівської ґуберні, жонатий і має двоє дітей.

Дальше гармати стріляли під керовництвом автора цих спогадів, але над вечір вже були нечинні, бо забракло набоїв. Начальник штабу сотник Удовиченко негайно відрядив своє авто по набої на Київ 2-й Товаровий, але стацію вже зайняли місцеві большевики. Тяжкі гармати мусили чекати на запас з арсеналу,

який у цей час атакувала наша піхота з трьох сторін. До арсеналу було вистріляно з тяжких гармат біля сотні набоїв.

Цілу ніч з 3 на 4 лютого відбувалася пекельна стрільба навколо арсеналу. Вночі був сильний мороз, старшини й гарматчики були голодні, але тут же серед нас був і штаб кошу Слобідської України. І ні на тяжкий мороз, ні на голод ніхто не нарікав, бо це ж були свідомі борці за Україну і всі розуміли, що мусять або свою столицю здобути, або за неї під мурами арсеналу загинути. О годині 6 рано 4 лютого стрільба стихла і ми нарешті здобули арсенал з цілою його залогою, що складалася переважно з робітників-москалів та київських жидів, у числі 400 чоловіка, а решта поховалася по ріжних закамарках арсеналу. Але наша піхота їх і там знайшла. Залогу вивели під мур касарень понтонного батальону і отаман Волох хотів усіх розстріляти за знущання підчас минулого бою. Але в цей час зявився отаман Петлюра і скасував розпорядження отамана Волоха та наказав отаманській кінній сотні відправити всіх полонених на головну вартівню.

Після здобуття арсеналу наша піхота пішла визволяти Богданівців, яких оточили большевики в касарнях 8 Залізничного батальону. Біля арсеналу долучився до нас поручник Одинець з гарматами, які ще стояли на Слобідці. Спід арсеналу Гайдамацький кіш та Січові Стрільці рушили Олександрівською і Левандівською вулицями (коні в гарматах падали, бо не були підковані), через Хрещатик і Фундуклеївську вулицю на Софійський майдан; там уже зібралося чимало громадян, що радісно вітали українське військо.

Тут під памятником Богданові Хмельницькому відбулася парада, після якої отаман Петлюра подякував старшинам і козацтву за бої та наказав відправити військо до касарень, щоб хоч трохи відпочило.

Штаб Гайдамацького кошу розмістився в готелю „Ермітаж" на Фундуклеївській вулиці. Місце перебування для піхоти й гарматного дівізіону часово було призначено в Михайлівському манастирі, де мав бути для нашого війська обід. Але сталося інакше. Ченці-москалі замість дати якоїсь гарячої страви чи чаю, щоб військо хоч трохи розігрілося, дали нам по кавалку чорного хліба і паскудних огірків. Тільки вже під вечір штаб кошу роздав усім нам картки до ресторанів, щоб могли ми хоч трошки підкріпитися.

Піхота пізно вночі дістала наказ перейти на Безаківську вулицю і розміститися у 7-й ґімназії. За тією ґімназією весь район займали большевики, а саме: Київ пасажирський, залізничні майстерні й Жидівський базар. Артилєрія Гайдамацького кошу ночувала в Михайлівському манастирі.

На другий день рано я з тяжкою батареєю, а поручник Одинець з легкою, дістали наказ зайняти позиції на Софійському майдані так, щоб можна було стріляти за Дніпро, на Слобідку

та взяти під обстріл ланцюговий і залізничний мости. Тут на майдані вже стояли дві польові легкі гармати і дві гармати кінногірські. Біля тих гармат знаходилися сотник Лощенко і сотник Савченко.

Гармати цілий день простояли на майдані, але не стріляли; тільки чути було кулеметну стрільбу нашої піхоти в напрямку на Київ пасажирський, а пополудні чути було стрільбу й на Подолі. Над вечір з батареї сотника Лощенка забрано дві легкі гармати на Безаківську вулицю. О годині 6 рано дня 6 лютого я дістав наказ від штабу коша взяти дві тяжкі гармати й підїхати з ними до Тимофіївської вулиці, де вже стояли дві легкі гармати сотника Лощенка та піхота: Гайдамаки, Січові Стрільці й Наливайківці. В штабі я дістав наказ тяжкими гарматами співділати з піхотою, яка негайно розпочинає наступ на Київ пасажирський.

Червоні Гайдамаки, частина Чорних і Наливайківці розпочали наступ на Київ пасажирський Безаківською вулицею, а частина Бібіківським бульваром на Жидівський базар. Січові Стрільці були в резерві кошу. Нашу піхоту большевики найбільше дошкулювали від сторони Ботанічного саду, аж поки вона не здобула його; там було забито багато большевиків. Дві тяжкі гармати і дві легкі (сотника Лощенка) стояли на позиції в яру, між вулицями Фундуклеївською та Столипінською. Я стріляв тільки з тяжких гармат по Київу пасажирському, по залізничним майстерням і Кадетському гаю, де большевики міцно усадовилися. Легкі гармати не стріляли, бо мають малий „кут" і їм заважали будинки, а до всього не було видко, куди стріляти, бо був сильний мороз і все затягло інеєм.

О годині 10 наша піхота дійшла Безаківською вулицею аж до мосту, що біля Київа пасажирського, і далі посуватися не могла, бо звідти по мосту стріляли два большевицькі бронепотяги, й наша піхота не могла проскочити через той міст. Тоді я поставив дві тяжкі гармати на позицію на розі Тимофіївської вулиці й Бібіківського бульвару і негайно відкрив вогонь прямою наводкою по пасажирському двірцю і тим змусив большевицькі бронепотяги відїхати до Посту Волинського. Наша піхота зараз же проскочила мостом і зайняла двірець. Два большевицькі бронепотяги підходили по черзі до двірця й обстрілювали його та Безаківську вулицю.

Знову я з тяжкими гарматами переїхав на іншу позицію, — до памятника Бобринському і відкрив огонь по залізничним майстерням, Посту Волинському й Кадетському гаю. Коли наша піхота обсадила двірець, большевицький броневик знову почав підходити до нього і сильно обстрілював як його, так і наші позиції з тяжких гармат. Легка гармата, що її мала наша піхота на площі біля двірця, стріляла по броневику, але мало дошкулювала ворогові, бо заважали товарові ваґони, що стояли в парку.

Тоді я рішив підтягти на руках тяжкі гармати Безаківською вулицею аж до мосту біля стації і почав стріляти прямою навод-

кою до большевицького бронепотягу, що їздив попід двірцем і не давав змоги посуватися нашій піхоті та зайняти залізничні майстерні, а далі й Кадетський гай. Сотник Лощенко свою легку гармату теж затягнув аж до салі 3-ої кляси і також почав стріляти прямою наводкою, як тільки броневик підходив. Така стрільба з гармат на близьку відлеглість (200—300 кроків) можлива тільки в часи домової війни, бо то велике ризико для обслуги, що є біля гармат. Броневик не витримав стрілів тяжких гармат і знову відійшов до Посту Волинського, а наша піхота рушила торами попід ваґонами і зайняла з боєм залізничні майстерні вже аж під вечір.

В бою за Київ пасажирський наша піхота понесла втрати: забитих 3 стрільців, раненими були отаман Волох і 5 козаків та 2 гарматчиків од тяжких гармат (Чорні Гайдамаки з 2-ї школи).

О годині 7 вечора я дістав наказ знову стати з тяжкими гарматами на позицію на Софійському майдані. Частина нашої піхоти відійшла від Київа пасажирського до Купецького саду, де обсадила позицію, бо большевики на Печерському знову заворушилися.

Коні з передками і возами стояли на подвіррю Михайлівського манастира й обіч у приватному подвіррю. Коні стояли голодні *) під голим небом; попон, якими хоч трохи можна було б прикрити їх і нагріти, ми зовсім не мали. До того дійшло, що ці бідні тварини погризли з голоду дерево на возах і скриньки від набоїв. Тоді я дав наказ підстаршині Чумаченкові піти до начальника пожарної команди, що містилася недалеко, на розі Великої Володимирської й Великої Житомирської вулиць, і попросити його продати вівса й сіна, а коли б не було, то хоч соломи. Старшини і козаки розмістилися на першому поверсі Окружного Суду і всі почерзі зміняючись по дві години несли варту біля коней і гармат.

Пройшло з пів години, — прибігає підстаршина Чумаченко задиханий і в сльозах та оповідає, що якийсь старший пожарник і ще двоє інших впровадили його до темного коридору і почали страшенно бити; він почав кричати. На цей крик якийсь старенький пожарник відчинив двері і каже: „Бійтеся Бога, за що ви бєте нашого вояка, що він вам зробив?" Тоді старший пожарник каже: „Ето вам хахлам сєно". Чумаченко скористав з цієї розмови і втік.

Я негайно взяв поручника Одинця, Чумаченка, з 15 козаків і кулемет Люїса і пішов до пожарної команди. Питаємо вартового пожарника, де можна знайти начальника команди. Він каже, що старше начальство пішло до жінок, а є старший пожарник, то той мешкає разом з усіма. Поручник Одинець уставив козаків вряд проти вікон касарні, де вони містилися, а я з підстаршиною Чумаченком і двома козаками увійшов до помешкання, щоб знай-

*) В цей час почав відчуватися брак фуражу для гарматних коней.

ти того, що збив нашого підстаршину. Як тільки ми увійшли, Чумаченко відразу пізнав тих, що його били.

Всіх пожарників було там до 40. Дехто спав, а дехто роздягався до сну. Старший ходив з цигаркою в зубах. Я наказав усім їм встати, одягнутись і вийти на подвірря. Тоді цей старший підходить до мене й питає: „А ти хто такой?“ — А я йому: „Зараз, добродію, побачите”. Старенький пожарний, що став в обороні Чумаченка, натягає чоботи та бурчить: „Наварили каші, а тепер їжте“.

Уставив я всіх пожарників на подвіррю, викликав старшого і тих, що били Чумаченка, на середину і наказав дати їм шомполів: старшому — 15, а тим — по 10, але мої козаки, здається, трохи помилились і всипали більше. Тоді тільки виявилося, що вони мають великі запаси вівса, сіна й соломи. Тут же відразу запрягли дві пожарницькі плятформи й набрали фуражу для наших коней. Після цього вернулися до свого помешкання й притулившись, де хто міг, та підложивши кулак під голову, поснули, як забиті.

О годині 7 рано вбігає вартовий, будить всіх і каже, що в районі Печерського та на Подолі сильна кулеметна стрільба. Всі гарматчики кинулися до своїх гармат. Ми з поручником Одинцем побігли до Купецького саду, де була наша піхота. Тут же був отаман Петлюра й начальник штабу коша сотник Удовиченко. Ми довідались, що Муравйовський відділ ще з вечора підійшов до Дніпра, зайняв ланцюговий і залізничний мости і наступає з Печерського на Хрещатик.

Від штабу я дістав наказ стріляти з тяжкої батареї на Слобідку, де стояли гармати Муравйова, та взяти під обстріл обидва мости. Поручник Одинець теж мав наказ стріляти на Слобідку; крім того, він мав прислати одну легку гармату до Купецького саду й уставити її так, щоб на випадок появи большевицького автопанцирника можна було його обстріляти. Я негайно повернувся до гармат і почав стріляти, як мені було наказано.

Поручник Одинець відрядив одну легку гармату до Купецького саду, а дві гармати уставив на позицію біля памятника Св. Володимира і теж розпочав обстріл. На початку нашої стрільби над Дніпром стояв туман й не було видко, куди падають наші стрільна. Тільки о годині 9 розпогодилося й ми побачили, що москвини переправляються по льоду та через ланцюговий міст. Артилєрія їхня стріляла по Києву гураґанним огнем. Так ми цілий день стріляли по большевицькій наступаючій піхоті і по артилєрії. В годинах полудневих почули ми стрільбу з напрямків Київ 1-й і 2-й товаровий; на ніч все затихло, як з нашої, так із ворожої сторони. Такий стан не змінявся протягом кількох днів. Іноді бувало, большевики доходили аж до самого будинку Купецького Зібрання. Наше військо було надзвичайно перевтомлене, резервів не було ніяких, а наступи ворога ставали все упертіші. В часі цих боїв штаб кошу містився на Підвальній вулиці.

Отаман Петлюра зібрав старшин до Купецького саду й звернувся до них з закликом напружити всі сили, щоб відбивати ворога. Я доповів ґенералові Кирею й полковникові Афанасєву, що до тяжких гармат забракло набоїв і вони стоять безчинно. В день відступу Гайдамацького кошу з Києва я дістав наказ від полковника Афанасєва віддати тяжку гавбичну батарею без коней до штабу польського відділу, що містився біля церкви Св. Федора на Лукянівці. До штабу польського відділу поїхав особисто і здав за квитом 4 гармати з передками й панорамами. Квит видав мені полковник Зайцев, лейб-ґвардії 1 мортирного дивізіону. Пізніше я спіткав полковника Зайцева на стації Лушни, коли Гайдамацький кіш повертав до Києва. (Правдоподібно, він здезертував з польського відділу).

Польським відділом у Києві керував ґенерал Міхаеліс. Відділ цей мав відходити з Києва до Житомира разом з українцями. Передавши гармати, я з кіньми повернувся на Софійський майдан і зробив огляд частин, на якому були сотник Матюшенко *), поручник Одинець і урядовець Соколовський.

В часі цього огляду я сказав, що ми мусимо сформувати дві легкі батареї по 3 гармати. В числі цих 6 гармат було 2 гармати сотника Лощенка, що стояли біля наших, але не мали ані набоїв, ані обслуги.

В день нашого відступу з Києва москвини сильно напирали від сторони Печерського, штабу Київської Військової Округи, з Подола, від стацій Києва 1-го і 2-го товарового та Києва пасажирського, а їхня артилерія стріляла зза Дніпра гураґанним огнем по всьому Києву. Панцирні потяги, які курсовали на відтинку Київ пасажирський — Київ товаровий, теж стріляли з гармат. В цей день московські стрільна запалили й зовсім зруйнували будинок голови Української Центральної Ради професора М. Грушевського. В цьому будинку загинула дуже цінна українська бібліотека й багато невидрукованих праць.

Над вечір наша артилерія дострілювала останні набої. Я стріляв з гармати, яка стояла недалеко від дзвіниці Софійського собору. Нараз, одно з большевицьких стрілен влучило в стіну дзвіниці, і я при тім дістав легку рану в голову і ліву брову. Після поранення я стратив притомність і мене занесли до телеґрафу, де зробили перевязку. Опісля завезли до шпиталю, що знаходиться біля касарень Дорошенківського полку.

О годині 21 наша піхота й артилерія, залишаючи Київ, підійшла до касарень Дорошенківського полку, де наказано було затриматися. Я теж долучився до них.

О годині 22 закликано мене на нараду, але вийшло так, що я спізнився і нараду вже закінчили; тільки довідався, що на цій

*) Сотник Матюшенко зголосився до гарматного дивізіону, коли ми взяли Київ пасажирський, і заявив, що він у відділі „офіцерів" і хоче бути при гарматах. Його знали сотник Хижний і поручник Одинець ще з фронту Світової Війни.

нараді вирішено, що все військо має відійти негайно до Святошина, там має переночувати, а рано вирушити на Житомир.

Після вимаршу нашого війська в касарнях було залишено дві сотні невтомних Наливайківців, яко заставу; вони аж на другий день рано прилучилися до нас у Святошині.

Того самого дня все наше військо вирушило далі в дорогу. З нами марширували польські відділи піхоти й трохи кінноти та багато цивільних людей.

Погода була дуже недобра; вночі випав мокрий сніг і зробилося дуже холодно. Під вечір дійшли ми до Гнатівки і тут заночували. Штаб Гайдамацького кошу, частина Гайдамаків і гарматчики розмістилися у фільварку, здається, Терещенка. В цьому селі простояли ми два дні і тут знову відбулася нарада, на якій вирішено сформувати з усіх частин „Загін Нового Війська Запорожського", але Гайдамаків і артилерію залишили окремо.

До артилерії полковник Афанасів приділив трьох нових старшин гарматчиків: сотника (капітана) Макарова, сотника (капітана) Купрійчука й поручника Висоцького *).

Артилерія теж переорґанізувалася. Було сформовано 1-й гарматний Гайдамацький дивізіон з трьох батарей, в кожній по дві гармати.

За начальника артилерії при штабі кошу був полковник Афанасів,**) за командира 1-го гарматного Гайдамацького дивізіону сотник Макарів. Батареями керували: першою я, другою поручник Одинець і третьою поручник Висоцький. За начальника постачання дивізіону був капітан Купрійчук, за адютанта сотник Матюшенко і за скарбника урядовець Соколовський. Коней до гармат дивізіон мав дуже кепських, бо бракувало фуражу і відповідного догляду; їх ми залишили у фільварку, а натомісць взяли з фільварку свіжих.

Після двохденного постою вирушили на Житомир. Прибули туди вже пізно ввечері. В Житомирі вибухло непорозуміння між українським урядом й міською управою. Міська управа запропонувала українському війську залишити місто. Гайдамацькому кошу було наказано сідати до потягів; артилерію теж завантажено. Гармати поставлено на плятформи, щоб могли стріляти в ріжних напрямках. Залишивши Житомир, деякий час їздили ми ешалонами в напрямках Бердичів, Олевське, Іскорость, Малин і коли до нас наближався який ешалон з солдатами, що втікали з фронту, наші брали його „в перепльот" й обеззброювали поповнюючи свої запаси.

Коли підписано було замирення з німцями у Бересті Литов-

*) Макарів і поручник Висоцький були співробітниками ґенерала Кирея в 32 артилерійській бриґаді російської армії, яка перед війною постоювала на Волині.

**) До речі тут згадати, що полковник Афанасів пізніше, за Гетьманщини, був за командира Сердюцького гарматного дивізіону і з цим дивізіоном боронив Київ від військ Директорії, стріляючи по Чорноморцях, а я від Чорноморців стріляв з гармат по Сердюках полковника Афанасєва і кірпічовцях у районі Великої і Малої Борщагівки і Святошина.

ському, Гайдамацький кіш стояв на ст. Малин. Над вечір було завідомлено всіх старшин по ешалонах, щоб негайно зібралися до ваґону, де містився штаб кошу. Туди увійшов отаман Петлюра зі своїм штабом. Отаман Петлюра повідомив нас, що український уряд підписав мир з німцями і що нарано має бути тут німецьке військо. Отаман казав, що німці поставили для України тяжкі умови; уряд думав, що вони пустять вперед сформовані з полонених українські частини (Синєжупанників і Сірожупанників), а вони йдуть самі.

Коли отаман Петлюра повідомив нас про ті події, то дехто заплакав, дехто мовчки заскреготів зубами, але факт стався. Всі свідомі українці зрозуміли, що колиб німці пустили в Україну українські дивізії, то спільними силами ми б справилися з Муравйовськими бандами. Крім того, німці не хотіли, щоб українське військо відбивало Київ. Але вояки українці теж не хотіли, щоб від москвинів нашу столицю відбирали німці, бо ми самі її залишили і самі хотіли її відбити.

На старшинській нараді обрано делеґацію від ріжних частин, яка мала піти до військового міністра полковника Жуківського і просити, щоб українське військо йшло на Київ в аванґарді, а вже за ним нехай ідуть німці. До складу делеґації увійшло 8 старшин, прізвища вже тільки деяких памятаю: отаман Волох, сотник Шаповал, сотник Виноградів, сотник Ляхович; від гарматчиків сотник Макарів і я; від Чорних гайдамаків двох братів, сотник і поручник, Гришки.

Ще перед приїздом міністерського потягу отаман Волох дав наказ сотникові Виноградову уставити кулемети так, щоб цей потяг можна було обстріляти; а коли я запитав, для чого це, — він сказав, що так потрібно.

Після приїзду міністерського потягу о годині 24, делеґація пішла до ваґону, де був військовий міністер, полковник Жуківський. Спіткав нас вартовий старшина, якому ми сказали, що делеґація у важливій справі просить побачення з паном міністром. За 15—20 хвилин вийшов міністер і запитав, що нам треба. Ні з ким з нас не привітався й дивився якось в бік. За ним стояли вартовий старшина і ще якийсь цивільний пан(як виявилося пізніше, то це був його особистий секретар Голубович). Від делеґації говорив сотник Шаповал. Він просив військового міністра поінформувати делеґацію про останні події в Бересті і передав бажання цілого старшинського корпусу Гайдамацького кошу, щоб аванґардом на Київ йшли не німці, а українське військо.

Після скінчення докладу сотника Шаповала військовий міністер почав на нас кричати; що, мовляв, йому ще на фронті обридли подібні делеґації, а на Київ аванґардом підуть німці, а ніяки Гайдамаки.

Вся делеґація була обурена такою відповіддю військового міністра. Тоді відізвався отаман Волох тай каже: „Батьку міністре, прошу числитися зі словами, бо гайдамацькі кулемети стоят навколо міністерського потягу".

Тут увійшов до купе міністер Голубович і спитав, у чому річ. Отаман Волох все йому доповів. Тоді обидва міністри пішли до другого купе порадитися. За 15 хвилин вийшов до нас полковник Жуківський і повідомив, що аванґардом на Київ піде українське військо. Делеґація за це подякувала й пішла до штабу кошу, де був і отаман Петлюра. Коли йому все було доповіджено — був дуже втішений і тут же сказав нам, що як тільки прийдемо до Києва, то він на деякий час відійде від командування Гайдамаками, бо хоче після такої тяжкої праці трохи відпочити; потім попрощався з нами і сказав: „Завтра рано вирушайте з Богом до Києва".

О годині 7 наступного дня почали прибувати на ст. Малин ешалони з німецьким військом.

В той час наші ешалони вирушили в напрямку на Київ. Ціле українське військо посувалося трьома шляхами, бо сподівалися сильного опору з боку москалів. Так і сталося, бо з московського боку виступило чеське військо. Чехи думали, що йдуть німці, але коли побачили, що це українці, то зараз відступили за Дніпро. Аванґард Гайдамацького кошу спіткався з москалями на ст. Бухтіївці на р. Тетереві, де стояв їхній броневик. Після кількагодинного бою москалі відступили до ст. Дружної; тут теж був бій. Дальше москвини ставили опір на ст. Ірпень. Цю стацію здобула наша піхота, а москвини відступили аж до Києва.

Гайдамацький кіш на ст. Ірпеню вивантажився й наступав на Київ пішо. Увійшли до Києва над вечір від сторони Куренівки-Сирця. Ночували в касарнях польової жандармерії на передмістю Києва.

Друга ґрупа — Запоріжський загін — складалася з частин Січових Стрільців і недобитків Юнацької школи (Чорні Гайдамаки). Цим загоном командував ґенерал Присовський; посувалися вони теж ешалонами на Житомир, Фастів і Пост Волинський.

Третя ґрупа посувалася по шосі Житомир—Київ; з яких частин вона складалася й хто нею командував, не знаю.

На другий день Гайдамацький кіш почав готовитись до паради, яка мала відбутися на Софійському майдані. Москвини вночі залишили Київ. Поки зібралися на параду, була 10 година. З усіх сторін Києва стягувалися на цей майдан українські частини; погода була чудова, сонце ясно світило й на душі було також світло й радісно. Десятки тисяч населення зійшлися на майдан привітати українське військо, бо тепер вони вже скоштували солодощів московського панування.

Проходило військо кольонами, голови повернувши направо, до памятника Богдана Хмельницького, під яким стояв отаман Петлюра з міністрами й членами Української Центральної Ради. Закінчилася парада о годині 14. Отаман дякував всьому військові за понесену тяжку працю. Після паради військо відмаширувало до призначених касарень.

Частина Червоних і Чорних гайдамаків та гарматний дивізіон розмістилися в касарнях Тираспольського полку, на Лукянівці.

Друга частина Гайдамаків і Наливайківці та отаманова кінна сотня стали в Михайлівському манастирі.

О годині 16 стали входити до Київа німці. Коли вони увійшли до Київа і стали по касарнях розміщати свої частини, то настрій у всіх зробився пригнічений, а ще гірше стало на душі, коли одного дня довідалися ми, що отаман Петлюра залишає Гайдамаків.

Памятаю, як одного дня командир гарматного дивізіону сотник Макарів зібрав усіх старшин гарматчиків і каже, що ввечері всі старшини повинні зібратися на нараду, де буде обговорюватися справу державного значіння. Спершу старшини Гайдамацького кошу зібралися в цукорні „Франсуа" на Фундуклеївській вулиці, а за пару годин пішли до якогось приватного помешкання на Бібіківському бульварі. Зібралось нас там душ 30—35. Були тут старшини від ріжних частин: від Чорних і Червоних Гайдамаків, від Січових Стрільців, від Запорожського загону, від отаманської кінної сотні, від Наливайківців, Богданівців, Дорошенківців. Зі штабу кошу нікого не було. Памятаю навіть деякі прізвища присутніх на цій „чорній раді" старшин Гайдамацького кошу: сотник Макарів, сотник Купрійчук, автор цих споминів, поручник Одинець, поручник Висоцький, сотник Матюшенко, отаман Волох, сотник Олександер Шаповал, сотник Виноградів, сотник Ляхович, сотник Гришко, поручник Гришко й поручник Палій, від 2-ої юнацької школи — сотник Попсуй-Шапка і сотник Симонів, від Вільного Козацтва — полковник Миляшкевич. Решти призвіщ не памятаю.

Коли ми прийшли до згаданого помешкання, то там уже було чоловіка з десять старшин. Ці старшини були з 34 українського корпусу, яким командував ґенерал Скоропадський. Нас усіх з тими старшинами знайомив сотник Олександер Шаповал, який теж служив у 34 корпусі.

Нарада розпочалася о год. 22. Сотник Шаповал (гайдамака) інформував нас, що от. Петлюра залишає українське військо і що він має відомости, ніби німці хотять заарештувати отамана; а як же військо українське зостанеться без вождя? Після його промови встає якийсь старшина з 34 корпусу (прізвища не памятаю) і починає оповідати біоґрафію ґенерала Скоропадського, а також про його працю по українізуванню 34 корпусу і договорився до того, що, мовляв, ґенерал Скоропадський повинен бути гетьманом України. По цих словах зібрані старшини загомоніли. Але той старшина потім отямився й каже, що наразі ґенерал Скоропадський повинен бути на чолі всіх частин війська українського, а потім, коли Україну буде звільнено від большевиків, тоді ми, військо українське, виберемо його на гетьмана.

Тоді встає отаман Волох і каже, що справа занадто поважна, що підходити до неї треба обережно і що доконче про це треба порадитись з отаманом Петлюрою, а зібрання це будемо вважати початком великої державної справи.

Скінчилися наші вибори гетьмана й вождя війська українського у „Максима", де всі гуртом до рана заливали своє горе.

Пізніше ми довідалися, що орґанізували „чорну раду" старшини 34 корпусу.

На протязі кількох тижнів перебування в Київі Гайдамаків і гарматного дивізіону було зорґанізовано дві батареї, по 4 гармати з набійними скриньками. За командира дивізіону зостався сотник Макарів, за командира 1 батареї поручник Одинець, за командира 2 — поручник Висоцький, за скарбника урядовець Соколовський.

Сотника Купрійчука Персональна Управа Військового Міністерства призначила на Острожського Повітового Коменданта, а мене на його помішника. До місця свого призначення ми виїхали 25 березня 1918 р.

Сотник Матюшенко дістав посаду в Київській комендантурі. Гайдамацький кіш Слобідської України з артилерією увійшов до складу Запорожського корпусу, який виїхав з Київа на протимосковський південний фронт. Перед відїздом на нову посаду ми з сотником Купрійчуком зайшли попрощатися з отаманом Петлюрою. Він нас сердечно дякував за співпрацю і наказав тримати звязок із Київом.

З тим днем закінчилася моя служба в 1-му гарматному дивізіоні Гайдамацького кошу, але й надалі ввесь час стежив я за життям і чинами рідного дивізіону, який був уже в складі Запорожського Корпусу.

В. САВЧЕНКО.
Ґенерального штабу полковник.

Нарис боротьби війська У. Н. Р. на Лівобережжі наприкінці 1918 та початку 1919 рр.

(На підставі документів та оповідань свідків).

Уже 16 років минуло від часу останніх бойових акцій реґулярного війська Української Народньої Республики на Лівобережжі.

Поодинокі спомини про бойові чини окремих частин по деяких районах уже появилися в друку. Але кожна така розвідка з цілком зрозумілих причин не могла дати повного образу боротьби і тих обставин, що впливали на цю боротьбу в цілому.

Ми взяли на себе сміливість зробити початок у цьому напрямі. Якщо нам пощастить наблизитися до історичної правди й змалювати в загальних рисах боротьбу на цілому Лівобережжі та проаналізувати її, то вважатимемо, що своє завдання ми осягнули і праця наша може послужити, як матеріял, майбутньому історикові.

I.

ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ ПЕРЕД ПОВСТАННЯМ ДИРЕКТОРІЇ.

Було б помилкою шукати причини поразок війська лише на полях боїв. Їх часто підготовляють задовго та далеко від них ті люди, що ведуть провід не тільки у війську, а й у нації, в державі.

Для того, щоб зрозуміліші були причини наших успіхів та поразок, ми вважаємо за потрібне змалювати в коротеньких рисах ситуацію в Україні перед повстанням Директорії.

Починаючи з травня 1918 року по ріжних місцевостях України розпочалися збройні виступи селян,*) незадоволених з порядків, що незабаром по перевороті 29 квітня прийшли на

*) Павло Христюк. „Українська Революція". 1921, т. III, ст. 50. Про повстання в Україні згадує Дмитро Дорошенко: „Мої спомини про недавнє минуле". Львів, 1923. Ч. III, ст. 59.

село за нової влади. За допомогою німецько-австрійського війська ці виступи проти нової влади та союзного війська суворо ліквідувалися, але здушені в одному місці, вони несподівано вибухали по інших місцевостях.

Та не тільки широкі маси селянства були незадоволені з перших кроків уряду Гетьмана. Заміна демократичних орґанів самоврядування — земств та дум — на дореволюційні, через що там сталося засилля московських монархістів, ворогів української держави, хвилювала українську демократію і взагалі патріотів. Зарисовувався конфлікт на ґрунті внутрішньої національної політики.

Такі настрої привели до того, що Український Національно-Державний Союз (він утворився в травні з правіших та поміркованіших українських партій, щоб впливати на Гетьмана в напрямі зміни курсу гетьманської політики),*) 24 травня подав Гетьманові меморіял з висловом недовірря урядові. Він поставив Гетьманові вимоги українізації політики і державних орґанів та їх демократизації.

У другій половині червня і Всеукраїнський Земський Зїзд подав до Гетьмана свій меморандум.

Уряд відповів збільшеними арештами українських й зокрема земських діячів. Було тоді заарештовано й Симона Петлюру, голову президії Всеукраїнського Земського Союзу.

Через небажання одної і другої сторони найти компроміс, конфлікт розроставсь і цю обставину використали для себе московські і москвофільські елементи. А в той час не так високий відсотково московський елемент на Україні значно підсилився московською еміґрацією. По захопленню в Московщині влади большевиками, московська інтеліґенція, рятуючи своє життя від голоду й большевицького терору, знайшла гостинний притулок в Україні. Та про свою льояльність до молодої держави найліпше оповідають самі московські зайди.

Наводимо витяг із статті герцоґа Лейхтенберґського, що стояв на чолі „Союзу — Наша Родина“:

„Названіе нашей новоявленной организаціи даем: „Союз — Наша Родина", и ставим цѣлью — офіціальной — борьбу с большевизмом и спасеніе Росіи, ничего больше. О тайной цѣли — „Єдиной, недѣлимой" ми в офіціально самостійной Украинѣ. конечно, говорить не можем, и Гетман не может, понятно, разрѣшить в управляемой им странѣ организаціи, которая явно не признавала бы самостійности. Говорить о монархіи офіціально тоже нельзя, ибо германское правительство заигрывает с нашими и украинскими „демократами" и даже с соціалистами и всячески старается тянуть Гетмана влѣво. Оно, значит, не может поддерживать монархистов в Россіи явно, ибо тогда посыпятся запросы в Рейхстагѣ со стороны соціалістов,

---

*) „Мав тенденцію до перетворення в дорадчий орґан при Гетьмані в справах національної політики Гетьманського уряду". Павло Христюк. „Українська Революція", т. III.

хотя в душѣ вѣроятно понимают, что с русской монархіей легче и скорѣе будет можно столковаться, чѣм с большевиками, которые начали отбиваться у них от рук".*)

Замість подяки Москалі вживали всіх засобів, щоб здискредитувати українську владу та провадили орґанізаційну працю з метою ліквідувати з першою нагодою самостійну Україну, використавши як найширший дозвіл Гетьмана на формування добровольчої армії. Формувалися тоді ріжні московські добровольчі армії, як ось: „Южная Армія", „Саратовская Армія", „Астраханская Армія", для чого по всіх більш-менш великих містах України були затягові бюра.

Гетьман увесь час підтримував добрі стосунки з Донським отаманом ґенералом Красновом, той постачав Донське військо зброєю, набоями й ріжним майном, потрібним для життя армії.

Частину цього Дін передавав Добровольчій армії (Денікина).

У герцоґа Лейхтенберґського находимо такий красномовний уступ:

„Правда, в Батайскѣ нѣмцами была учреждена официальная застава, долженствовавшая не пропускать этих снарядов на Кубань, дабы избѣжать нареканій со стороны большевиков. Но столько же правда, что без разрѣшенія нѣмцев и Гетмана, Краснов не мог бы получать этих русских снарядов ни пересылать их столь нуждавшейся в них Добровольческой Арміи. Нѣмцы сказали Краснову: „Мы ставим заставу в Батайскѣ но будем закрывать глаза, если Вы будете возить снаряды и патроны Добровольцам другим путем из числа удѣляемых Вам запасов". „И каждый день грузовики в обход Батайска возили по грунтовым дорогам на Кубань снаряды и патроны, которые доставляли Добровольцам Дон и Украина — ими непризнаваемые — с вѣдома ненавистных им нѣмцев. Вожди Добровольцев это знали".

Пізніше Добровольча армія за цю допомогу віддячила тим, що влітку 1919 року одночасово з большевиками воювала проти України й нищила все українське.

Про настрої та працю московської соціял-патріотичної демократії в Україні можна довідатися також зі споминів московського трудовика (ґрупи А. Керенського) В. Станкевича.**)

Крім національних московських орґанізацій в Україні осібно від них провадили підготовчу працю з метою повалити Українську Державу й московські большевики. Особливо сприяло большевицькій аґітації перебування в Київі московської большевицької мирової делеґації.

Ця делеґація, що з 23 травня офіціяльно почала переговори про мир з Україною, розвинула шалену аґітацію проти самостійної України.

Літом Український Національно-Державний Союз пере-

---

*) Герцог Лейхтенбергскій. — Как началась Южная Армія. „Архив русской революціи", т. VIII. Берлин 1923.

**) В. В. Станкевич: Воспоминанія 1914—1919 г.

Ґенерал-хорунжий ІВАН ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО.

Командир 2-го кінно-козацького Лубенського ім. Гетьмана Сагайдачного полку. Кошовий Отаман Вільно-козацьких військ Харківщини. Інспектор кінноти. Командир Окремої Кінної Дивізії.

Полковник ВАСИЛЬ ТЮТЮННИК.

Начальник Оперативного відділу Ґенерального Штабу. 1-ий Ґенерал-квартирмайстер військ Директорії. 1-ий помішник Начальника Ґенерального Штабу. 1-ий помішник Начальника Штабу Дієвої Армії. Командуючий Армією. — Помер у ніч з 19 на 20 грудня 1919 р. в м. Рівному, де й похований. На знимці з 1919 р. посередині от. ВАСИЛЬ ТЮТЮННИК, по боках — старшина Харабура і начальник політ. департ. М. Вн. Справ Кульчицький.

творився на Український Національний Союз*) і став у рішучу опозицію до Уряду. Та, як показало недалеке майбутнє, мав він багато підстав що до цього. Справді, чи можна знайти на світі другу велику державу за наших часів, щоб її уряд, без збройної перемоги над нею, міняв самостійність на федерацію?

Але Гетьманські міністри в жовтні федерували з Росією на папері,**) а 14 листопада вже з Гетьманом на чолі de facto.

Непевний того, що уряд і сам Гетьман Павло Скоропадський справді віддані самостійній Україні, а не вичікують лише відповідного моменту, щоб приєднати Україну знову до Росії — Український Національний Союз почав готуватися до повстання проти Гетьмана. Що до часу, коли приблизно почав Національний Союз готуватися до повстання, пише п. Крезуб: „Хоч повстання і було рішене, як Оперативним Штабом У. Н. С., так і Стрілецькою Радою щойно 30 жовтня і хоч щойно з того дня Окремий Загін Січових Стрільців можна вважати на воєнній стопі з Гетьманом, то фактичне підготування до повстання провадилось вже майже від кінця вересня.

Команда Загону вислала була ще за місяць перед рішенням повстання своїх старшин до ріжних місцевостей в Україні з дорученням вербувати охотників і чим скоріше відсилати їх до Білої Церкви.***)

Про підготовку Національного Союзу до повстання знав і Гетьман Скоропадський. Не маючи певности, що власними силами справиться з національними кругами, він шукав підпертя у москалів, а також склав таємну умову з Донським отаманом ґенералом Красновом підчас побачення з ним 3 листопада на ст. Скороходово (недалеко від Полтави). 10 листопада Чернигівщину, Полтавщину й Київщину оголошено на воєнному стані, як видко під вражінням революції в Німеччині, що вибухла там 9 листопада.

12 листопада в Київі зорґанізувався німецький „совдеп“ — Велика Жовнірська Рада на чолі з фельдфебелем Кірхнером.

Австро-Угорська армія перед повстанням була зовсім дезорґанізована, з цією армією можна було вже не числитися.

Противно, в німецькій армії, хоч там дух революції вже

---

*) До Українського Національного Союзу ввійшли майже всі українські партії й ґрупи. Не ввійшли партія хліборобів-демократів, що раніше входила до У. Н.-Д. С. та ліве крило партії У. С.-Р.

**) 19 жовтня було офіційно зачитано на засіданню Кабінету Міністрів „Записку в справі зовнішньої політики України"; її подали до голови Ради Міністрів Ф. Лизогуба десять гетьманських міністрів. Ці міністри висловили думку, що будування Української самостійної держави є шкідливе для України і вони пропонували розпочати військові операції проти Совітської Росії під гаслом відбудування єдиної великої Росії. Тільки пять міністрів із 15 були проти цього.

***) А. Крезуб. — Повстання проти Гетьмана й Січові Стрільці. „Літературно-Науковий Вістник" за грудень 1928 р. Львів, стор. 309.

панував, але з нею, як бойовою силою, доводилося ще дуже числитися.

14 листопада оголошено „Грамоту Гетьмана всієї України до всіх українських громадян і козаків України“, якою касувалося суверенність Української Держави й проголошувалося федерацію України з Росією.

У ніч з 14 на 15 листопада було вже розліплено в Києві відозву Директорії Української Народньої Республики, якою проголошено Гетьмана узурпатором і зрадником Української Держави.

16 листопада почалося повстання проти Гетьмана. На чолі його стала Директорія.

Висновок. Отже бачимо, що підготовчу роботу що до повалення Гетьмана, крім українських національних кругів, провадили рівнобіжно і незалежно від них ще й московські національні круги та большевики. Ці два ворожі Українській Державі чинники сіяли в масах України баламутство, дезорґанізацію, намагаючися спровокувати український національний рух. Така ворожа акція неґативно вплинула на темні маси і спричинилася до того, що підчас боротьби з большевиками наприкінці 1918 та початку 1919 року маса в більшості була байдужа до української справи, а дехто навіть бився в большевицьких лавах поруч із москвинами проти рідного війська. Маса співчувала тим, хто більше обіцяв їй матеріяльних вигід.

До цієї байдужости та зневірря у власну самостійну державу за того часу спричинилася до деякої міри діяльність гетьманського уряду та й сам Гетьман. Після революції, яка охопила величезні терени колишньої Російської імперії від Японського до Балтійського та від Білого до Чорного морей, було необачно реставрувати майже монархічний устрій в Україні, не відділеній „китайським муром“ від інших теренів, на яких панував дух революції, як це зробив Гетьман Павло Скоропадський. Коли повалено було трон Романових, що мав за собою більше, як 300-літню традицію, наївно було думати, що може утриматися український монарх майже в самій пожежі революції. Тим більше, що широкі народні маси цілком призабули за своїх колишніх славних гетьманів. Навіть ґеніяльний Наполеон, що своїми перемогами над зовнішніми ворогами прославив Францію, прямував до монархії не відразу, а поволі, роками. Своїм вчинком Гетьман Павло Скоропадський вдруге*) розбив єдність синів України підчас незакінченої боротьби за самостійність своєї батьківщини. Все це полекшило большевикам аґіта-

*) Першими — большевики України наприкінці 1917 та на початку 1918 р.

цію в Україні спочатку проти Гетьмана, а пізніше й проти Директорії.

II.

КОРОТКИЙ ОГЛЯД ВІЙСЬКОВОЇ СИТУАЦІЇ У НАШИХ СУСІДІВ НА ПЕРЕДОДНІ ПОВСТАННЯ ДИРЕКТОРІЇ.

Большевицька Росія. Зруйнувавши стару армію та захопивши до своїх рук владу, большевики, як реалісти, негайно приступили до орґанізування нової армії, яка б відповідала їхнім вимогам — була б знаряддям в їхніх руках, їм сліпо віддана. Особливо енерґійно взялися вони до праці в цьому напрямі після перших невдалих переговорів про мир з центральними державами в Берестї, коли німці повели рішучий наступ на Петроград.*)

У першій половині листопада 1918 року московська большевицька армія провадила боротьбу по внутрішніх операційних лініях на таких фронтах:

Східньому фронті (пізніше Колчаківському), що утворився в кінці травня проти чехословаків, до яких приєдналися напочатку російські старшинські орґанізації. Бойові події на цьому фронті розпочалися в 1918 р. головно в районі між середньою частиною Волги й південною частиною Уралу. В листопаді 1918 р. перевагу мали на цьому фронті большевики і тіснили противника у східньому напрямі.

Північний фронт повстав в Арханґельській ґуберні в перших числах серпня 1918 року. Він тягнувся від кордонів Фінляндії до р. Печори включно. З цілком зрозумілих причин він був не суцільний, і бойові операції провадилися там головно в районі залізниць та річок. У цій місцевості проти большевиків за допомогою Антанти, головно Британії, підняли повстання місцеві проти-большевицькі орґанізації.

Цей фронт, як для большевиків, так і для білих мав другорядне значіння. Він відтягав невелику кількість війська, але значно допоміг би Східньому фронтові зброєю, набоями та іншим майном, коли б пощастило злучитися з ним. Анґлійці до портів Мурманська й Арханґельська привезли багато зброї, набоїв, одягу та іншого майна, так потрібного для життя армії, а в цьому Східній фронт відчував велику потребу.

Південний фронт у першій половині листопада 1918 року мав для большевиків найбільше значіння.**) Цей

*) Московську столицю за того часу було перенесено з Петрограда до Москви.

**) З телеґрами начштареввоєнради республики від 17 січня 1919 р. за ч. 680 видно, що розмежувальною лінією між українським та південним фронтами були: Єлець — ст. Оскіл — Купянське — Бахмут — Новомиколаївська, на березі Озівського моря. Всі пункти виключно для українського фронту. (Літопис Революції ч. 1 (40) січень-лютий 1930).

фронт большевики створили ще в грудні 1917 р. проти Донських козаків і від того часу на цьому відтинку майже без перерви точилася запекла боротьба. У листопаді 1918 року він тягнувся від кордонів України через північно-східню частину Вороніжчини й південну Саратівщину, а ліве крило сягало району Царицина на Волзі.

У листопаді 1918 року большевики на південному фронті зосередили три армії: VIII, IX й X. Крім того зі східнього фронту вони перекидали підкріплення, як наприклад ґрупу Кожевнікова чисельністю в 20 тисяч бойців і 20 гармат та ще йшла допомога з центру Московщини, правда незначна, бо там у той час резерви було майже вичерпано.

Отже, в кінці грудня 1918 р. большевики на південному фронті зосередили 117 тис. баґнетів і шабель, 2000 кулеметів і 450 гармат.*)

Північно - Кавказький фронт. На цьому фронті большевики провадили боротьбу з Кубанськими й Терськими козаками, гірськими народами Північного Кавказу та Добровольчою армією.

Західний фронт почав існувати з виходом німецьких військ з окупованих земель на північ від р. Припяти. На 15 листопада большевицька армія Західнього фронту числила в собі 9.453 баґнетів, 250 шабель і 38 гармат. Большевики на цьому фронті поставили ціллю знову опанувати терен, що раніше входив до складу Російської імперії, та не дати в цьому районі зорґанізуватися білорусам і прибалтійським народам.

Крім цих головних фронтів у большевиків за того часу було багато клопоту в інших місцевостях, де крім хвилевих збройних виступів поширено було терор, саботаж та ін.

Висновок. Отже перед початком повстання проти Гетьмана московські большевики не мали можливости направити все своє військо проти України, а своїм однодумцям на Україні вони могли уділити лише незначної допомоги.

Донські козаки. Після того, як большевики захопили у себе владу, донські козаки стали на шлях самостійности. Свою державу вони назвали „Всевеликое Войско Донское". На передодні повстання проти Гетьмана Скоропадського донці провадили боротьбу з большевиками і по кількох місяцях боротьби з червоними звільнили від них свою землю і навіть захопили південні повіти Саратівської ґуберні та деякі північно-східні повіти Вороніжчини.

---

*) Н. Какурін: „Стратегический очерк гражданской войны" — (книжка ця совітського видання з 1926 року).

Успіхів цих досягли донці з великим напруженням своїх сил. Але большевики підвозили на Донський фронт підкріплення і в другій половині листопада ситуація там змінилася на некористь донським козакам. У зміні бойового щастя донців не так відіграла ролю чисельна перевага большевиків, як їхня аґітація, що розклала хоробре Донське військо.

Кубанські козаки. Кубанські козаки, нащадки славетних козаків запорозьких, що їх Катерина II переселила зі зруйнованої Січі на Кубань, ще з більшим завзяттям ніж донські козаки билися з москалями за свою самостійність.

Та на самостійність Кубані зазіхали не лише большевики, але й Добровольча армія, якої гаслом було — „єдина неподільна Росія". Хоч кубанські козаки врятували Добровольчу армію, підсилили її якісно та чисельно, одначе добровольчі керманичі все стреміли до того, щоб знищити самостійність Кубані. Якщо ж цього не осягли за Денікина остаточно, то тільки тому, що не мали сили.*) У першій половині листопада 1918 року Кубань звільнилася від большевиків. 14 листопада 1918 року більшість Кубанської Державної Ради висловилася за самостійність Кубані**) і представники Добровольчої армії при Раді демонстративно її залишили.

Добровольча армія. Репрезентувала московську армію і стояла за єдину неподільну Росію. Почала своє існування в Новочеркаську, на землі донських козаків. Першим орґанізатором її був ґенерал Алексєєв, бувший за начальника штабу верховного головнокомандуючого, коли ним був цар Микола II.

Добровольча армія не мала власного терену (московського), але вона перебувала в сусідстві з Україною. Ставилася вона вороже до Української Держави. Ця армія, якою по смерти ґенерала Корнілова керував ґенерал Денікин, була невелика. Коли вона розпочала свій похід з Ростова до Катеринодара, або, точніше, втікала***) з Дону 14 лютого 1918, то в своїх лавах мала

*) Кубанська армія в жовтні 1918 року числила 80—82 тисячі баґнетів і шабель. Добровольча армія Денікина (без козаків) літом 1919 р. виносила 17.500 (за відомостями ґен. шт. полковника Н. Какуріна).

**) „1/14 ноября 1918 года состоялось открытіе Кубанской Краевой Рады. Я и еще два представителя от Добровольческой арміи по соглашенію с Кубанским правительством вошли в состав Рады, как ея члены... Рада большинством голосов высказалась за самостоятельность Кубанскаго государства". Воспоминанія генерала А. С. Лукомскаго, т. II. 1922, ст. 118—121.

***) В конце января того года не стало генерала Каледина, а 10 февраля маленькая добровольческая армія не имея возможности оставаться в Ростове, перешла у Аксая на левий берег Дона... К этому времени (середина апреля) началось оздоровленіе Дона от тяжкой большевистской болезни". Воспоминанія генерала А. С. Лукомскаго, т. II. 1922, ст. 93.

лише 2500 бойців, влітку ж 1919 року, за часів свого розквіту, начисляла 17.500 баґнетів і шабель.

Коли взяти під увагу, що в рядах Добровольчої армії були українці, які випадково, через відрізаність від Української армії попали туди, рятуючи своє життя від большевиків і махнівців, та інші народности, то правдивих москалів було ще менше. І ця жменька намагалася диктувати на українських і козацьких землях! Тільки загальна небезпека большевиків та вплив Антанти*) на козаків стали на перешкоді знищенню Добровольчої армії раніш, як це сталося.

У першій половині листопада 1918 року Добровольча армія та Кубанські й Терські козаки билися з московськими большевиками на кордонах Кубанщини й Терщини.

Кримська татарська республика. Хоч Крим заселений найбільше укранцями,**) одначе напередодні повалення Гетьмана Скоропадського він становив самостійну Татарську республику. Це прикре явище сталося через помилку Центральної Ради.

У першій половині листопада 1918 р. там майже не було татарського війська, яке могло б загрожувати Україні. До того ж татари й інші народи Криму ставилися до України прихильно,***) а тому небезпеки відтіля не приходилося чекати. Тільки зовнішня інтервенція з боку моря могла бути для України небезпечною.

Наприкінці літа 1918 р. саме життя довело, що Крим економічно є тісно звязаний з Україною.****) Незадовго до повстання проти Гетьмана в Київі відбулися переговори з представниками Криму про приєднання його до України на автономних засадах. Ця справа була вже на доброму шляху.

---

*) „Благодаря воздействію на атамана войска Донского начальника британской миссии при Добровольческой арміи генерала Пуль, генерал Краснов, наконец, согласился на подчиненіе Донской арміи главнокомандующему Добровольческой арміи и 26 декабря 1918 года (8 января 1919 г.) генерал Денікін отдал приказ, что по соглашенію с атаманами войск Донского и Кубанського он вступил в командованіе всеми сухопутными и морскими силами, действующими на юге Россіи". (Воспоминанія генерала А. С. Лукомскаго, т. II, стор. 128—129).

**) „Нарешті були причини чисто етнографічні — великий процент українського населення в Криму". (Дмитро Дорошенко. Мої спомини. Ч. III, стор. 35). „У Криму не було вже в 70 роках суцільної татарської національної території. Тим менше можна нині говорити про суцільну татарську національну територію в Криму". (Петро Франко. Огляд території України. Після д-р. С. Рудницького. Відень. 1921. стор. 22).

***) ...„Населення: фактично воно хотіло прилучитися до України: і татари, і німці-колоністи, й українці. Не хотіли цього лише росіяни, що опинилися біля влади". (Дмитро Дорошенко. Мої спомини. Ч. III, стор. 35).

****) Підчас економічної бльокади Криму Україною в кінці літа 1918 р.

Польща. Позбавлена права (по першому повстанню проти Росії в 1831 році) тримати власну армію, Польща в першій половині листопада 1918 року не мала на своїй території власної реґулярної армії.

Наприкінці 1916 року Центральні Держави ліквідували Польські Леґіони та інтерновали в таборі Щипіорному біля м. Каліша. А в 1917 році було заарештовано їхнього команданта Юзефа Пілсудського й увязнено в Маґдебурґській фортеці.

Але завдяки високому патріотизму польської інтеліґенції і широких мас польського народу, завдяки його орґанізованості, а головно завдяки енерґії і талановитости польського національного Вождя, Юзефа Пілсудського, Польщі легко було створити національну армію. 31 жовтня 1918 року Краків і вся Західня Галичина вже скинули ярмо неволі, хоч німці ще окупували більшість польської території. Самі поляки вважають за день відродження самостійної Польщі 11 листопада 1918 року. Цього дня повернувся з вязниці їхній національний Вождь.

Юзеф Пілсудський головну увагу звернув на військо, зорґанізував його, запалив відвагою серця своїх вояків і незабаром позитівні наслідки його праці яскраво відбилися на полях боїв. Правда, цьому, крім того, сприяла допомога Антанти, не тільки моральна, але й матеріяльна.

1-го листопада у Львові і взагалі у Східній Галичині розпочалася боротьба поляків з українцями, а трохи пізніше на Волині і на північ від Припяти з московськими большевиками. Деякий час поляки мали напружений стан на чеському й на німецькому кордонах.

Румунія. У своїх споминах ґенерал Людендорф пригадує кілька випадків, що румуни підчас Світової Війни уперто й хоробро билися,*) але в цілому румунська армія не була добре підготовлена як бойова сила.**) В ній було 750 000 вояків.***)

Ця цифра напевно стосується до всієї румунської армії по її мобілізації в серпні 1916 року. Щоб більш-менш приблизно оцінити польову румунську армію підчас Світової Війни та до деякої міри числити можливости для Румунії на випадок війни

---

*) Ерих Людендорф. Мои военныя воспоминанія. 1914—1918 г. В перекладі О. Г. Моровича, т. I, стор. 272, 285 та інші.

**) На сторінці 288 тих же споминів ґенерал Людендорф каже: „Незабаром і в більшій кількості появилися росіяни, які билися краще за румун". Нам також доводилося не раз чути про це від багатьох учасників румунського фронту. — Автор.

***) На сторінці 231 він каже: „Наші противники безнастанно збільшувалися в числі... тепер по їх стороні виступила ще й Румунія з 750.000-им військом".

її з Україною в листопаді 1918 року, наводимо нижче витяг з московського військового журналу, що його видавала перед Світовою Війною Військова Академія:

„Сообщеніе генерала Крайничано. В румынской Академіи генерал Крайничано сделал недавно сообщеніе на тему „Румынія в случае войны"... Во второй части он очертил состояніе румынской арміи: она в военное время выставит 400.000 человек действующих войск, пополненных семью возрастными классами (это означало бы 15 дивізій, а не 10, соответствующих мирной організаціи) и 10 резервных дивізій из остальных 10 возрастных классов запаса. Затем остается еще 4 класс ополченія для формированія частей для местной обороны... *)

„По германским источникам сила румынской арміи определяется, считая только части полевой арміи в военное время (без частей запасных, гарнизонных и ландштурма) в 169 батальонов пехоты, 12 рот пограничной стражи, 83 ескадрона, 124 батареи, 19 крепостных артилерійских и 19 технических рот, всего 210.000 человек, 18.000 лошадей, 496 современных и 150 устарелых пушек и 140 пулеметов. Для формированія резервных частей и других имеется запас 200.000 обученных людей".**)

У Світову Війну німці перемогли Румунію й окупували її.

Ось як пише в своїх споминах про стан Румунії того часу (1918 р.) міністер закордонних справ за часів Гетьмана Дмитро Дорошенко:

„Обкарнана й спутана в своїм економічнім житті Букарестським миром з Центральними Державами (цей мир складено 5 березня 1918 р.) Румунія кинулася шукати собі компенсації на сході — в Басарабії. Німці дали на це мовчазну згоду, обминувши зовсім питання про східні границі Румунії.***)

Отже Румунії, знищеній і виснаженій війною, тяжко було б провадити війну з Україною в широкому маштабі. Але користуючи з тяжкої ситуації в Україні на початку 1918 року, румуни окупували Басарабію, і тимчасовим кордоном з Румунією став Дністер. Як Центральна Рада, так і уряд Гетьмана протестували проти цього кроку нашого сусіда. Але не маючи вільного війська, щоб підкріпити протест зосередженням на кордонах з Румунією відповідної кількости його, вони нічого позитивного для України не дістали.

Як бачимо, стосунки Румунії до України за того часу не були цілком добросусідські, кордони її остаточно встановлені не були, а тому на цьому відтинку потрібна була обережність. Були вони під загрозою небезпеки й на заході, з боку хоробрих угорців, з приводу ідеї Великої Румунії.

Отже вважаємо, що Румунія на випадок конфлікту з нами не мала б змоги тоді скерувати проти України всієї своєї польової армії. Як видко зі споминів Дм. Дорошенка, за часів пе-

---

*) Известія Императорской Николаевской Военной Академіи. Ч. 36, декабрь 1912 г. ст. 1942.

**) Теж Ч. 45, сентябрь 1913 г., ст. 1412.

***) Дм. Дорошенко. „Мої спомини", ч. III, стор. 31.

ребування німців в Україні Румунія мала право тримати у себе 8 дивізій.*)

Отже проти України Румунія в короткому часі могла б виставити кілька дивізій. Але на цей крок наприкінці 1918 і початку 1919 років вона, на нашу думку, самотужки не відважилася б, маючи у себе в запіллі незадоволену, окуповану більшість населення Басарабії. Тільки з наказу Антанти і за її допомогою могла б зробити цей крок.

З. У. Н. Р. Наприкінці жовтня 1918 р. в Австро - Угорщині вибухла революція. Кожний нарід, що входив до складу цієї держави, почав будувати своє власне життя.

У ніч на 1 листопада 1918 року українці опанували Львів.**)

У Східній Галичині, де українці становлять більшість населення, повстала Західня Українська Народня Республика. З цього часу в Східній Галичині розпочалася війна українців з поляками, що тягнулася на протязі 8 і пів місяців. У. Н. Р. допомагала своїй сестрі не тільки матеріяльно, а почасти й військом.***)

Правда, це військо було невеликої кількости та якости (загін отамана Долуда, курінь сотника Кравчука, Окрема Козятинська бриґада, Дніпровська бриґада).****) Наддніпрянський Уряд зробив у цьому напрямі все можливе за обставин того часу на Великій Україні.

Висновок. Отже, на передодні повстання Директорії проти Гетьмана ніодин з наших сусідів не мав фізичної можливости провадити проти України наступову війну в широкому маштабі. Північний наш сусід напружував усі свої сили на білих фронтах і чергова боротьба у нього назрівала на північ від р. Припяти, головно між Фінською затокою та колишньою Ковенською ґубернею.

Східні сусіди провадили запеклу боротьбу з московськими большевиками.

Кримська Татарська Республика майже не мала армії і більшість її населення ставилася до України прихильно.

Польща майже не мала на своєму терені армії, а до того вся її увага спочатку було звернена на З. У. Н. Р.; тоді якраз точилася боротьба за опанування Львовом.

---

*) „Згідно пункту 5-му Букарештського миру Румунія мала демобілізувати 8 своїх дивізій, а по заключенню мира з Россією мала бути демобілізована решта, за виїмком тих частин, які потрібні для охоронної служби на східньому кордоні". (Дм. Дорошенко. Спомини, ч. III, стор. 32).

**) 22 листопада 1918 р. українські війська опускають Львів.

***) Др. Степан Шухевич. Спомини, ч. І, стор. 61 та інші.

****) Там же, частина І.

Румунія найбільше мала можливостей до бойових чинів у районі на схід від Дністра, але у неї не було до того конечної потреби, бо на схід від Дністра живе невеликий відсоток молдаван і нема вигідних природніх кордонів.

III.

СТАТИСТИЧНИЙ ОГЛЯД ЛІВОБЕРЕЖЖА.

а) Лівобережжа перед повстанням Директорії. (Схема).

Не вся територія Лівобережжа, що мало великий переважаючий відсоток українців, входила на передодні повстання до Української Держави. Наприклад, таганрозький повіт з більшістю українського населення входив до складу Держави „Всевеликого Войска Донского", Крим — до Татарської Республики.

Кордон на півночі з Совітською Росією проходив від Дніпра на північ від Річиці, м. Гомеля (колишня південна частина Могилівської ґуберні), далі на північ від м. м. Суража, Мглина*) (Чернигівщина). До Лівобережжа відійшли також південні повіти Курської й деякі повіти Воронізької ґуберній.

З митниць на цім кордоні нам відомі: Михайлівський Хутір (40 верстов на північ від м. Глухова, біля залізниці Брянськ — Ворожба) і Корнево (90 верстов на південний захід від Курська, біля залізниці Курськ — Ворожба — Київ.

На сході Лівобережжа мало кордони з „Всевеликим Войском Донским". Ці кордони відповідали дореволюційній межі з „Областью Войска Донского".

На півдні — Озівське море, Кримська Татарська Республика, що мала кордон з Україною на північ від м. Перекопу, далі до Дніпра — Чорне воре.

Щоб уявити, бодай приблизно, простір Лівобережжа з кінця 1918 року, наведемо віддаль її крайніх пунктів. Найбільша віддаль між крайніми пунктами півночі й півдня 770 верстов (без Криму), а найбільша віддаль від Київа в східньому напрямку 760 верстов.

б) Характер місцевости.

Лівобережна Україна лежить на прорізаній річними долинами рівнині, що на півдні спадисто нахиляється до моря (починаючи від Дніпровського лиману до річки Молочної, що впадає до Озівського моря біля Мелитополя) і до морського узбережжа сходить невеликою камянистою кручею. Вздовж берега Озівського моря тягнуться довгі коси. Північно-західне побережжа

---

*) Це до деякої міри видко з наказів Армії Української Держави. Ч. 17, 5 червня і ч. 31, 22 червня 1918 р.

ЛІВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА
ЗАГАЛЬНА СХЕМА ПОДІЙ
Від 17.XI-1918 р. до 6-II-1919 р.
40 0 40 80 120 км.
МОСКОВЩИНА
ДОНЩИНА
Гомель
Річиця
Мозир
Стародуб
р. Сож
р. Припять
Городня
Новгор.-Сіверськ
р. Десна
ЧЕРНИГІВ
Глухів
КУРСЬК
р. Сейм
ВОРОНІЖ
Бахмач
Конотоп
ст. Ворожба
Ніжин
Крути
Суми
Ромен
КИЇВ
Коротояк
ст. Лиски
Новохоперськ
Острогожськ
Білгород
Пирятин
ст. Гребінка
р. Дніпро
Ромодан
Золотоноша
Черкаси
Валуйки
ХАРКІВ
р. Дон
р. Сула
р. Псел
ПОЛТАВА
Купянськ
Кременчуг
р. Донець
Старобільськ
Лозова
Словянськ
ст. Міллерово
Словяносербськ
Павлоград
Бахмут
КАТЕРИНОСЛАВ
Луганськ
ст. Никітовка
Олександрівськ
М.Ф.-Ш.

самого моря є мілке. Цей терен хоч і не має високих гір, проте не має на всьому свойому просторі й одноманітної конфіґурації місцевости. Дніпрова долина лежить усього 30—40 сажнів над рівнем моря.

За широкою Наддніпрянською низиною лежать — Лівобережна височина й Донецький кряж. Розділяє їх неширока низина, по якій тече р. Донець.

Лівобережна височина має не більш, як 250 метрів і тільки в деяких місцях на сході досягає 270 — 280 метрів над рівнем моря. Північно-східня частина Лівобережної височини має ґрунт, що його легко розмивають води, і поверхня тут дуже неоднакова. До річних долин прилягають численні яри. Деякі з них тягнуться на десятки верстов і мають широкі розгалуження.

Донецький кряж не високий, і поверхня його майже однакова. Місцями трапляються окремі горбки, що їх звуть могилами. Вони не бувають вищі за 370 метрів. Вищу частину Лівобережжа прорізали глибокі яри, провалля та балки.

Річки. Північна і середня частини Лівобережної височини схиляються на південний захід, а південна частина знижується на південь. На південно-західньому схилі течуть: Дніпро, Десна з Сеймом, Сула, Псьол, Ворскла, Орель; по південному схилі і до Дону тече Донець з своїми допливами. Усі ці річки мають дуже широкі долини. Вони глибоко врізалися у височину і поділили її на довгі й вузькі смуги. Правий беріг річних долин підводиться круто, а лівий — похилий. Річки ці, хоч і досить довгі, не надаються навіть для сплаву. Вони течуть широкими долинами й найнижча частина долини заливається в повінь. Мало не всю долину вкривають луги, болота, озера й ліс.

Через те, що майже всі річки течуть з північного сходу на південний захід, а Донець на південь (в більшій своїй частині в Україні), вони на випадок війни з Москвою не можуть служити за перешкоду для ворога. Тільки Десна з Сеймом можуть бути до деякої міри перешкодою для московських військ, що наступатимуть з півночі.

Найбільші річки Лівобережжа — Дніпро, Десна й Донець. Судохідних рік на Лівобережжу дві: Дніпро й Десна. Ця друга маловодна. Пароплави плавають від устя тільки до Новгорода Сіверського.

Найбільша річка, що зрошує Лівобережжа, є Дніпро. Дніпро судохідний за винятком лише порогів (на Катеринославщині), що тягнуться вздовж на 70 верстов. На весні та в початку літа через пороги гонять за водою численні плоти та баржі. За порогами він поділяється на протоки і там розпочинаються плавні. На плавнях багато великих і малих островів. Низькі острови поросли височенним густим очеретом, вони вкриті травяними болотами. Уся ця місцевість покраяна безліччю річних протоків.

Перед порогами на південь від м. Черкас низина лівого берега Дніпра має широку долину, де багато травяних болот та озер. У районі порогів Дніпровська долина дуже вузька. Зараз за порогами лежить історичний острів Хортиця. За Хортицею долина Дніпра поширюється й утворює „Великий Луг“.

Ця найбільша річка України могла би бути серйозною перешкодою підчас ворожого наступу зі сходу.

Через Дніпро в межах України описуваного часу були такі переправи:

1. Річиця — залізничний міст,

2. Київ — залізничний міст, ланцюговий міст та три деревляні, збудовані підчас Світової Війни (стратеґічні) мости.

3. Черкаси — залізничний міст.

4. Кремінчук — залізничний міст.

5. с. Кічкас — залізничний міст (10 верстов на південний захід від м. Олександрівського).

6. Катеринослав — залізничний міст.

7. м. Олександрівське — кілька поромів.

8. Никопіль — кілька поромів.

9. Кахівка, напроти Берислава — деревляний розсувний міст.

10. Олешки-Херсон — переправа пароплавами.

11. Крім того, деревляний міст (якого, мабудь, збудовано в 1915 р., стратеґічний) на південний захід від Переяслава в районі с. с. Андруші — Монастирок. Про цей міст подав відомости інженер сотник Касяненко, що з 3-м полком Чорноморського Кошу в кінці січня 1919 р. по ньому переправився на Правобережжя.

Л і с и. Західня частина Чернигівщини, що лежить по Десні та її допливах — Остру і Снові — є цілковите Полісся. У східній частині її ще досить лісів.

На Полтавщині лісів мало, вони скупчилися у середній частині її та головно ростуть по долинах. Південна і південно-східня частини Полтавщини — цілковитий степ.

Східня частина Слобожанщини, що лежить у кориті Донця з допливами (межи ними найбільший Оскіл) і у верхніх частинах Сули, Псьолу і Ворскли з давніх-давен є степом. Західня частина Слобожанщини є лісостеп. Взагалі лісу на Слобожанщині не багато. Невеликі гаї туляться до річних долин та балок.

Катеринославщина та Таврія є степ, тільки по балках можна зустрінути невеликі гаї.

Місцевість на Чернигівщині, з причини свого залісення, менше сприяє операціям кінноти, а решта Лівобережжа — навпаки. По лісових місцевостях військо обох сторін краще забезпечене від нападу повітряної фльоти (маскування).

Лісова місцевість сприяє партизанським чинам місцевого на-

селення. В 1919 році наше військо добре це відчуло на собі, бо з початку того року великий відсоток місцевого люду на Чернигівщині був збольшевичений.

Головні воєнні шляхи. а) З а л і з н и ч н і.

З півночі на південь:

1. Білгород — Харків — Лозова — Синельникове — Олександрівське — Севастопіль (двоторовий).
2. Новий Оскіл — Валуйки — Купянське (звідси двоторовий) — Донецька сітка.
3. Михайлівський хутір — Глухів — Ворожба — Суми — Мерчик — Мерефа.
4. Михайлівський хутір — Терещенська — Конотоп.
5. Новозибків — Новгород Сіверський — Терещенська.
6. Гомель — Городня — Бахмач — Ромен — Ромодан — Кремінчук.
7. Чернигів — Крути — Ічня — Гребінка — Золотоноша — Черкаси.
8. Льгов — Суджа — Свекловична — Золочів — Люботин — Харків.
9. Рильське — Корневе — Суджа.
10. Ліски — Мілєрове.
11. Білгород — Волчанське — Купянське.
12. Купянське — Попасна — Никитівка — Таганрог.
13. Чаплине — Бердянське.
14. Очеретине — Маріупіль.

З північного сходу на південний захід:

1. Корневе — Ворожба — Київ (двоторовий).
2. Острогожське — Валуйки — Купянське.
3. Харків — Полтава — Кремінчук.

З південного сходу на північний захід:

1. Дебальцеве — Славянське — Лозова — Полтава — Гребінка — Київ.
2. Очеретине — Катеринослав (двоторовий).
3. Унеча (на південь від м. Мглина) — Новозибків — Гомель.
4. Білгород — ст. Баси — Суми.
5. Ізюм — Харків.

б) Ш о с и: 1. Стратеґічна: Київ — Бровари — Козелець — Чернигів — Гомель.

в) Б р у к о в а н і ш л я х и:

1. Ромен — Суми.
2. Ромен — Гадяч.
3. Ромен — Лохвиця.
4. Ромен — Глинське.
5. Катеринослав — Синельникове — Луганське.
6. Луганське — Таганрог.

Найбільше значіння мають маґістралі (двоторові): Курськ — Харків — Лозова — Севастопіль і Курськ — Київ.

г) Ґрунтові шляхи:

На ґрунтові шляхи Лівобережжа бідніше за Правобережжа. На південному сході і півдні їх менше ніж у західній частині (крім Чернигівщини й Центральної частини Лівобережжа). Особливо мало шляхів у західній частині Чернигівщини і східній частині Слобожанщини. Кращі шляхи і більше їх з півночі на південь.

У суху погоду ґрунтові шляхи добрі не тільки для війська, але й для обозів. Після дощів вони дуже розкисають і стають невигідні для пересування війська. Невигідні шляхи в долині Дніпра від Никополя до самого моря, а то через пісок. Взагалі Лівобережжа шляхами порівнюючи бідне. Тільки Донецький басейн (гірсько-заводський край) краще забезпечений ними, особливо залізничними, ніж інші частини Лівобережжа.

Залюднені пункти. Залюднені місця зустрічаються часто, особливо в центральній частині Лівобережжа. Менше залюднені вони в західній Чернигівщині, Слобожанщини та на півдні Таврії.

На Слобожанщині населення живе великими слободами та селами. Є залюднені місця, що мають 25—30 тисяч населення. Селитьби на Слобожанщині рідші, але більші ніж у центральній частині Лівобережжа.

Населення гірсько-заводського району (Катеринославщина й Донеччина, Таганрозький повіт) має більше як 2/3 українців. У цьому районі мешкають також москвини, німці, жиди, греки (трапляються головно в Маріуполі та його повіті), болгари, молдавани й татари.

У Донецькому районі, навколо фабрик, рудень та копалень повиростали великі оселі. Деякі мають десятки тисяч людности. Наприклад, Юзівка 37 тисяч, Каменське 17 тисяч та інші.

Військо на Лівобережжі, за відповідною орґанізацією, завжди можна постачати харчами, фуражем, а також розміщувати його по приватних помешканнях.

Населення Лівобережжа в кінці 1918 р. та на початку року 1919 було в більшости на стороні большевиків або невтральне і, на нашу думку, національно менше свідоме, ніж населення Правобережжа.

IV.

ВІЙСЬКА ДИРЕКТОРІЇ І БОРОТЬБА З ГЕТЬМАНЦЯМИ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ.

Розміщення та кількість українського війська на Лівобережжі 16. XI. 1918 року. По революції в Центральних Державах (жовтень - листопад) та по розкладі австро-угорсько-

го, а почасти й німецького війська, Гетьман Скоропадський міг покладатися підчас боротьби з Директорією тільки на власні сили

Німці були зацікавлені в тому, щоб як найскорше виїхати до Німеччини, а тому вступати у бій з українцями уникали.

16 листопада н/ст. 1918 року українські частини на Лівобережжі займали такі райони:

а) Окрема піша Запорозька дивізія — на Харківщині. Штаб дивізії в с. Тарасівка*):

1 Запорозький ім. Гетьмана Дорошенка полк в Старобільському повіті, по демаркаційній лінії, що йшла річкою Айдаром.

2 Запорозький полк в Харкові.

3 Гайдамацький і 4-ий Запорозький ім. Гетьмана Богдана Хмельницького піші полки — по демаркаційній лінії (р. Айдар).

Бойовий склад дивізії: 3000—3500 баґнетів і 150 шабель. Про гармати й кулемети, на жаль, даних не маю.

б) Піша дивізія Сірожупанників — на Чернигівщині. Штаб дивізії в Конотопі.

1 піший полк в м. Алтиновці (21 верства на північ від Конотопа).

2 піший полк в м. Кролевцю.

3 піший полк в Конотопі.

4 піший полк в м. Коропі (40 верстов на північний захід від Конотопу).

Гарматний полк у м. Алтиновці.

Інженерна сотня в Конотопі.

Бойовий склад дивізії: 600 баґнетів, 80 шабель і 32 кулемети.**)

в) Кадри***) чотирьох корпусів:

V Чернигівського. Штаб корпусу в Чернигові.

VI Полтавського. Штаб корпусу в Полтаві.

VII Харківського. Штаб корпусу в Харкові.

VIII Катеринославського. Штаб корпусу в Катеринославі.

Кожний кадровий корпус з мобілізованими старшинами міг виставити пересічно до 2.000 баґнетів.

г) Коші****) (ірреґулярне військо):

Чернигівський — на Чернигівщині. Штаб у Чернигові.

---

*) Зі слів ґенерала Козьми. Сотник Монкевич у своїх споминах каже -- за с. Білокуракино.

**) Гармати не надавалися до вжитку: не було панорам, мірників, зіпсовані компресори, брак гарматних набоїв.

***) Старшини, підстаршини й кілька немуштрових козаків. Муштрових козаків не було.

****) Коші (Вільне Козацтво) на передодні повстання проти Гетьмана були на Лівобережжі ще в першій стадії формування, а тому й не виявили ніякої відпорної сили на тому чи іншому боці. Пізніше брали активну участь у боротьбі проти большевиків Чернигівський та Слобідський коші.

Слобідський — на Слобожанщині. Штаб у Харкові.

Полтавський — на Полтавщині. Штаб у Полтаві.

Катеринославський — на Катеринославщині. Штаб у Катеринославі.

д) Російські відділи старшин*), які в оперативному відношенню підлягали гетьманському командуванню. Ці відділи-дружини було розміщено в багатьох містах Лівобережжа, як наприклад: Чернигів, Гомель, Глухів та ін. Вони були незначного бойового складу і в одному пункті не сягали понад 1.000 баґнетів.

е) Крім того, в кожному повітовому місті була комендантська сотня (80—100 чоловіка); половина з неї піша, друга — кінна, і повітова кінна сотня в 100—150 шабель.

З цих військ на Лівобережжі Директорія могла числити на Запорозьку дивізію, дивізію Сірожупанників та на деякі полки кадрових корпусів. Більшої допомоги з Правобережжа Гетьман не міг подати тому, що там провадилася головна боротьба та й сама столиця була в небезпеці.

Повстання на Лівобережжі в листопаді й грудні 1918 р. Повстанський штаб, що утворився на Правобережжі з кількох активних членів Українського Національного Союзу, доручив полковникові Болбачанові керувати на Лівобережжі загальним повстанням,**) яке розпочалося 17 листопада 1918 р.***)

Заходи Гетьманського командування в обороні Київа. Як тільки вибухло в Україні протигетьманське повстання, то в Київі негайно зорґанізувався збірний відділ із Сердюків і московських старшин. Його враз з бронепотягами спрямовано на ст. Бахмач (на Чернигівщині), бо після вибуху революції в Німеччині Гетьман Скоропадський не міг покладатися на німецьке військо, що залишалося ще на Лівобережжі, а з другої сторони, через можливість порозуміння повстанців з московськими большевиками, посідання цього важливого в стратеґічному відношенні залізничного вузла мало велике значіння для забезпечення Київа з північного сходу до залізниці. Закріпивши за собою цей вузол гетьманське військо зачиняло найкоротші залізничні шляхи на Київ з напрямків Гомель — Бахмач,

*) На початку листопада 1918 року вийшов статут для цих відділів-дружин. В статуті було зазначено, що факт приналежности до дружини не є рівнозначним з фактом вступу на українську військову службу. П. Христюк, т. III.

**) Володимир Оскілко, що належав до Повстанського штабу, в своїй брошурі „Між двома світами” на стор. 13 так каже про це призначення: „Зокрема на Лівобережжі воєнні операції доручено було полковникові Болбачанові”.

***) На Правобережжі — 16 листопада 1918 року.

Брянськ — Михайлівський Хутір — Конотоп — Бахмач, Курськ— Ворожба — Бахмач, Ромен — Бахмач. Трохи пізніше надіслано до району Бахмача допомічний невеликий відділ з Чернигова з бронепотягом. Цей відділ не стало там перебував, а по упливі певного часу замінявся свіжим відділом з Чернигова.

На чолі гетьманських військ стояв полковник Кондра, а пізніше полковник Даценко (забитий в грудні на ст. Дарниця).

Боротьба в районі Бахмач — Крути ів інших місцях перебування Сірожупанників.

У районі Бахмач — Крути відбулись найупертіші та найзатяжніші бої на Лівобережжі поміж військами Директорії та Гетьмана. Вони точилися на протязі майже місяця й увесь тягар припав на долю Сірожупанників.

Отже, в першу чергу коротко розглянемо, за яких умов для дивізії розпочалася ця боротьба й який вона мала перебіг.

Гетьман Скоропадський, як видно, не довіряв Сірожупанникам і, безумовно не без його відому, робилося все можливе (аби тільки не дуже кидалося в очі), щоб поволі знесилити цю дивізію. І він мав на те досить підстав, бо Сірожупанники були самостійники, а Гетьман ішов до відбудування єдиної неподільної Росії.

У цій дивізії йшли часті зміни вищого командного складу: замість національно свідомих старшин-сірожупанників на вищі посади призначалося старшин, які з фахового боку можливо були й досвідченіші, але переважно ворожі ідеї самостійної України. Вони не зміцнили дивізію, але довели її до занепаду, до того жалюгідного стану, в якому вона опинилася на передодні повстання. Може навіть таке ставлення до неї було свідоме, щоб навмисно мати з неї найменше боєздатну частину. Правда, її можна було б зовсім знищити, як це було пророблено з Синєжупанниками, але це зробило б недобре враження в Україні.

Дивізія, що числила в собі спочатку 6.000 баґнетів, на 16 листопада 1918 року мала щось до 600 баґнетів, а за деякими відомостями і того менше.*) Не було ніодної гармати в боєздатному стані. В полках дивізії на передодні повстання майже не було набоїв, бо ледви 600—900 набоїв на полк,**) і ніодного гарматного набою на цілу дивізію. За кілька днів перед повстанням, на підставі розпорядження з Києва, дивізію Сірожупанників малося пересунути до району Гомель — Річиця. Вже було призначено від частин дивізії квартирієрів в загальній команді старшини штабу дивізії.

У районі дивізії Сірожупанників в Конотопі повстання почалося в ніч з 17 на 18 листопада. Командування дивізією обняв

---

*) По 100—120 козаків на полк (дивізія 4 полки). В. Прохода, підполковник: „Табор" ч. 9, стор. 92.

**) Він же. „Записки до історії Сірих" в „За Державність", зб. І, стор. 84.

призначений від Директорії сотник Палій, що перед повстанням служив у залізничній охороні в районі Бахмач—Конотоп. Перед тим він командував курінем в дивізії Сірожупанників; за часів Гетьмана його було перенесено до резерви армії.

Командир дивізії ґенерал Василів-Чечель, начальник штабу дивізії ґенерал Піонтковський і частина 3 полку *), розміщеного в Конотопі, оголосили невтралітет. Одначе більшість цього полку відверто стала на бік Директорії, і влада в Конотопі без пролиття крови відразу перейшла до рук її прихильників.

Решта полків дивізії дістали телефоноґрамою між 3 й 5 годинами 18 листопада наказ нового командування про негайне зосередження всіх полків у Конотопі.

Другий полк Сірожупанників дістав наказ залишатися на місці (Кролевець), щоб ліквідувати гетьманську залогу міста й гетьманські карні відділи в районі Кролевця та прийняти від німців, що збиралися виїзджати до Німеччини і вже почали поволі тягнутися до району Бахмача, Шостенський пороховий завод (при залізниці верстов 30 на північ від Кролевця).

З командирів полків після перевороту залишився лише командир 1 полку полковник Пузицький через свою рішучість та уміння швидко орієнтуватися в тодішніх складних обставинах.

Першого ж дня повстання з Конотопу вислано невеличкий загін 3 полку до району ст. Бахмач.

19 листопада ввечері перший полк Сірожупанників, на чолі з полковником Пузицьким, у повному складі прибув до Конотопа в розпорядження отамана Палія. Того ж таки 19 листопада проголошено мобілізацію в районі перебування Сірожупанників. Мобілізація пройшла добре. На 4—5 день по її оголошенні почали прибувати мобілізовані і брали участь в боях під Бахмачом, Крутами та інде.

20 листопада гетьманці атакували загін 3 полку Сірожупанників у районі ст. Бахмач, потиснули його й оволоділи стацією. Розвиваючи цей успіх гетьманці продовжували свій наступ у напрямку на Конотоп, очевидно з метою захопити це місто і задушити повстання на самому початку.

Хоч німці відкрито й не виступали по боці Гетьмана проти військ Директорії, але деякі перешкоди ставили. Так,наприклад, німецьке командування, як тільки гетьманці заняли ст. Бахмач, запропонувало Сірожупанникам в ультимативній формі на протязі 3 діб відійти від залізниці на 20 верстов вбік, загрожуючи в противному разі обеззброїти їх. З цього приводу було скликано нараду командирів частин. Становище Сірожупанників і так було важке, а вимоги німців ще більше ускладнили його, тим більше, що всі військові склади були в руках німців. На цій нараді полковник Пузицький запропонував поставити німцям контр-ульти-

*) Зі слів ґенерал-хорунжого А. Пузицького.

матум, в якому вимагати від них цілковитого невтралітету в боротьбі Сірожупанників з гетьманцями та передачі Сірожупанникам складів зі зброєю й муницією, зазначивши, що на випадок відмови буде зроблено повстання й проти німців. Тоді буде зруйновано залізницю, а це затримає евакуацію їхнього війська на батьківщину. На німців, що по революції в Німеччині тільки й мріяли про найскорше повернення додому, ця загроза зробила належне враження.

22 листопада німці передали Сірожупанникам військові склади, що знаходилися в селі Верьовка (недалеко від Конотопу) і повідомили, що не будуть активно виступати в боротьбі Сірожупанників з гетьманцями. З цього дня дивізія вже мала в достатній кількості зброю, набої та інше.

Порозуміння з німцями якраз було начасі, бо 21 листопада гетьманці захопили перестанок Калинковичі (16 верстов на захід від ст. Конотоп), а 22 листопада повернулася, не осягнувши позитивних наслідків, делеґація Сірожупанників до московської большевицької Таращанської дивізії, що перебувала на північ і північний схід від м. Глухова.

З Конотопу на допомогу 3 полкові Сірожупанників до району Калинкович підійшов 1 полк Сірожупанників з полковником Пузицьким на чолі та відділ полковника Крата.*) Загальне командування над військом у цьому районі обняв полковник Пузицький і негайно наказав перейти до контр-наступу. Гетьманців потиснули, і вони відійшли в напрямку на Бахмач.

22 листопада на допомогу Сірожупанникам, що вже билися на фронті, підійшов 4 полк тієї ж дивізії. Енерґійний і рішучий полковник Пузицький, не зупиняючися, наступав на гетьманців і між 23 — 25 листопада Бахмач зайняли Сірожупанники.

28 листопада Сірожупанники повели наступ на Крути.

У той час сили гетьманців у цьому районі були не менші як 1.000 баґнетів, 15 кулеметів, 2 трьохцалеві ґармати й бронепотяги. Бойовий склад 1-го, 3-го й 4-го полків Сірожупанників складався з 750 баґнетів, 14 кулеметів та 1 імпровізованого бронепотяга. Головний наступ Сірожупанники повели зі сходу, а невеликий відділ пішов в обхід на Бурківку (4 верстви на північ від ст. Крути). Енерґійним наступом зі сходу і вдалим маневром з півночі гетьманцям в цьому районі нанесено поразку і Крути того ж таки дня захопили Сірожупанники.

У перших днях грудня Сірожупанники зайняли Ніжен, тоді 3 полк Сірожупанників скеровано було на Чернигів, де перебувала ще гетьманська залога. До бою між 3 полком та гетьманською залогою в Чернигові не дійшло, бо назустріч Сірожупан-

---

*) Зі слів ґенерал-хорунжого А. Пузицького.

никам вислано було делеґацію, яка й повідомила, що залога в Чернигові визнала владу Директорії.

На чолі Чернигівської залоги за тих часів стояв тимчасо виконуючий обовязки командира V корпусу полковник Янченко, якому й було підпорядковано 3 полк Сірожупанників.

У районі розміщення 2 полку Сірожупанників (Кролевець) бойові події відбувалися приблизно так: насамперед 2 полк Сірожупанників обеззброїв гетьманську залогу м. Кролевця (одна піша й одна кінна сотні)*) і допоміг зорґанізуватися місцевій владі, що визнала Директорію.

Після того один курінь полку залишався в Кролевці, а інші провадили боротьбу в його районі: отже 1 курінь 2-го полку Сірожупанників після невеликого бою зайняв Глухів. Частина залоги цього міста (300 баґнетів та 100 шабель) прорвалася в напрямку на Харків, біля якого, за чутками, її обеззброїли Запорожці, а інші частини або дісталися до полону, або самі перейшли до Сірожупанників.

2-ий курінь полку обеззброїв на ст. Терещенківській (26 верстов на північ від Кролевця) гетьманський карний відділ Закорки і Шостенський відділ гетьманців в м. Шостці (10 верстов від ст. Терещенківської).

У Сірожупанників з гетьманцями були сутички ще й по інших місцевостях.**)

Висновок. Студіюючи матеріяли з оповідань учасників боротьби Сірожупанників з гетьманцями, приходимо до висновку, що впертої боротьби, у військовому розумінні цього виразу, в дійсності не було.

Коли ми вище висловлювалися про бої, як вперті, то уживали цього виразу релятивно, в стосунку до боїв в інших місцевостях Лівобережжа.

На Чернигівщині боротьба точилася майже місяць тільки тому, що на передодні повстання Сіра дивізія була в тяжкому стані і сильна була ця жменька вояцтва тільки духом. До того ж дивізія провадила операції на великому просторі, бо крім неї військ Директорії тут майже не було. Правда, трохи пізніше на Чернигівщині оперував повстанець Ангел, але він вносив там лише дезорґанізацію. Ангел, хоч і визнавав Директорію, але не хотів підлягати вищому військовому командуванню і працював самостійно. На прохання мешканців Ніжена туди послано було загін Сірожупанників, щоб припинити безладдя, яке там чинив

---

*) Німці заховували невтралітет. Пішу сотню було обеззброєно, а кінна сама розбіглася.

**) Описуючи короткий перебіг головних моментів боротьби Сірожупанників з гетьманцями ми використали спогади ґенерал-хорунжого Пузицького, полковника Паньківського, підполковника Проходи, сотника Падалки та інших старшин дивізії Сірожупанників.

той повстанець. Крім згаданого Ангела Сірожупанникам доводилося провадити боротьбу з місцевими бандами комуністично-анархічного типу (Шуба).

За перших днів повстання тертя з німецьким командуванням теж спричинилося до затяжної боротьби на Чернигівщині.

Ще війська Директорії не оволоділи Київом, як большевицька Таращанська дивізія з району Глухів — Новгород Сіверський поволі почала просуватися на південь у напрямку на Бахмач.

Коли взяти на увагу всі згадані обставини, то треба дивуватися тій енерґії, яку приклали Сірожупанники, щоб вийти переможцями в боротьбі з гетьманцями. Треба справді було мати добре національне усвідомлення, щоб розпочати цю боротьбу, маючи проти себе переважаючу силу гетьманського війська і сумнівне ставлення німців.

На Харківщині у Запорожців. 17. XI. 1918 р.

Командир 2 Запорозького полку полковник Болбачан, використавши тимчасове перебування свого полку у Харкові, в часі переходу з Чернигівщини до місця розміщення своєї дивізії у Старобільському повіті на Харківщині, заарештував там представників гетьманської влади і в такий спосіб зробив у цьому місті безкровний переворот, бо на боці Гетьмана активно ніхто не виступав. Взагалі Запорожці боїв з гетьманцями не мали. Тільки в районі ст. Ромодан на Полтавщині мав сутичку*) Мазепинський піший полк 2 Запорозької дивізії, яка повстала вже підчас боротьби з гетьманцями. Далі Ромодана на захід цей полк не пішов, бо Київ уже зайняло військо Директорії.

У районі інших полків Запорозької дивізії, що тримали того часу фронт проти большевиків по р. Айдар в Старобільському повіті, перехід до нової влади пройшов спокійно. Трапилися тільки деякі зміни в командному складі.

Спершу в частинах було бажання негайно йти на Київ на допомогу війську Директорії. Але з наказу командуючого Лівобережним фронтом полковника Болбачана Запорожці залишилися на Слобожанщині, щоб охороняти кордони від москалів, які потроху посувалися в Україну, саме в ті райони, що їх звільняли німці.

По інших районах.

По районах розміщення 4-х кадрових корпусів Лівобережжа теж були сутички з повстанцями, а в районі Полтави навіть був кількагодинний бій з ними.

Наводимо короткий перебіг цього бою. Як тільки штаб

---

*) Зі слів підполковника Рогальського, старшини цього полку.

VI корпусу довідався про повстання, він негайно вжив заходів до оборони Полтави. Місто було поділено на сектори оборони; за цитаделею був великий будинок*) Окружного Суду, біля Кадетського Саду. Отже, як бачимо, Полтавську залогу не заскочило повстання несподівано, а зародки поразки, про що нижче, знаходилися в самій залозі.

Одного дня, в другій половині листопада, на Полтаву повели наступ селяни околишніх сел, переважно з села Мачухи. Наступ розпочався зранку. Повстанці зайняли Київський двірець**) і повели рішучий наступ на саме місто. Підчас бою кулеметчики панцирного дивізіону VI корпусу перейшли на бік повстанців і з дзвінниці, де встановлено кулемети для оборони Полтави почали стріляти до штабу корпусу.***) Біля год. 16 повстанці атакували штаб оборони і по короткому бою зайняли будинок Окружного Суду. На цьому боротьба й закінчилася. Полтавою опанували повстанці. Негайно зорґанізовано місцеву владу, що визнала Директорію. Місцеві большевики на чолі з Шинкарем намагалися використати ситуацію, але їм не повелося.

Порівнюючи сильні бої були в районі штабу VIII корпусу, в Катеринославі. Але через те, що точилися вони на Правобережжі і до них не маємо ми відповідного матеріялу — говорити про них не будемо.

Більшість кадру VIII Катеринославського корпусу з боями пробилася до Криму і прилучилася до Добровольчої армії (Денікина),****) а більшість старшин VII Харківського корпусу подалася на Дін.

Для ілюстрації боротьби з гетьманцями на Лівобережжі, змалюємо боротьбу залоги м. Ромна на Полтавщині.

Залога Ромна та його околиць складалася з таких частин.*****)

1) 33 пішого Ахтирського полку, 150 баґнетів і 20 шабель.

2) Сотні мобілізованих старшин, 400 баґнетів.

3) Комендантської сотні (половина піша, половина кінна), 50 баґнетів і 50 шабель.

4) Збірного Суджинського відділу 120 баґнетів.******)

Разом 720 баґнетів і 220 шабель.

З наказу штаба дивізії Сірожупанників надіслано було

---

*) В. Ч. Спогад про повстання проти Гетьмана в Полтаві. — „Табор" ч. 9, стор. 98.

**) У Полтаві два двірці — Київський і Харківський.

***) В. Ч. Спогад про повстання проти Гетьмана в Полтаві. — „Табор" ч. 9, стор. 99.

****) „Архив русской революціи", т. II, стор. 268.

*****) Зі слів поручника Д-ка, що перебував тоді в Ромні.

******) Прибув за кілька днів до приходу війська Директорії з Сумського напрямку.

з Бахмацького району 25 листопада до Ромна відділ полковника Крата, в 60 баґнетів з імпровізованим бронепотягом, що мав одну 3-цалеву гармату. Прибувши на ст. Ромен, бронепотяг дав три гарматні стріли по місту. Зараз 20 вояків з відділу полковника Крата ввійшли до міста і запропонували залозі перейти на бік Директорії. Залога не відповіла ніодним стрілом: частина її перейшла на бік Директорії, а решта розпорошилася.

Зорґанізовано місцеву владу, що визнала Директорію. Але на третій день по відїзді відділу полковника Крата тамтешня місцева влада перефарбувалася на червоно. Головну ролю в цьому відіграли жид Ваньсович і прапорщик колишньої російської армії Олександров, що за Гетьмана стояв на чолі команди кінних розвідчиків 33 пішого Ахтирського полку. *)

Загально в кадрових корпусах частина вояцтва в рішучий момент переходила на бік війська Директорії, як то було в Полтаві, в Глухові, або трималася цілком пасивно, як у Ромні.

В тих місцевостях, де не було реґулярного гетьманського війська (крім комендантських сотень), влада зразу переходила до повстанців.

Не всі повстанці, що билися проти гетьмана, щиро працювали на користь Директорії. По ріжних місцевостях Лівобережжа частина їх тільки прикривалася іменем Директорії, а властиво Петлюри. Частина з них була большевицького напрямку, а частина анархісто - махнівсько - бандитського. Але переважна більшість повстанців щиро повстали, щоб допомогти Директорії в боротьбі з Гетьманом.

В и с н о в о к. На Лівобережжу боротьба з гетьманцями тяжкою не була. Тільки на Чернигівщині боротьба затягнулася майже на місяць через те, що військ Директорії там було замало, а простір був великий. Військові Директорії доводилося одночасово битися, поповнювати свій чисельний стан та постачати свої частини майже всім. Бо, фактично, перед повстанням дивізія Сірожупанників існувала через політику гетьманського командування тільки на папері.

На Чернигівщині війська Директорії одночасово з боротьбою з гетьманцями провадили також боротьбу з місцевими бандами большевицького напрямку та з большевицькою Таращанською дивізією, що поволі посувалася на південь з району Глухів — Новгород Сіверський.

Крім Чернигівщини бій з гетьманцями був у Полтаві, що тягнувся на протязі майже цілого дня. А по інших районах Лівобережжа гетьманці по перших же стрілах з боку військ Директорії переходили на їхній бік, або переходила частина, як це було в Ромні, а більшість розпорошувалася.

---

*) Зі слів ґенерал-хоружного А. Пузицького.

Можливо, що прихильників Гетьманату в теорії було трохи більше, ніж на практиці.

Про наших хліборобів старих часів, про їхню витривалість у війни так пише відомий наш історик Д-р Іван Крипякевич: ...„Але це громадянське військо не все мало рівну цінність. Одні козаки, хлібороби-господарі, йшли на війну з конечности, не показували витривалости у довгих походах, скоро знеохочувалися і тужили за домом і хозяйством. До того вони мали свої політичні претенсії, бажали тримати провід у своїх руках, мішалися у пляни полководця і нераз ішли проти нього. Тому всі Гетьмани, починаючи від Богдана Хмельницького, стараються мати крім козацького ополчення також частини, залежні вповні від них...“

Так і в 1918 році заможніші господарі трималися „купріянівської“ тактики — „якось воно буде“. Вони вичікували, гадаючи, мабуть, що хтось інший за них буде битися.

Припускаємо, що зрада Гетьмана Павла Скоропадського ідеї самостійної України зробила свій вплив навіть на прихильників Гетьманату.

Німці активно не виступали ні на одному боці, але іноді (як то було в Харкові, Полтаві, а можливо і по інших місцевостях) примушували наше військо на короткий час залишати деякі райони. Тертя між українцями та німцями деякий час були й по інших місцевостях, як, наприклад, у Бахмачі.

(Докінчення буде).

ЮРІЙ НАУМЕНКО.

На переломі.

(Причинки до історії українізації частин в б. російській армії. Луцьк - Рівне в 1917 р.).

Літо 1917 року... Величезний будинок Російської Імперії валився... Надійшов час невблаганого розрахунку за століття гніту, і перед Москвою ставав привід цілковитої втрати всієї величности, втрати, яка тягнула автоматично за собою загибель Росії, як великої держави. Єдине, що залишалося опорою й надією держави, це була армія, яка в менших розмірах, ніж запілля, підлягла розкладові і сяко-тако становила якусь, хоч і проблематичну силу, символізуючу могутність Росії. Але й ця остання опора не витримувала вже натиску стихійних сил і тратила свою відпорність під впливом чинників, що несподівано й рішуче виступили на історичну арену. Такими чинниками були: комуністична пропаґанда і відбіжні стремління національностей, які досі становили населення „вязниці народів" і в яких пробуджувались аспірації, що мусили стати в колізії з великодержавними інтересами Росії.

Комуністичною пропаґандою не маю наміру тут займатися, бо обставини склалися так, що мені мало прийшлося мати з нею до чинення, натомість прийшлося мені брати чинний уділ в процесі другому, в процесі стихійного творення збройної сили української, який то процес відбувався від Балтику до Чорного Моря та привів у консеквенції до крівавої боротьби з віковічним ворогом — Москвою.

Розглядаючи цей процес з перспективи майже 18-ти років, не можемо опертися враженню надзвичай малої інтензивности національної свідомости у більшости військовиків українського походження, що в той час перебували в російській армії. Дійсно, ріжниця між роком 1917 і хоча б 1920 представляється непомірною. Але, мені здається, треба брати мірку не теперішню, яка являється вислідом років збройної боротьби та років еміґрації, а мірку тогочасну. Проте ж навіть і чільні політики наші в той час не мріяли про незалежність, і ця думка зявилася лише, яко реакпія проти становища Москви що до мінімальних навіть бажань українців.

В пореволюційному періоді мені прийшлося перебувати в складі штурмового куріня („ударний баталіон") при 102-ій пішій дивізії. Цей курінь був сформований ще до революції, а по революції дістав більш самодільну орґанізацію разом з необхідними помічними частинами, що тепер становили одну тактичну й орґанізаційну одиницю. Старшини й стрільці куріня складалися з охотників, які зголосилися з 4-х полків дивізії, за винятком кулеметної сотні „Кольта" (під моєю командою), яка в повному складі була приділена до куріня в червні наказом по 39-му армійському корпусу. Українці становили досить поважний відсоток, який вагався від 60% до 80% по сотнях. Найбільший відсоток був у кулеметній сотні, в складі якої перебували не лише українці з Великої України, але й певна кількість українців з Сибіру.

Як я уже згадував, національної свідомости в теперішньому розумінню цього слова не було, хоча й відчувалася свідомість відрубности від москалів. Та й обставина, що курінь майже ввесь час перебував на позиціях, мало також сприяла розбудженню свідомости, бо властиво не було часу на ознайомлення з життям тилу, з течіями та стремліннями, що нуртували в той час по центрах українського руху. Лише з того часу, коли курінь почали частіше відводити до резерву (приблизно з липня), свідомість національної окремішности почала проникати до мас стрілецьких глибше і потягнула за собою стремління до виявлення цієї окремішности назовні, тобто до надання куріневі більш, так би мовити, національного вигляду, користаючи з переваги українського елементу в старшинському та стрілецькому складі. Слід зазначити, що якихбудь імпульсів ззовні ми не відчували: ніхто до нас не приїздив, ніхто не інформував про події в запіллю, про наслідки тої праці, яка там провадилася, та про наші осягнення в сфері здійснення національних аспірацій.

102-а піша дивізія займала в той час відтинок фронту по р. Стоходу в районі с. Тристень, на Волині (на захід від залізниці Луцьк — Рівне), а перед липнем була звідти знята та перекинена до району м. Торчина для підтримання наступу, що мав там відбутися. Наступ одначе не відбувся і дивізію було по двох тижнях повернено на попередні місця, але з того часу штурмовий курінь уже тільки зрідка займав відтинок фронту, і було більше часу та спроможности зайнятися впорядкуванням та здійсненням плянів що до українізації куріня, які досі лише підсвідомо нуртували серед його старшинського та стрілецького складу.

Внутрішнє життя текло нормальним порядком: відбувалися вправи муштрові й теоретичні, комітети (курінний та сотенні) існували більше для проформи і великого значіння не мали. Ку-

рінь деякий час перебував у резерві ґвардійської кінноти, що займала фронт по р. Стоходу, більше на схід, а звідти знову був пересунений до резерву 39-го армійського корпусу, до району с. Тристень (де перебував й штаб 102-ої дивізії).

Вимін думок поміж старшинами, що хотіли перемогти інертність маси та штовхнути її на шлях більшого відокремлення від москалів і виявлення свойого національного обличча, тривав далі і бажання наші почали кристалізуватися. На цім місці згадаю про декого з активних працівників у цій області, чиї прізьвища ще залишилися у мене в памяти. То були: прапорщик Панасенко,*) поручник Діонісів,**) урядовець Ковтун, штабс-капітан Мариненко, підпрапорщик Стасій, підстаршина Залевський, поручник Водяний, прапорщик Дикий.

Мушу зазначити, що цілий цей процес повільного перетворення російської частини в українську відбувався цілком самочинно, без якихбудь наказів згори і навіть без заохочувань чи підтримки українських чинників з Києва. Це почасти являється зрозумілим тому, що Київ жив своїм осібним життям, і політичні діячі або не розуміли важливости справи створення української збройної сили, граючи на спільности завдань російського та українського пролетаріятів, або, як що і розуміли (Військовий Ґенеральний Комітет), то, мабуть, мали перед собою пекучіші та ближчі завдання до розвязання. Штабами ж армії (Окремої) та 39-го корпусу опанували москалі та в них велику ролю відогравали комітети, що ставилися до справи українізації частин, якщо не впрост вороже, то в кождому разі й неприятливо. Були безперечно поодинокі особи, що задеклярувалися, як українці і чим могли допомагали справі, але це були одиниці і рішаючого впливу не могли мати. Так, в штабі корпусу був підполковник Змієнко,***) але на жаль, якраз в періоді пожвавлення процесу українізації, дивізію нашу було виділено зі складу 39-го корпусу і відведено до армійського резерву, а тому ми й не могли скористати з його досвіду та помочі.

В цей самий час (серпень) сталася зміна на посаді командира куріня. Попередній командир (капітан, прізвища якого я собі тепер не пригадую, поляк, людина без виразного обличча), уступив і на його місце прийшов підполковник Наглій, який поставився цілком льояльно до справи проєктованої українізації куріня. Правда, він був просякнений духом „матушкі Росії“, але, як видно, походження та голос крови проявлялися і, не зриваючи з спільнотою „одного котьолка“, він всеж зумів поставитися, як

---

*) Пізніше брав уділ у визвольній боротьбі в армії У. Н. Р. Нині інженер.

**) Забитий в 1920 р. в боях з большевиками.

***) Нині ґенерал-хорунжий, начальник штабу 6-ої Січової стрілецької дивізії Армії У. Н. Р.

я вже зазначив, цілком льояльно до починань та намірів українців, не тільки не перешкоджуючи їм, але йдучи назустріч в тих справах, в яких він мав змогу спричинитися до їх здійснення. Натомість, в штабі дивізії підтримки ми не знайшли. Командир дивізії ґенерал Лукашевич (здається родом з Київа), бувший командир гарматної бриґади, уважав себе за тимчасового і не бажав анґажуватися до якихбудь реформ, хоча в душі, мабуть, і не був їм противний. Начальник штабу дивізії полковник Сидорін*) не встиг виявити свойого відношення до справи українізації, бо виїхав до Ставки Верховного Головнокомандуючого, де брав чинний уділ в Союзі Офіцерів. Його наступники — капітан Соболєв, а пізніше капітан Бальцер, були людьми без якогобудь виразного обличча, і фактично всім верховодив дивізійний комітет, в якому головну ролю відогравав підстаршина Ґусєв, бувший телефоніст з 406-го пішого полку. З комітетом прийшлося нам ближче зіткнутися уже по переході дивізії до армійського резерву в район м. Колки на р. Стиру. Штурмовий курінь був розкватирований навколо Колок, а в самому містечку: кулеметна сотня, 1-а сотня і штаб куріня. Там же перебував і штаб дивізії. Ця зміна відбулася у вересні 1917 р. Яке було в той час ставлення дивізійного комітету до справи українізації, доводить хоча б факт, що культурно-освітня секція його, засновуючи в Колках бібліотеку-читальню, заосмотрила її виключно в російські книжки, хоч було відомо, що в дивізії є велика кількість українців.

Перебування в резерві вплинуло додатньо на справу українізації і пожвавило діяльність українських гуртків, які в той час заснувалися майже в усіх частинах дивізії. Так, в 406-му пішому полку справою українізації зайнялися штабс-капітан Гриневич,**) поручник Стадниченко, **) поручник Пилянкевич; в 408-му полку — поручник Ященко, ***) в артилерії — поручник Ластовченко.* ***)

Події однак розвивалися. Прийшов жовтень, а з ним і большевицький переворот, який, правда, мало відбився на положенні в наших околицях, але всеж вплинув на порядок та дисципліну в курінї, які, треба признати, трохи захиталися. Правда, випадів проти старшинського складу не було, навіть відбувалася муштра (в кулеметній сотні, наприклад, до кінця існування куріня), але відчувалася непевність та якась напруженість. Можна було спостерегти зле укрите вороже відношення до старшин, траплялися випадки ухилення від виконання службових обовязків, збільшилися випадки дезерції. Один випадок не був навіть позбавлений

---

*) Командуючий Донською армією в 1919 р.

**) Брав уділ у визвольній боротьбі в складі армії У. Н. Р.

***) Старшина корпусу СС., пізніше 5-ої Січової стрілецької дивізії.

****) Забитий в 1918 р, яко комендант стації, в боях з большевиками.

гумористичного кольориту: втік завідуючий курінною кантиною підстаршина Анциферов і забрав з собою кантинні гроші, а натомість залишив лист, в якому перепрошував та обіцяв у майбутньому повернути гроші. Найбільше непорядку вносили москалі, які були надзвичай незадоволені з того, що українці все міцніше гуртувалися й поширювали свої впливи, як, приміром, було вимушено на комітеті орґанізування кількох театральних вистав з українським репертуаром, урядження концертів з виступами українського хору та заосмотрення бібліотеки в українські книжки.

Особливо ця дезорґанізація виявилася в часі маршу до м. Домбровиці, куди курінь було викликано для „усміренія“ якогось Заамурського полку. Я не брав участи в цьому марші, бо акурат виїхав до Київа для навязання контакту з військовими українськими владами, але з оповідань виходило, що цей похід відбувся досить безпорядно, і курінь повернув до Колок мало що не поодинці, за винятком кулеметної сотні, яка під командою штабс-капітана Мариненка прийшла, як і вирушила, в повному складі. Це мабуть і спонукало підполковника Наглія взяти відпустку і відїхати, щоб більше не повертатись. Помішник його штабс-капітан Шарашидзе (грузин) відмовився прийняти курінь і також відїхав, здається, до свого краю. В командування курінем вступив, яко старший в ранзі, я, маючи за адютанта поручника Діонісова. В цей приблизно час прийшли ми до рішення створити в курінi власний український орґан — курінну раду, незалежно від існуючого курінного комітету, до якої й було обрано представників від старшин та стрільців і першим головою став прапорщик Панасенко. Таким чином, ми стали рішучо на шлях відокремлення від москалів. Може бути, що таке рішення треба було прийняти уже раніш, але треба взяти під увагу, що в справі українізації була заанґажована сама молодь, яка не мала великого досвіду ні бойового, ані життєвого, ані тим більш революційного, та цей останній досвід власне придався б у той час найбільше.

Курінна рада виказала з перших же кроків активність що до переведення в життя наших намірів. Курінь проголошено частиною українською, надаючи їй назву „102-й Український курінь смерти“; зносини з дивізійним комітетом припинено, навязано натомість тісніший звязок з радою Окремої армії в м. Рівному. Штабом армії, що також перебував у Рівному, ще большевики не опанували і наразі командний склад залишався старий (не виборний), але, як видно, почував він себе дуже непевно і числився з тим, що незабаром прийдеться йому уступити. Це уступлення дійсно відбулося десь на початках грудня. Памятаю, що ще напередодні я, будучи в справах у Рівному, зайшов до начальника штабу армії ґенерала Бурова, свойого особистого знайомого з часів довоєнних, і той мені сказав, що виїздить до Росії, а ко-

мандарм ґенерал Стельницький уже виїхав. Надії на опір перед большевиками не було у нього жадної; деяку опору вбачали в українізованих частинах, з яких одна — Гайдамацький курінь — стояла в Рівному. Дійсно, на другий день зявилися большевики і розпочали своє урядування. Напевно, з огляду на присутність української частини, новий (большевицький) штаб армії не почував себе цілком безпечно і тому зараз же виїхав до Луцька.

Кроки курінної ради та командного складу викликали сильне незадоволення москалів, і в курені стався остаточний розлам. Почалися випадки несубординації, непорядків. Надзвичайно деморалізуюче ділало на курінь сусідство, в місці постою куріня, дивізійного комітету, який не упускав оказії, щоб нацьковувати стрільців на старшин та закидати раді куріня контрреволюційність. Заразливий приклад „свободи“ рівнож подавав склад етапової команди в Колках, де панували чисто большевицькі звичаї. Треба було, не гаючи часу, вжити якихось заходів, щоб не дати розповсюдитись цій заразі на тих, що ще не піддалися їй та сумлінно виконували свої обовязки, підпорядковуючись дисципліні. Найліпшим виходом було б позбутися неспокійного елементу, але в який спосіб було це зробити? Наказу про демобілізацію ще не було; навпаки, вимагалося тримати всіх в шерегах та запобігати дезерції. Армійська Рада не була правомочна такого наказу видати, а з Київа жадних вказівок не було. Проба навязати контакт з Київом в листопаді мені не повелася, бо я трапив якраз в часі розрух з приводу большевицького виступу проти влади Временного Правительства, і просто неможливо було чогось добитися серед цього хаосу і зденервовання. Дальші проби ми наразі занехали, звязуючись з армійською радою і одержуючи вказівки звідти. В цих обставинах взяв я всю відповідальність на себе і видав без згоди вищого командування наказ про звільнення додому всіх неукраїнців. Цей наказ, для зміцнення його авторитету, заакцептовала рада куріня. Протягом двох днів курінь був очищений від неукраїнського елементу, порядок привернений і наступило певне відпруження та заспокоєння. З погляду формального цей крок був яскравим зламанням військової дисципліни і яко такий викликав протести з боку штабу дивізії і напади з боку дивізійного комітету. Але нам уже було до них байдуже, бо ми були одинокою реальною силою в Колках і в околиці. Найближчі частини 102-ої дивізії знаходилися не ближче як 12-15 верстов та вони і нездатні були до активних проти нас виступів, тим більше, що і там провадилася праця по українізації, а це робило неможливим всякий виступ проти українців. Але тут перед нами стала нова перешкода — брак грошей. Порівнююче невеликі господарчі суми куріня пішли на виплату добових грошей відізджаючим москалям, а нових сум не поступало, бо відтята від центру корпусна скарбниця в Костополі

була сама без грошей. Нам пощастило здобути певну суму грошей з Київа (новими українськими знаками в 100 карбованців) через делеґованих для цього двох старшин, але ця сума була порівнюючe невелика, а видатки передбачалися значні, хоча б на виплату утримання старшинам та стрільцям. На щастя справа з постачанням стояла добре й не відчувалося ніяких труднощів. В Колках, як я вже згадував, знаходився етап, а при ньому великі запаси харчів, з яких ми користали. Солдати етапової команди відносилися до нас вороже, але (хоча вони і були озброєні) це не було для нас небезпекою з причини повної деморалізації серед них. Їх представників викликав штаб куріня та попередив, що кожний ворожий виступ проти нас, зокрема проти наших старшин, потягне за собою репресії. Цього було досить, і за увесь час нашого перебування в Колках не виникло ніразу непорозуміння. Взагалі, в Колках та околиці ми були панами положення і почували себе цілком безпечно; на північному березі Стиру знаходилися наші варти, тримаючи міст у своїх руках та контролюючи цілий рух на цьому напрямку. В цей час (грудень) курінь збагатився майном, кулеметами та кіньми. Це збагачення відбулося шляхом „реквізиції“ підчас роззброєння дезорґанізованих російських частин, що розкватировані були по селах на просторі від Колок до Чарторийська. В тих частинах большевицькі засади вже були переведені в життя, командний склад був заарештований, а деморалізація осягнула такого ступіня, що ці райони зробилися впрост небезпечними для поодиноких подорожніх і для населення. Такий стан спричинився до виряджения кількох „експедицій“ для привернення ладу. Роззброєння відбувалося майже без опору, і новоспечені „товаріщі“ віддавали зброю та розходилися „по домам“, забираючи з собою, що далося взяти.

Бачучи таке зміцнення нашого положення, ми почали вже думати над тим, як би притягнути для поповнення куріня українців з інших частин, зокрема з фронту, який в той час був уже властиво нечинним. Ми мали всі дані до того, щоб зробитись одиницею міцною і цілком боєздатною, бо склад куріня (в той час біля 700 баґнетів) був досить злютований, і можна було сподіватися, що він не піддасться руйнуючим впливам. Навіть в штабі дивізії, що був настроєний не дуже сприятливо до українців, відверто говорили нам, що вони почуваються в Колках цілком безпечно, поки там знаходиться наш курінь. Уже було пороблено деякі кроки для здійснення наших ширших плянів, як от — вислання кількох делеґатів для навязання контакту з українськими гуртками в частинах, що стояли від нас порівнюючe недалеко, господарчу та матеріяльну частину було вже підготовлено до прийняття значної кількости людей, які мали до нас прилучатися, але доля судила інакше... Надійшло Різдво 1917 року.

Святий вечір зустрінули старшини куріня разом, приймаючи у себе штаб дивізії; настрій був урочистий; була певність, що нам пощастить побороти перешкоди, яких всеж було немало на нашому шляху.

На перший день свят несподівано зголосився до нас висланник армійської ради поручник Стадниченко з формальним наказом перейти з курінем з Колок до Рівного для підсилення Гайдамацького куріня, який фактично тримав там владу після роззброєння кілька днів тому відділів большевицької комендантури, викликаного повною анархією серед них.

Командир куріня, не питаючи уже тепер дозволу в штабі дивізії, обмежився лише повідомленням його про відмарш куріня до Рівного і видав наказ про збірку 29 грудня всіх частин, щоби перейти до ст. Ківерець, де мало відбутися вантаження до потягу. На 1 січня 1918 року курінь, згідно з наказом армійської ради, мав прибути до Рівного.

26 грудня ввечері я сам виїхав до Луцька, щоб на місці зясувати сили большевиків та увійти в звязок з українськими частинами, що, як була чутка, стояли десь недалеко від Луцька. 30 грудня я мав повернутися на ст. Ківерці, щоб зустрінути курінь та попровадити його до Рівного. Виявилося, що в Луцьку зосереджено значну кількість цілком збольшевичених частин (оскільки пригадую, було там кілька полків 1-го Туркестанського корпусу), але в околицях українських частин не було; лише в районі Дубна стояла, здається, зукраїнізована 101-а піша дивізія.

Ця поїздка закінчилася фатально, бо мене в Луцьку заарештували і відставили до місцевої вязниці. Яке ж було однак моє здивовання, коли у вязниці зустрів я армійську раду в повному складі... Виявилося, що большевики напередодні заарештували в Рівному армійську раду та відтранспортували до Луцької вязниці. Гайдамацький курінь, на якому рада опиралася, так би мовити, „почив на лаврах“ і не забезпечив себе від несподіванок з боку большевиків. А вони на дрімали...

Командармом було призначено (чи обрано) відомого ґенерала Єґорова, який давно і відверто став на сторону большевиків, і той розпочав заводити сякий-такий порядок у хаосі збольшевичених відділів. Наслідком його активности мабуть і було несподіване захоплення Рівного, роззброєння Гайдамаків (як оповідали члени ради, вони якраз критичного вечера добре собі підпили) та заарештування орґану, який був головним ворожим до большевиків чинником та давав імпульс до боротьби українським частинам.

Про звільнення з вязниці не було й мови. Всякі протести, переговори із штабом армії, навіть обіцянки грошей для деяких членів „ревкому“ не віднесли успіху. Наші припущення, що все

це було якесь непорозуміння і що большевики скоро нас випустять, оказалися ні на чім не уґрунтовані.

Мушу зазначити, що я подаю факти так, як вони нам в той час представлялися, а треба сказати, що ми були надзвичай мало поінформовані про загальне положення і зовсім в ньому не орієнтовані, а тому не могли знати, що зворот у відношенню большевиків до нас був пляновий і що наше заарештування збіглося в часі з загальним натиском большевиків на Україну і було мабуть одним з огнищ цілого ряду протиукраїнських заходів.

Не повелися нам наразі спроби навязати з вязниці контакт з українізованими частинами, зокрема з курінем в Колках, за який ми дуже побоювалися, що він впаде в засідку. Ці побоювання, на жаль, справдилися. Курінь, згідно з наказом, у визначений день зосередився (в розкватируванню куріня відчувалася певна невигода, бо за браком неушкоджених помешкань сотні були розкинені на досить великому просторі), вирушив до ст. Ківерець і, хоч не знайшов там мене, всеж навантажився і відїхав до Рівного, куди й прибув 1 січня 1918 р. Ешалон вїхав на стацію поміж ешалони большевиків, які, як видно, чекали на прибуття куріня. І, властиво, в цей день закінчилося існування куріня, бо він був тут же на місці роззброєний, а старшин заарештовано (але по кілька годинах відпущено).

Хто поносить вину за цей сумний випадок, — трудно сказати. Я вже зазначив, що всі ми мали ще мало досвіду, наслідком чого не вміли, мабуть, використовувати сприятливих для нас обставин та уникати небезпеки. Завинив тут я, бо виїхав до Луцька, знаючи про присутність там большевиків і легковажучи цю обставину та не передбачаючи такого випадку з собою, як заарештування, і не підготовивши до цього куріня, а властиво свого заступника поручника Петрусевича. Цей же зовсім не зорієнтувався в обстанові і навантажив курінь на Ківерцях (до речі сказати, залишаючи там кулеметну сотню, як пізніше тлумачився, за браком ваґонів), не зробивши відповідної розвідки в напрямі руху. Факт, що командир куріня не зустрів його в Ківерцях, мусив також дати йому дещо до думання, але він на це не звернув уваги, як, здається, під натиском з боку поручника Стадниченка, делеґата армійської ради. Цей делеґат також мусив би, передавши розпорядження ради про вимарш куріня до Рівного, повернутися туди, щоб підготовити все для прийняття прибуваючої частини, але замість того він чомусь увесь час тримався куріня, завдяки чому ешалон фактично їхав наосліп і подібні висліди були небезпідставні. Курінь перестав фактично існувати 1 січня 1918 р. (ст. ст.).

Таким чином пішли на нівець добутки кількамісячної праці та не було використано досить добрих перспектив. Протягом кількох годин з упорядкованої частини зробилася купа обеззбро-

єних людей, які ще дотого зразу ж підпали під впливи уже розаґітованих та збольшевичених солдат. Більшість старшин, скориставши зі звільнення, виїхала відразу ж у напрямку Київа, але мабуть не всім пощастило добратися додому, бо акурат в цей час відбувалися сутички з большевиками, які хапали поодиноких старшин та розстрілювали їх на місці.

Що ж в той час робилося у Луцькій вязниці? По кількох днях режім там трохи змінився наліпше і ми мали досить велику свободу в стінах вязниці. Камери були відчинені (лише деякі були замикані на ніч); цілий поверх було відведено для політичних вязнів. Крім українців, яких налічувалося біля 30 чоловіка, сиділо ще до 20 старшин якогось „сазнательнаво“ полка. Варту несли стрільці з полків Туркестанського корпусу, серед яких була значна кількість українців. З ними у нас встановилися досить приятельські відносини.

Біля 6 січня довідалися ми про долю нашого куріня від осіб, що мали доступ до заарештованих майже без обмежень. Дійшла до нас звістка і про IV Універсал, а навіть дістали ми і кілька друкованих примірників того Універсалу. Трудно забути ту хвилину, коли в стінах вязниці залунали спершу урочисті тони „Заповіту“, а потім бадьора, повна віри в перемогу мельодія нашого гімну „Ще не вмерла Україна“. Видно, і на варту це зробило враження, бо ніхто ані словом не відважився перешкодити нам, чи навіть звернути увагу на наше захования.

Прийшлося мені тут познайомитись ближче з членами ради, з якими я досі тільки зустрічався в Рівному при своїх туди поїздках. На жаль, не можу тепер пригадати собі багатьох прізвищ, бо не залишилося у мене ніяких писемних матеріялів. Пригадую собі добре п. Денисенка, який відогравав, як можна було судити, визначну ролю поміж членами ради і до голосу якого всі прислухалися. Це була людина дуже інтеліґентна та ідейна, здається, с.-р. з переконання; йому у великій мірі завдячую поширення своїх на той час досить вузьких „політичних горізонтів“. Оскільки собі пригадую, членом ради був і п. Сумнєвич, який також відогравав у ній, а за часів Центральної Ради і в Рівенському повіті, неостанню ролю.

Головним ініціятором нашого арештування був, як викрилося пізніше, член „ревкому“ Окремої армії Хоменко (українець з походження); він нераз приходив до нас та, видно, намагався в розмовах навернути нас на „большевицьку віру“.

Але, хоч було порівнююче добре у вязниці, всеж треба було подумати про якийсь вихід з положення.

Мало-по-малу зродився і опрацювався плян втечі. Безперечно ,на цей плян наштовхнула відносна свобода режіму у вязниці та можливість вільного руху поміж камерами, а також досить близькі, часом навіть приятельські відносини з вартуючими

солдатами. Чутки, не знаю чи правдиві, що нас збираються вивезти з Луцька до Кронштату, приспішили виконання пляну, і в ніч на 17 січня вязні опинилися на волі. Сама „техніка“ виконання пляну втечі була нескладна: вартові були роззброєні і замкнені в камері-вартівні. Все це відбулося без стрілів і без крови так, що напевно вартові великої претенсії до нас з цього приводу не мали. Однак біганина та крики побудили солдат, які розкватировані були поверхом нижче (з браку помешкань в місті), і частина з них вибігла на сходи назустріч втікаючим, але передні сказали їм, що це зміна варти; це ніби підтверджувало і посідання нами рушниць, відібраних у вартових. Нікого з нас не піймано. Більша частина перебула день-два в Луцьку у своїх знайомих, а потім подалася в дорогу.

На другий день я був уже в Колках, зробивши біля 50 верстов пішки без відпочинку. Тут вже докладно довідалися ми про жалюгідний кінець існування куріня. Позоставало тепер привести лише до порядку господарчий звіт та закінчити ліквідацію частини, і тим зайнявся штаб куріня. Щоб не перебувати в повній самітности серед лісів та болот Волинського Полісся, вирішили ми переїхати до Рівного, куди й вирушили біля 1 лютого (ми мали, розуміється, документи на чужі прізвища).

В Рівному застали ми вже ніби останні подриги большевиків. 7 лютого вступили туди німці.

Тепер легко знаходити хиби та помилки, легко знаходити відповідні рішення, які слід було в тих чи інших обставинах прийняти. Але в той час не легко було зорієнтуватися в хаосі, який створила революція, не легко було перейти до революційних метод ділання людям, що звикли до повного військового ладу, а ще трудніше було протягом короткого часу виховати в собі та в своїх підлеглих національну свідомість, скидаючи з себе той московський намул, який осів на нас протягом років школи та військової служби.

В кожному разі, гадаю, що праця наша не пішла всеж намарно і що ми також поклали хоча невеличку цеглинку до будівлі нашої державности.

Тому, з почуттям щирої вдячности згадую я про всіх товаришів, старшин та стрільців, з якими прийшлося мені стикатися й які, по змозі, приймали участь у спільній праці над відбудозою збройної сили української, і на цьому місці дозволяю собі віддати належне, як тим, що й тепер ще жиють, розсіяні по цілому світі з надією на здійснення своїх тодішніх мрій, так і тим, кому доля судила полягти в боротьбі за волю й державність України та зложити свої козацькі кости „на нашій, не своїй землі“!

В. ДАШКЕВИЧ-ГОРБАЦЬКИЙ
Ґенерального штабу ґенерал-хорунжий.

Про походження Остапа Дашковича († 1535 р.)

(З нагоди 400 роковин з дня смерти).

Як українські, так і чужоземні історики присвячували багато уваги на розвідки про походження відомого старости Черкаського та Канівського Остапа (Евстафія) Івановича Дашковича (Дашкевича).

Одначе ці історичні розвідки привели лише до цілого ряду ґенеальоґічних гіпотез, а пізніші досліди, наприклад, проф. М. Грушевського та П. Бучинського обмежилися висновком, що Остап Дашкович походив, без сумніву, з визначних ;,земян" (бояр) Київської землі, які складали в той час служилий військовий стан краю. Такий історичний висновок цілком відповідає тому внутрішньому ладові на Литві-Руси, коли князі й великі пани на Руській Землі були прикордонними старостами („Исторія Юго-Западной Руси", Кіевская Старина, 1885 р., т. II, стор. 288—290).

На основі документальних даних, що переховувалися в архіві департамента герольдії Російського Правительственного Сенату (Дѣло № 722 Дворянскаго Деп. Собранія Могилевской губ.) та на основі матеріялів, зібраних та виданих про цей рід Миколою Дашкевич-Горбацьким (Матеріалы о древнемъ Русскомъ Родѣ Дашкевичъ-Горбацькихъ, СПБ. 1910 г.), як також з дальшого порівнання з відомими гербовниками та іншими історичними висновками що до історії роду Дашкович-Горбацьких (Дашкевич-Горбацьких), можна вважати, що Остап Дашкович належав до цього роду, і встановити одночасово його ближчих предків та родичів. На підставі цих даних можна накреслити таку родовідну таблицю роду Остапа Дашковича.

РОДОВІД ОСТАПА ДАШКОВИЧА

Юрій (1369) — Микита (XIV — XV ст.)

Ходько (1436) —⚭— Дашко (1437)

Іван Ходкевич (1476) — Івашко (1470) — Олехно (1476) — Васько (1505)

Остап (Євстафій) (1500 — 1535) — Духна (1503) — Милохна (1536) — Іван (1532 — 1569) — Юрій — Ганна, кн. Крошинська (1533)

Михайло (?) — Семен Дашкович Горбацький (1577 — 1591)

Таке родовідне дерево Остапа Дашковича та звязок його з віткою тогож роду Дашкович-Горбацьких (Дашкевич-Горбацьких), що стали так називатися від Семена Дашковича згідно з королівською грамотою від 15 січня 1591 р. та з огляду на постійне перебування його в своїй резиденційній маєтности Горбатка (Кричевського повіту), підтверджується такими історичними та юридичними даними.

По смерти Семена Дашковича, що залишив малолітнього сина Василя, якийсь Дашкович Михайло, виставляючи себе, як законного сина Остапа, заявив свої права на родові маєтности Дашковичів, що лежали в Румшинськім Старостві, Ковенського повіту. Подавши фіктивні документи, цей Михайло продав потім ці маєтности Камедульському Пожайському манастиреві. Нащадки Василя Дашкевича-Горбацького розпочали з цього приводу довший судовий процес проти ченців Пожайського манастиря. З документів про цей процес і встановлюється родовий звязок Остапа та Васька Дашковичів, як також і те, що Остап помер бездітний (Архив Деп. Герольдіи, Дѣло № 722 та виписки з книг земських провінції Мстиславської 1778 р., місяця лютого 27 дня).

Далі легко можна дійти, хто був батьком Остапа Дашковича — це був рідний брат Васька Дашковича, городничого Ковенського, Івашко (Іван) Дашкович, ключник Вітебський, що сходиться з дослідами А. Бонецького (Herbarz Polski . т. IV, стор. 108). Другим братом Івашка Дашковича був Олехно Дашкович, ловчий Вітебський, що помер бездітний (Литовська метрика, кн. IV записів, лист 61 та 109). Усі ці ґенеальоґічні висновки сходяться з хрональоґічними даними що до цих осіб.

Далі виявляється що дідом Остапа Дашковича був Дашко (Данило), від якого рід і почав називатися Дашковичами (Дашкевичами), а прадіда звали Микита. Документи Деп. Герольдії не дають змоги з певністю вивести, хто власне були Дашко та Микита. Одначе, беручи під увагу ту історичну обставину, що після захоплення Київської Землі в XIV ст. литовськими князями більшість південно-руських князів та бояр (земян) почали переходити на литовську службу та переїздити зі зруйнованої та спустошілої Київщини на Литву-Русь, де вони діставали ріжні адміністративні посади та маєтности, можна з певністю припустити, що Дашко та його батько Микита, які належали до відомих Київських родів, теж пішли за прикладом інших. (М. Любавскій, Литовско-Русскій Сеймъ, 1901 р., стор. 155—156, та В. Антонович, Монографіи по исторіи Западной и Юго-Западной Россіи, 1885 г., стор. 247—249).

У такому разі, за хронольоґічними порівнаннями можна вважати, що цей Дашко став власне маршалком двору литовського князя Свидригайла (1437 р.), до якого висновку приходить у своїх дослідах також проф. А. Любавський (Литовско-

Русскій Сеймъ, 1901 г., стор. 155—156). Приймаючи цей висновок, не тяжко також пояснити, чому всі три сини Дашка, завдяки походженню та звязкам батька, могли обсадити адміністративні посади на Литві, а саме: Івашко — ключник Вітебський (1470), Олехно — ловчий Вітебський (1475), Васько — городничий Ковенський (1505), тай сам Остап отримав першу посаду намісника Кричевського (1502 р.).

Микита був батьком Дашка, що можна вивести з прізвища дочки Васька Дашковича та двоюрідної сестри Остапа Дашковича, яка вийшла заміж за князя Крошинського. Згідно з литовською метрикою (книга записів 23, лист 100—102, 97), вона прозивалася: „Кнегиня Ганна Дашковна Никитича".

Приймаючи на увагу, що деякі історики (K. Pułaski) припускають свійство Остапа Дашковича з князем Острозьким, який виказав таку діяльну участь в оправданні Остапа перед польським королем Сиґізмундом І та в його ж (Остапа) повороті з московської служби у в. кн. Василя III; що інші історики (A. Bonecki, S. Okolski, A. Kuropatnicki) припускають його споріднення з русько-литовським князем Корибутом, або з князями Дашковичами (Каманін) і нарешті, що фамільні перекази нащадків роду Дашкевич-Горбацьких говорять про їх княже походження, про що важні старі документи було знищено великою пожежею в маєтности Горбатка (заявлено Мстиславському земському судові 10 лютого 1692 р.), то на основі цього всього можна подати таку ґенеальоґічну гіпотезу.

В 1418 році згадується князь Дашко, що брав участь у визволенню з Кремянецького замку Литовського князя Свидригайла, у якого цей Дашко пізніше (1437) міг одержати посаду маршалка його двору (Wolff. „Senatorowie i dygnitarze", стр. 174).

Крім того, не виключається ще друге припущення, що рід Остапа Дашковича міг також належати до тих південно-руських княжих родів, які, загубивши свої володарські права або свої вітчини, губили одночасово і свій титул і переходили в загальний стан рядової шляхти. Так, наприклад, проф. Ф. Леонтович у своїй праці „Правоспособность русской шляхты" (Журналъ Мин. Нар. Просв., 1908, Іюль, стр. 43—45) стверджує: „Въ быту князей, какъ и шляхты, имѣли немаловажное значеніе экономическіе факторы. Рядомъ съ князьями-магнатами, обладавшими громадными латифундіями, числились цѣлые ряды захудалыхъ князей безъ самостоятельныхъ удѣловъ, поступавшіе в государственные слуги и дворяне и пр.". Такими могли бути й предки Остапа Дашковича, що згубили зі згаданих причин свій княжий титул — або перестали його вживати подібно іншим — „для равенства общешляхетскаго (Vol. Leg. V, 1919; „Przewodnik Heraldyczny" — A. Kosiński, том I, ст. 22 та т. V, ст. 658).

Ближчими родичами Остапа Дашковича були його дві сестрі: Духна, одружена з земянином Дублянським, дочка їх наслідувала по смерти свого дядька Остапа частину його маєтностей (містечка: Басань і Биків та 9 сел); друга його сестра Милохна, була одружена двічі — уперше з Тишкевичем, удруге з Немирою. Вона отримала другу частину маєтности Остапа Дашковича (Привілей короля польського і наслідного князя Литовського Сиґізмунда І, виданий 25 лютого 1536 р.).

Як видко з цих даних, як також із даних судового процесу нащадків двоюрідного небожа Остапового Семена Дашкович-Горбацького, Остап не був одружений, а той, хто називав себе його законним сином, якийсь Михайло (?), виявився самозванцем, і його не визнали ні сестри Остапові, ні нащадки Семенові.

Крім дядьків Олехни та Васька, Остап Дашкович мав двоюрідних братів: Івана та Юрія Дашковичів, та двоюрідну сестру Ганну Васьківну, одружену з князем Крошинським, і, нарешті, двоюрідного небожа Семена Івановича, який став прозиватися Дашкович-Горбацький.

Історик A. Boneckі звязує свійство Остапа Дашковича також з родом Ходкевичів, тому, що Іван Ходкевич називав Остапа своїм „братанком". З цього можна вивести, що дід Остапів — Дашко був одружений з удовою Ходька, батька Іванового Ходкевичового.

Такі є родовідні дані про Остапа Дашковича. Рід Остапа користувався гербом „Корибут" тому, що очевидно Дашковичі ставали під хоругву цього русько-литовського князя.

Остап Дашкович мав такі посади: Намісник Кричевський (1502—4), Староста Черкаський, Канівський та Курбський (1508—35), Пан Воєвода Трокський (1502), Намісник Чечерський і Пропойський (1529). Господарський замок Остапа Дашковича був у Канівському повіті (Литовська метрика, кн. перепису № 6).

За найбільш певний рік смерти Остапа Дашковича слід уважати 1535 р., бо вже 26 лютого 1536 року його сестра Милохна отримала привілей короля Сиґізмунда I на заповідні маєтности.

Правдиве прізвище його, як то можна бачити з власноручного підпису, буде „Дашкович" — хоч у багатьох документах Остап та інші члени цього роду називаються також „Дашкевич". (A. Przezdziecki. Podole, Wołyń, Ukraina. Wilno 1841, том I., стор. 154).

До цього слід додати особливе шанування Остапом Дашковичем православної церкви, що виявилося у записах земельних маєтностей на манастирі: Київо-Печерську Лавру, Київський Пустинно-Миколаївський, Київський Михайлівський та Видубицький манастирі.

Воєнні подвиги цього видатного воєводи та його адміністративно-орґанізаційні таланти до урядження вперше україн-

Портрет старости Черкаського та Канівського ОСТАПА (ЕВСТАФІЯ) ІВАНОВИЧА ДАШКОВИЧА *(† 1535 р.), виконаний малярем Матейком і перехований у Ватиканській бібліотеці.*

ського Козацького війська і зміцнення української прикордонної смуги заслужили вже цілковито достойну історичну оцінку. Багато істориків справедливо визнають його „першим козацьким гетьманом“ (М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VII, стор. 88. Львів 1909 р.; В. Ломиковскій, „Словарь малорусской старины“, Київ 1894, стор. 18—19; „Исторія Юго-Западной Руси“, Кіевская Старина 1885 г., т. II, стор. 288 та інші).

Народній епос вславив походи цього „славного козака“ в своїх історичних думах. (П. Куліш, т. III. Україна. Думи II—III).

Його портрет, прекрасно виконаний малярем Матейком, переховується в Ватиканській бібліотеці, а копію його можна бачити в польській енциклопедії (Wielka Encyklopedja Powszechna Illustrowana, Варшава, 1901).

ЯКІВ ВОДЯНИЙ.

Виступ Вільного Козацтва проти москалів на ст. Вінниці.

(Уривок із спогадів).

Розігнавши тимчасовий російський уряд Керенського та закріпившись з червоною владою в Росії, московські большевики посунули на завойовання України. Упав Харків та інші північні міста України, а в грудні 1917 року по наказу червоного главковерха прапорщика Криленка вирушив 2 ґвардійський большевицький корпус з південного фронту на здобуття Києва. Штаб його тоді постоював у Жмеринці і звідціль почався наступ червоних на столицю України.

Отаман Українського Вільного Козацтва Павло Скоропадський, що на той час ще командував І українським корпусом (б. 34 російський), в порозумінню з урядом Центральної Ради звернувся за поміччю до підлеглого собі Вільного Козацтва.

В половині грудня я одержав довгу на дві сторінки телеґраму аґітаційного змісту, заадресовану: Уманському полковому отаманові Вільного Козацтва (не пригадую тепер його прізвища), Звенигородському полковому отаманові Вільного Козацтва Гризлові і Черкаському полковому отаманові Вільного Козацтва Водяному, — з наказом негайно, на протязі 24 годин, кожному полкові вислати по три сотні козаків на стацію Вінницю. В телеґрамі згадувалось, що козаки мають вирушити без зброї, взявши з собою харчі тільки на дорогу. По прибутті на ст. Вінницю сотні мали одержати зброю й інше виеквіповання та дальше розпорядження.

Виконуючи наказ отамана Скоропадського я того самого дня телефонічно наказав Сунчанському та Жаботинському куріням прислали негайно до м. Сміли по півтори сотні козаків, вербуючи переважно добровольців. А на другий день ще вдосвіта до полкової канцелярії прибуло понад пятьсот козаків, охочих їхати боронити своєї батьківщини.

На дворі скрипів мороз до 20^0, а тимчасом чимало з козаків прийшли в напівзнищених чоботях та в ріжноманітних верхніх одягах. Прибулих козаків розмістили в Смілянській молочній фермі, що містилась у бувшому фільварку ґрафів Бобринських, а тимчасом лагодився ешалон та харчі до подорожі.

На другу годину дня військовий ешалон з сальонкою першої кляси був готовий і чекав під парою; до ешалону завантажено військову кухню зі всім необхідним до варева, два бики, два мішки цукру та випечений хліб.

Коли козаки пообідали, я вибрав з них три сотні, поінформував їх про загрозу від москалів нашій самостійности та закликав бути твердими в боротьбі за нашу незалежність та Землю і Волю. Перестеріг їх не вірити всяким злим і брехливим большевицьким аґіта-

торам, що верталися з фронту і підюджували населення України до непослуху „буржуазній" владі Центральної Ради і вкінці наказав вирушити на ст. Смілу та заваґонитися.

У Черкаськім повіті, як зрештою й по всій Україні, у той час було неспокійно. Банди збольшевиченого московського війська, що кидало фронт і сунуло на схід, всюди, де тільки траплялася нагода нищили на своєму шляху все, що попало. А біля самої Сміли по селах Білазірської волости стояв від довшого часу порядно здеморалізований і добре настроєний по большевицьки кінноґвардійський полк. Тому то мені, виконуючому до того ще й обовязки начальника Черкаської повітової міліції, самому не випадало їхати з ешалоном до Вінниці, і я команду над сотнями хотів доручити полковому хорунжому Д. Хоменкові. Та несподівано перед самим відїздом деякі старшини завідомили мене, що у козаків пригнічений настрій та ремствування, що отаман, мовляв, сам не хоче з ними їхати, а посилає з недосвідченим молодим старшиною. Отже я, бажаючи підбадьорити козаків, рішив обняти над ними команду і виїхав з ешалоном до Вінниці.

На своєму місці я залишив наказним полковником курінного Смілянського куріня К. і доручив йому пантрувати за кінноґвардійським полком, а колиб цей полк нарушив спокій у повіті, то зараз же його обеззброїти.

Того самого дня о 3 годині пополудні ешалон Вільних Козаків вирушив до Вінниці через Цвіткове, Христинівку і Козятин.

Хоч у телеґрамі отамана Скоропадського і згадувалось, щоб козаки з собою зброї не брали, та всеж я, непевний тодішньої ситуації, наказав взяти з собою парудесят мушкетів для патрулювання ешалону. І справді, я не помилився. В дорозі на стаціях, а особливо на Христинівці, на наш ешалон таки накинулися настирливі фронтові большевицькі аґітатори і я змушений був наказати кількох з них арештувати, і відпустив аж на другій стації. Знову ж на Христинівці ми зустріли свідомий саботаж з боку вартового по стації, що затримав ешалон на яких шість годин. Цей вартовий, москаль з походження, аж тоді знайшов можливість пропустити наш ешалон, як йому загрожено арештом; а треба додати, не всюди по стаціях нашої подорожі телеґрафовано пропускати ешалон з Вільними Козаками без затриму.

На другий день рано о годині 6 наш ешалон був на стації Козятин. Тут я довідався, що штаб І-го українського корпусу перебуває тут же разом з ґенералом Скоропадським, а частини розкинуто в околицях, з того три полки, здається 8, 12 і 13, стояли у Вінниці. О 7 годині рано наш ешалон був уже на ст. Вінниця, де у коменданта стації я зголосив прибуття трьохсот Вільних Козаків Черкаського полку та запитав про інструкції та зброю для козаків.

Вислухавши мене, комендант зробив великі здивовані очі, а коли я показав йому телеґраму, підписану Скоропадським, він все зрозумів, але ніяк не міг вийти зі здивовання, що ґенерал Скоропадський не повідомив про це вінницький ґарнізон. В дальшій

розмові комендант поінформував мене про ситуаціюв даний момент на фронті та у Вінниці. Наступ 2-го ґвардійського корпуса на Київ частини І-го українського корпуса попередили тим, що біля самої Жмеринки обеззброїли один полк ворожого московського війська і большевики запропонували тимчасове перемирря. На це українські частини охоче пристали, бо ґарнізон українського війська у Вінниці був замалий та не досить надійний.

Пару днів тому зїхались делеґати обох корпусів на ст. Гнівань, де по довгих дебатах і сварках, не дійшовши до згоди, порішили відложити цю „мирову конференцію" на тиждень; до того часу обидві сторони мали призапаситись відповідними інструкціями від своїх урядів і тоді справу остаточно полагодити. Ця друга, або інакше кажучи, продовження тої конференції, мала відбутися за кілька днів, і становище наших делеґатів буде залежати від директив, які має привезти ґенерал Скоропадський з Києва.

— „О годині 9 я матиму телефонічну розмову з паном ґенералом Скоропадським і повідомлю його про ваш приїзд. Я певний, що Скоропадський, довідавшись, що Вільні Козаки вже у Вінниці, негайно сюди приїде, в інакшому разі він нізащо не відважився б приїхати до Вінниці, бо не покладається на вінницький ґарнізон", — так закінчив свої інформації комендант.

Старшини українських частин у Вінниці, довідавшись про приїзд Вільних Козаків, посходилися і тут я з багатьома з них познайомився. Це були здебільшого резервові старшини, інтеліґенти з вищою освітою, як аґрономи, інженери або учителі — щирі патріоти, але між ними, мабуть, не було ніодного сильного духом і енерґією, який би зміг піднести патріотичний бадьорий настрій серед ґарнізону. що складався виключно з українського селянства молодших років.

З розмов з командирами полків я довідався, що у них стоїть один ваґон з рушницями — може до 2000 штук і 6 кулеметів, які дістались як трофеї після обеззброєння московського полку, про який згадувалось вище.

Того ж дня я розмовився телефонічно з ґенералом Скоропадським, зголосив йому мій приїзд з трьома сотнями безоружних козаків та висловив свій жаль, що до цього часу не дістав обіцяної зброї. На те ґенерал Скоропадський пообіцяв приїхати другого дня до Вінниці та на місці полагодити справу.

А тимчасом, поки була перерва в наступі 2-го ґвардійського московського корпусу на Київ, українські частини в Вінниці мітінґували. Старшини старалися внести серед козаків бадьорий настрій, а знов деякі з розаґітованих бажали демобілізації.

На один з таких мітінґів, заініційований командою полків, запросили й мене ще того самого дня. Мій виступ на вічу припав до вподоби не тільки козакам, але також і старшинам.

Другого дня пополудні приїхав на ст. Вінницю отаман Українського Вільного Козацтва ґенерал Скоропадський. Про його приїзд мене зараз повідомили і я не гаючись пішов до ваґону, в якому ґенерал чекав на мене.

Біля самого двірця стояв під парою паротяг з одним ваґоном 2 кляси. На помостах по обидва боки стояли вартові з наїженими баґнетами.

Я вступив до ваґону. На обдертій, колись плюшем покритій лавці сидів ґенерал, а разом з ним полковник. На моє привітання обидва встали і приязно зі мною привіталися. Перший — високий, стрункий, з анґлійським самопевним лицем джентльмен літ 50, гладко виголений, з маленькими ріденькими вусами — був ґенерал Скоропадський; другий — середнього зросту з симпатичним веселим обличчям, з сивою борідкою, розчісаною на два боки, літ на 55 — полковник Зеленевський.

Зголосивши приїзд трьохсот Вільних Козаків з Черкаського полку без зброї, я висловив здивовання, що вже пройшло понад 24 години, а мої козаки не дістали потрібного озброєння. Мене попросили сідати. Завязалась розмова на тему дня. Ґенерал Скоропадський висловив своє незадоволення з приводу перемирря з большевиками та виказував войовничий запал до обеззброєння 2-го большевицького корпусу. На це, здається, полковник Зеленевський висловив свій сумнів що до боєздатности наших сил для цієї акції. Ґенерал заперечив, покликуючись на Вільне Козацтво, яке моглоб стати до помочі.

Розмова перейшла до справ Вільного Козацтва. Ґенерал Скоропадський признався мені щиро, що він до цього часу не цікавився тою справою, не зважаючи на те, що зістав вибраний отаманом Вільного Козацтва, а тепер, коли побачив цілковиту деморалізацію фронту, якій почали вже піддаватися й українізовані частини, він хотів би ближче ознайомитися з системою орґанізації Вільного Козацтва та цілком віддатися його справі. Просив мене поінформувати про систему і форму орґанізації Вільного Козацтва, про склад старшин та кількість козаків Черкаського полку.

Я охоче ознайомив нашого отамана з тим, що його цікавило, та склав йому звіт з діяльности підлеглого мені Черкаського полку, а звертаючи увагу на обдертий ваґон другої кляси, в якому ми сиділи, сказав, що в моїй окрузі ще таких ваґонів не зустрічалося.

Ніодна військова частина, що залишила фронт, не перейшла зі зброєю Черкаський повіт. До цього часу Вільне Козацтво обеззброїло 410 Київську дружину (т. з. ополченці), перебрало 6 гарматну майстерню, кілька військових обозів та одну корпусну хлібопекарню і все це передало повітовій народній управі.

Черкаський полк Вільного Козацтва, після реєстру, нараховує до 10.000 козаків, повсякчас готових стати до зброї за незалежність України, але полк не має зброї та ще бракує старшин-інструкторів, потрібних для вишколення і відповідного виховання козаків.

Скоропадський обіцяв для Черкаського полку видати зброю з запасів І-го корпусу, а для моїх козаків тут же наказав видати три сотні мушкетів з набоями.

Довідавшись, що ні Уманський, ні Звенигородський полки ще до цього часу не вислали до Вінниці своїх відділів, Скоропадський,

переходячи до справи перемирря наказав закликати до нього всіх полкових та бриґадних командирів на нараду, для вирішення справи дальшого перемирря.

Слухаючи розпорядження ґенерала та надіючись, що і я буду запрошений на згадану нараду, яка мала відбутися за дві години, я запитав: — Пане Отамане! то я вільний, можу йти?

— Так, ви вільні! — відповів ґенерал.

Розпрощавшись з ним, я вийшов. У мойому ваґоні обступили мене мої старшини і, довідавшись про майбутню військову нараду та незапрошення мене на неї, страшенно обурилися, називаючи поведінку Скоропадського бюрократичним нетактом у стосунку до Вільного Козацтва.

По моїх відвідинах ґен. Скоропадського до нашого ваґону прийшов полковник Зеленевський. В розмові з ним мої старшини висловили своє обурення за зіґнорування й незапрошення представника Вільного Козацтва на таку важну військову нараду. Полковник Зеленевський, перепрошуючи за нетакт свого ґенерала і стараючись його оправдати, казав, що ґенерал попросту забув мене покликати на нараду, а що ґенерал числиться з Вільним Козацтвом і його полковником, то доказом цього є те, що ґенерал просить мене обовязково їхати на конференцію з большевиками на ст. Гнівань та обняти провід над українською делеґацією.

Побалакавши з старшинами з годину на тему визвольної боротьби українського народу полковник Зеленевський відійшов від нас, залишаючи по собі миле враження свідомого українського патріота.

Сподіваючись візити отамана Вільного Козацтва, я казав козакам і старшинам вишикуватися біля нашого ешалону, а сам пішов назустріч ґенералові Скоропадському, що вже йшов у супроводі полковника Зеленевського.

За кілька хвилин надійшов ґенерал Скоропадський і на його привітання почулось гучне: — Доброго здоровля, батьку отамане!

Перед ґенералом стояло струнко в лавах три сотні карної маси — обірваної і в ріжноманітних одягах; його здивувала карність цього обідраного натовпу (над яким він обіймав команду) супроти здеморалізованої фронтової армії. Своє здивовання та захоплення він висловив мені і тут же через полковника Зеленевського розпорядився видати для козаків 300 шинелів і 300 пар білизни. Оточивши себе козацьким колом, він почав до них промову, якої козаки добре не розуміли, бо ґенерал тоді ще слабо говорив по українськи.

Познайомившись з моїми старшинами та поговоривши із ними, отаман просив мене обовязково їхати на чолі делеґації Вінницької залоги на мирову конференцію з большевиками, та одночасно завідомив мене, що за тиждень у Білій Церкві відбудеться другий український зїзд Вільного Козацтва, на який наказав мені прибути.

Попрощавшись, ґен. Скоропадський ввечері відїхав до Козятина.

ЮРІЙ ЛИПА.

Одеська „Січ“.

В кінці березня 1917 року повстав в Одесі „Союз Української Молоді” із семинаристів, ґімназістів і взагалі середнешкільників, разом біля 500 осіб. Союз мав свого представника навіть в керівничім комітеті і помагав старшим у ріжних дрібницях, наприклад, розповсюджував і продавав „Українське Слово”, перший орґан в Україні, що повстав одразуж по абдикації царя. „Українське Слово” редаґували Іван Липа і Володимир Мурський.

В квітні із „Союза Української Молоді” виділилась невеличка ґрупка, що заклала „Одеськv Січ”. „Січ” захопила вежу критого ринку (з велитенською, високою на 2 поверхи салею) при Торговій вулиці й почала вправи. Український Військовий Комітет (на чолі з доктором Іваном Луценком) дав їй інструктора. Пополудні Січовики, поділені на дві сотні по 30—40 осіб, відбували вправи. Пізніше Український Військовий Комітет уживав їх до вартової служби, а ще пізніше придалися „Січовики” й до чого іншого.

Недалеко, на Старо-Портофранківській вулиці, почали формуватися червоноґвардійці, потім іще ближче, бо на Торговій вулиці ч. 4 — так звані „дружинники робітничої молоді”, нахабні типи на чолі з Уріцьким (здається, забитий у Петербурзі), Канґуном (забитий Українцями в Одесі) і Вчителєм. Серед Січовиків теж були молоді хлопці з передмість, що вміли слідкувати за „дружинниками” і довідуватися, що в них робиться. Найбільшою втіхою було для Січовиків відбивати реквізовані ними речі. Так вони здобули невелику друкарню (на ній друкували відозви, наприклад проти виступу Корнілова). Захоплювали часом і непотрібні речі, як плятформу з кальошами. Червона ґвардія не вміла і, здається, не любила стріляти.

Однак прийшов час і на бойове хрещення.

Велику маніфестацію большевицької ґвардії, що йшла Миколаївським бульваром, українці обстріляли з кулеметів, з даху Анґлійського Клюбу.

Начальника ґвардії Канґуна, що їхав відкритим автом, кулі просто перетяли на двоє.

Коротко по тім почалась (здається в кінці листопада 1917 р.) і правдива боротьба. Виступили з 2-ої стації Фонтанів Гайдамацькі Куріні. З них, як кажуть, найкраще бився 3-ий піший курінь. Чехівський, лівий соціял - демократ, як оповідають, не вдіявши нічого з поєднанням українців і москалів, замкнувся в своїй кімнаті і плакав, слухаючи розриви шрапнелів і постріли.

Базою Гайдамаків був головний двірець і Олександрівський участок (там втягнено кулемети на вежу). Українці посувалися в бік Дерибасівської і Соборної площі. Січовики боронили базу з боку Молдаванки і перебували між Сінною площею і горою Чумкою. З моря стріляв крейсер „Алмаз”, але дивно,—влучно бив по своїх, большевиках.

По трьох-чотирьох днях бою відбулися прилюдні похорони тих Гайдамаків, що не мали в Одесі рідні. Бачив я, як через Портофранківську вулицю пливло одна за другою шістьдесят трун, покритих червоною китайкою на знак жалоби. По обох боках вулиці люди плакали наголос.

Січовиків убитих було, здається, тільки двох: один молодий жид, син бляхара з Юрївської вулиці, що ненавидів большевиків, а другий молодий хлопець С... Його поховали Січовики із панахидою, співом „Вже воскресла” і салютом, на 2-му християнському кладовищі під самим парканом від вулиці Токаревої. Ранені поховались до своїх батьків.

Частина Січовиків зосталась в Одесі, частина пішла на мандри із власною армією на все зле й добре. Таким був бл. п. поручник Дмитро Зоренко, колишній одеський Січовик, що вмер у Польщі.

Більшість Січовиків була пізніше, восени 1918 р., в протигетьманській „1-ій студентській сотні”. Командував і вишколював „Січ” спочатку Янів, старший десятник У. С. С., пізніш дуже коротко якийсь прапорщик, а потім до кінця один із Січовиків.

Уніформою „Січі” був кашкет із жовтоблакитними стрічками і знаком архистратиґа Михаїла. Команда була вся усусусівська, із команд Богданівського полку прийняли тільки привітання. Щодня по вправах читали „На позір!” уривки з книжки О. Назарука „Слідами У. С. С.”, або щось подібного.

Одеські большевики П. Анкулов („Бойова зміна — спогади”, Одеса 1929) і О. Димний („Вогні”, Харків 1929) оповідають у своїх брошурках про 1917 рік, але дуже недокладно і хаотично.

Зрештою червона ґвардія не відіграла в боротьбі за Одесу великої ролі, далеко більше вплинули справжні москалі, кулеметчики з Петербурґа, вислані Леніном, яко „українізовані”, і пропущені Київом на Одесу.

Дипл. інженер А. МАРУЩЕНКО-БОГДАНОВСЬКИЙ
Підполковник.

Найкращим і дорогим братам по зброї, що впали на тернистому шляху Української Державности у вірі, що з їх крови, з їх трупів засяе дух однови і встане Матір з гробу, — цю го стку споминів про їх лицарські чини в бурхливі часи орання і краяння нашої Батьківщини вогнем і залізом присвячує Автор.

Матеріяли до історії

1-го кінного Лубенського імени запорожського полковника Максима Залізняка полку.

Творіть струю, що вяже день нинішній з вчорашнім і грядущим.
І. Франко.

Приступаючи до опрацювання поданого мною матеріялу, я не ставив собі завдання творити щось наукове чи фахове. Моя мета була — дати правдиві нариси до історії цього старого українського кінного полку, який не вважаючи на лихоліття й бурхливі часи — все перетривав, складаючи до чверть тисячі жертв на вівтар Батьківщини.

Перед дальшою властивою передмовою хочу в коротких рисах познайомити читача з тим первнем, який став темою цієї праці — це був український козак. Цей козак був у винятковому становищі. Був то вояк без держави. Кожний інший вояк мав виразно накреслені військові цілі, які поставив собі його народ. Український вояк досконало розумів, що мусить спершу здобути собі власною кровю, ціною молодого життя визнання у свого народу. А цей народ смертельно довго надумувався і не міг рішитися на признання до тих своїх синів, що власне життя, як найвищу жертву, віддавали за його волю й долю, яко свідоцтво перед світом моральної сили, що Україна мусить бути вільною державою серед славянського моря, бож друге місце займає в ньому й має всі природні права до державности і неза-

лежности, яких боронили „петлюрівці“ протягом трьох років перед білою, чорною й червоною Москвою.

З огляду на святу минувшину та в передбачанню світлого майбутнього моєї нації, я вважав за свій морально-національний обовязок вояка зібрати й упорядкувати всі можливі джерела, які я мав до моєї розпорядимости.

Пильну увагу звернув я на стисло докладний хронольоґічний перебіг подій, уважаючи цей порядок за основу моєї праці. Опис бойових подій я представив у формі хроніки: вона подає докладний перегляд участи полка в боях, в бойових маршах, рейдах і т. і. На перший одначе плян висовую бої полку, яко чини, що придбали йому особливу славу. Підчас тих боїв неоднократно виявляються приклади й подвиги мужности, героїчности й самопосвяти — свідоцтво непохитного патріотизму українського вояка.

Матеріял цей уклав я на підставі наступних джерел:

а) документи, які ласкаво дав мені до користування колишній командир полку полковник Смовський,

б) оперативне листування штабу Окремої кінної дивізії (архів),

в) інформаційний матеріял з бойового денника полку,

г) оповідання учасників боїв чи подвигів, стверджених у наказах,

д) мій власний щоденник, що його вів я ретельно й старанно від 19. XI. 1919 р. Матеріяли його допомогли мені усунути не одну з прогалин у часі дослідчої праці, до тогож я й сам був майже в усіх боях від 19. XI. 1919 до 21. XI. 1920 р. та

е) наукова, політична й військова література.

Долучений шкіц боїв і походів полку орієнтує читача, де має шукати села, містечка або міста, що під ними полк здобував собі воєнну славу. Рівнож і інші додатки характеризують бойову діяльність полку, а реєстр „лицарів абсурду“ вказує на значний відсоток загартованого вояцтва — лицарів визволення Батьківщини.

Замикаючи цю коротку передмову, висловлюю сердечну подяку старозапорожським „красно дякую“ всім тим, хто мені допомагав цінними документами, порадами, вказівками та безінтересовною мозольною працею у вишукуванню потрібних матеріялів.

Найщирішу подяку складаю б. командирові 1-го кінного Лубенського ім. запорожського полковника Максима Залізняка полку, полковникові Костянтинові Смовському, який достарчив мені цінні матеріяли від часу заснування полку аж до розділу II — період полковника Аркаса. Він завжди йшов охоче й радо назустріч моїм надокучливим бажанням, подаючи критичні уваги й оцінки про окремі бої й можливі їх кращі наслідки.

Сотник (нині полковник) КОСТЬ СМОВСЬКИЙ, командир 1-го кінного Лубенського ім. Максима Залізняка полку.

Типи козаків 1-го кінного Лубенського ім. Максима Залізняка полку. — Козаки 3-ої сотні: бунчужний ЙОСИП ЗІЛІНСЬКИЙ і чотовий N. N.

Світлої памяти полковникові Олексі Царенкові й поручникові Миколі Коханову, які багато мені переказали в 1919 і 1920 рр. про славні чини полку під їхнім керуванням; сотникові Андрієві Голубу — останньому командирові полку з „Зимового Походу“, сотникові Грицеві Романченкові (один із розстріляних 5. V. 1920 р.), а надто командирові 3 сотні сотникові Михайлові Шилові, підхорунжим Миколі Вдовиченкові й Олександрові Кузьменкові та іншим співполчанам, які своїм чи то авторитетом, чи живим словом, чи доброю радою, готовністю та прихильністю до моїх надокучливих прохань допомогли мені виконати цю працю.

РОЗДІЛ І.

ВСТУП. Вибух російської революції в Петрограді в 1917 р. дужим та широким гомоном відбився по всіх закутках „тюрми народів“ — на фронті й у глибокому запіллю, з найбільшою однакже силою пролунав в Україні, де вже 7 березня (ст. ст.) розпочала свою працю Українська Центральна Рада.

Вісти про події в Київі та про Українську Центральну Раду блискавицею долетіли до найглухіших закутків України, як рівно ж досягли й на фронт.

До Української Центральної Ради почали надїзджати з цілої України та з фронту делеґації, як до свого першого парляменту, й це давало їй силу й підпору до рішучих кроків у відбудові української держави.

5—8 травня (ст. ст.) відбувся І-й Всеукраїнський Військовий Зїзд, на який прибуло понад 1000 делеґатів, що представляли собою до 900.000 озброєного, національно свідомого, революційно настроєного і до певної міри орґанізованого українського вояцтва фронту, фльоти й запілля. Цей зїзд апробував діяльність Української Центральної Ради та визнав її єдиним правосильним орґаном, який має вирішати всі справи, що стосуються України.

Для переведення в життя своїх постанов зїзд став на тім, щоб заснувати при Центральній Раді Український Військовий Ґенеральний Комітет, що мав би переводити біжучу працю формування українських частин. Цей же зїзд урочисто затвердив назву полку, що сам собою сформувався в Київі: І-й Український козацький ім. Гетьмана Б. Хмельницького полк.

До складу Військового Ґенерального Комітету увійшло 18 осіб, а в числі їх: Винниченко, Петлюра, Пилькевич, Луценко, Полозів, Селецький, Письменний, Капкан, Міхновський, ґенерал Іванів та інші. Комітет цей розвинув свою діяльність по всіх частинах на фронті, у фльоті Балтійській і Чорноморській та в запіллю.

Українізація частин 7-ої кінної дивізії. Український дивізіон.

Накази Українського Військового Ґенерального Комітету спершу московська влада не затримувала, а навіть охоче їх оголошувала — певно під впливом революційного піднесення і „славних“ наказів № 1 і 2 воєнміна Ґучкова.

На західньому фронті перебувала 7 кінна дивізія, до складу якої входив, крім гусарського, уланського й козачого — 7 драґунський Кінбурнський полк, що в мирний час стояв залогою на Волині, в Ковлю. В цей час керував цим полком полковник Т. Триліський.

Зараз же по оголошенню наказа про українізацію частин 7-ої кінної дивізії в полковнику Триліському пробудився прадідівський дух запорожця й він з винятковою енерґією приступив до українізації свого полку. Старшини, підстаршини й козаки з інших полків добровільно прибували до його розпорядимости; за яких пару тижнів у руках полковника Триліського був український дивізіон бойової сили 350 шабель із повним складом старшин-бойовиків, взірцевою кулеметною четою та потрібним бойовим обозом.

Командир дивізіону полковник Триліський прислухався, які вісти доходили з Києва, і відповідно до того переводив свої пляни; надто ж, яко булавний старшина, легше міг доступити туди, де не міг сягнути поручник чи прапорщик, а це безумовно додатньо впливало на розвиток новосформованої української кінної одиниці.

Трохи згодом від дивізіону їдуть до Києва кілька старшин, підстаршин та козаків на чолі з своїм командиром, де беруть уділ в II і III Військових зїздах.

Прибуття дивізіона з фронту до Житомира й формування полку.

Перебування делеґатів у Києві принесло ту користь, що полковник Триліський дістав офіційний наказ від Військового Ґенерального Комітету прибути з дивізіоном з фронту до Житомира, де передбачалося розгорнути цей дивізіон у полк. Дивізіон прибув до місця призначення, але мало часу міг присвятити своїм справам, бо мусів підтримувати авторитет української влади, активно стримуючи дезорґанізовану масу солдацтва, що в безладдю втікала з фронту. У той час у військових округах України, а особливо в прифронтовій смузі, повстала анархія. Зокрема в районі Житомира прибирало це явище щораз більших і небезпечніших розмірів.

Не вважаючи на всі труднощі і непевности в обставинах, які в цей час повстали довкола місця постою дивізіона, козацтво його довіряло свойому командирові й виконувало точно й че-

сно його накази що до охорони міста від грабіжницьких московських частин, що дезертували з фронту, і боролося з міським шумовинням Житомира й його околиць. Часто-густо ці банди треба було відганяти за околиці міста кулеметним огнем і кінними атаками, поки знову з заходу не надійдуть темною хмарою інші. Не один із старшин і козаків поніс рани в часі таких сутичок.

В такому стані оборони застали дивізіон війська Центральної Ради, що на початку 1918 р. відступали з Київа. Воєнний міністр отаман Жуківський доручив тоді полковникові Триліському дальшу охорону Житомира, оскільки вистарчить сили і як дозволить ситуація. Дивізіон тримався в місті аж до приходу німців.

Дня 2 березня 1918 р. о год. 9 рано увійшли на майдан святої Софії в Київі перші частини українського війська на чолі з Симоном Петлюрою, на той час командиром Харківського Слобідського кошу.

Після здобуття Київа полковник Трилиський поїхав із двома делеґатами до воєнного міністра (отамана Жуківського) просити дозволу на формування 7-го кінного Кінбурнського полку. З огляду на заслуги полковника, покладені на українізацію цього полку та по охороні Житомира (в чому на місці переконалися урядові особи), його просьбу було узгляднено й наказом Військового Міністерства дано дозвіл формувати на Волині 2-у кінну Волинську дивізію в складі 4 кінних полків, а саме:

Перейменований з 7 на 5-ій кінний Кінбурнський полк із місцем постою в Житомирі.

6-ий Ольвіопольський, теж із місцем постою в Житомирі.

7-й Звягельський в Рівному та

8-й Український в Кремянці.

Кадри полків складали старшини і підстаршини, переважно „кінбурнці", на чолі з полковником Трилиським, якого наказом Військового Міністерства призначено на командира 2-ї кінної дивізії. Полковник Трилиський приклав багато старань і праці і полки незабаром почали наближатися бойовим складом до нормальних штатів та, нажаль, дальшу працю й розвій полків перервала нова доба українського відродження — Гетьманщина.

Стан полку і реформи в часі Гетьманщини аж до кінця її.

З повстанням нового державного ладу наступили зміни військових верхів. Полковника Трилиського насамперед усунено на нижчу посаду — на командира 5 Кінбурнського полку, а на його місце — командира 2-ої кінної Волинської дивізії — призначено ґенерала російського походження, ставленика урядових кол.

В часі панування Гетьманщини українську армію поділено на корпуси. Кожний з 8 корпусів носив назву своєї ґуберні. Згідно зі штатом в кожному корпусі мало бути дві кінні 4-хполкового складу дивізії.*) При V армійському Волинському корпусі в склад 2-ої кінної дивізії увійшов 5-й кінний Кінбурнський полк, якого назву леґалізовано наказом по Військовій Офіції на початку червня 1918 р. яко „5-й кінний Кінбурнський полк 2-ої кінної дивізії V армійського Волинського корпусу".

З оголошенням цього наказу та з призначенням нового командира дивізії почали прибувати до полку з Київа „кавалерійські офіцери" — „єлисаветґрадці" й „миколаївці". Це явище було натуральним віддзеркаленням того поступу москалів і малоросів за часів Гетьмана, яке дуже добре освітлив п. Христюк:

„З кожним днем гетьманського панування аґітація за відновлення єдиної Росії набирала все ширших і бридкіших форм. З Совітської Росії наїздило все більше московського гайворонння. Колишні офіцери, царські міністри й чиновники, поміщики, спекулянти, письменники, артисти, члени Державної Думи і Державної Ради, монархісти, кадети, народні соціялісти, есдеки, ес-ери — по одинці, десятками, сотнями, тисячами приїздили до Київа та інших міст України, розміщувалися тут, займали державні посади, знаходили інший заробіток, відгодовувалися й, одійшовши від страху, якого зазнали в Совітській Росії від большевиків, починали розмахувати руками, грозити „ворогам", гуртуватися, будувати пляни повалення самостійности України і відбудови „єдиної Росії". Підсилені цими наїжжими елементами місцеві московські кола зовсім розпаношилися. Видатніші чорносотенні лідери демонстративно не хотіли приймати українського підданства, як того вимагав гетьманський закон, — по московському віддячували Українській Державі за її гостинність. За допомогою німців московські офіцери почали орґанізувати ріжні військові товариства і бойові частини для боротьби з ворогами єдиної неподільної Росії, а в тому числі й з українцями".**)

Отже, з оголошенням повищого наказу й подуву нового вітру з Київа напливав до полку послідовно московський елемент, який змусив старшин-піонерів потрохи залишати шереги полку, бо були вони безсильні протиділати „новій реорґанізації" цеї частини. Розгульне московсько-малоросійське офіцерство нічого не робило корисного для полку, вдавалося в піятику

---

*) Крім реґулярних корпусів армійських у кожній ґуберні були в стадії формування так звані „коші Вільного Козацтва", безпосередньо підлеглі Гетьманові.

**) П. Христюк. Замітки і матеріяли до української революції 1917—1920. Рік 1921, том III, стор. 78—79.

й бешкетування по всіх кращих Житомирських ресторацiях і кабаретах, дотримуючись славнозвісного „журавля“:

„А ґде випіть, закусіть —
Нужно кінбурнца спрасіть“.

Таким способом відбувалося формування полку. При тодішніх обставинах укомплектування полку не було великим трудом, коли зважити, що потрібного людського матеріялу було аж занадто.

Старшини-бойовики, що перші пролляли кров за Україну, змушені були кидати ряди гетьманської армії зза браку належних кваліфікацій і вишколення, а головно, яко „щіріє“.

Як назагал, формування української армії в ті часи через перешкоди, які ставило німецьке командування в Україні — тривало до глибокої осени 1918 р. і таки не було закінчене, а до всього чужа течія щораз більше паралізувала український рух в полку. Дальшому нівеченню його поклало кінець повстанѝя проти Гетьмана.

В часі цієї бурхливої хвилі, що сколихнула цілу Україну „девятим валом“, 5 кінний Кінбурнський полк ледви не зник із реєстру полків української армії, бо більша половина офіцерів-москвофілів на чолі зі своїм командиром утворили так званий „особий офіцерський ескадрон кінбурнців“ і під проводом ґуберніяльного старости п. Андра вирушили до гетьманського табору в напрямку на Київ. Решта слабодухих порозбігалася, складаючи відповідальність на двох молодих хорунжих і підстаршин. Розпочався в касарнях хаос, стихійне безладдя, які загрожували, що загине й саме імя полку. Молоді недосвідчені старшини були безрадні щобудь учинити, щоби спинити руїну в полку.

Реорґанізація полку. Командир полку сотник Смовський і його реформи.

Мобілізовані козаки, довідавшися про втечу начальства до Київа, почали розбігатися, забираючи з собою коней та амуницію. До цього приєдналися місцеві большевицькі орґанізації, що систематично і безкарно грабували спільно з дезертирами полкове майно. На щастя, Директорія Української Народньої Республики знову призначила на становисько командира 2-ї кінної Волинської див. полковника Триліського і він припинив руїну в доручених йому частинах і насамперед звернув увагу на Кінбурнський полк.

На його вимогу військовий міністр надіслав до дивізії старшин. Персональна Управа Військового Міністерства призначила (за згодою командира дивізії) на посаду командира Кінбурнського полку сотника Смовського Костя (колишній командир Чорноморського гарматного полку) і він прийняв цей полк дня 11 лютого 1919 р. в житомирських касарнях.

В часі обняття чинностей командира полку стан полку був розпучливий.

„Не встиг я переступити через браму касарень, при якій не було жадного вартівника, як побачив такий страшний хаос і безладдя, що аж поступився на кілька кроків у тил. По цілому подвіррю касарні як і по відкритому манежі, стояли й напів лежали догори колесами перекинені вози, кухні й тачанки, більшість їх була без повного комплєкту колес; серед куп ріжноманітного сміття, соломи, сіна й гною — приладдя від кінської збруї, розстріляні набої і т. і. Коні стояли в стайні без паші і майже без догляду і гризли немилосердно ясла. Частина їх блукала по подвіррю, шукаючи на смітниках поживи, — пригадували вони шкап на продаж, на убій. Полкові маґазини з одягом, зброєю та провіянтом, після самовільного опущення їх вартовими, людність підміських сел безкарно сплюндровала". — Так оповідав мені командир полку сотник Смовський про своє перше враження після прибуття до полку. Ось в якому стані довелося республиканській старшині приймати військові частини по поваленню Гетьманату.

Чимало коштувало праці з боку нового командира, щоби привести до боєздатности частину, бо вже новий ворог — і сильний — московська реґулярна армія — сунув на Україну. Фронт потребував рухливих частин.

На перешкоді до швидкої реорґанізації полку стояло дві причини: брак старшин-кіннотчиків і хиткий дух козаків.

Першу причину вдалося обійти через призначення на командні місця колишніх підстаршин кінноти. Причину другу усунено через добір доброго складу підстаршин, які завжди користалися у козаків більшим довіррям, ніж старшини, що зісталися від московської служби.

По певному часі після впорядкування й укомплєктування полк вирушив у район Дієвої Армії УНР, бо 2 кінна дивізія увійшла до складу Північної ґрупи військ отамана Оскілка. Бойовий склад полку був біля 210 шабель при 4 тяжких кулеметах. Коли узглянднити обставини, в яких доконано реорґанізацію полку, невимовний хаос та цілковитий брак підготовки, то тільки тоді можна оцінити належно працю й самопосвяту тих старшин і підстаршин, які відродили полк.

Вимарш полку на фронт. Зміна назви. Бойова чинність в районі Заслав-Остріг.

Полк в середині березня вирушив на фронт в складі 2-ої кінної Волинської дивізії, яка підлягала І-му Волинському корпусові, а тепер увійшла до складу Північної ґрупи військ, на чолі якої стояв отаман Оскілко. В часі свого походного маршу 5-й кінний Кінбурнський полк провадив оборонні бої під ст. Печанівкою бі-

Поручник (нині підполковник) АДРІЯН МАРУЩЕНКО-БОГДАНОВСЬКИЙ, *лицар ордену Залізного Хреста, адютант кінного Лубенського ім. Максима Залізняка полку. Автор „Історії полку Максима Залізняка“.*

Старшина 1-го кінного Лубенського ім. Максима Залізняка полку.
Підполковник АВҐУСТ КУЧЕРА, *помішник к-ра 1-го кінного Лубенського ім. Максима Залізняка полку.*

Старшина 1-го кінного Лубенського ім. Максима Залізняка полку.
Підполковник АНДРІЙ ГОЛУБ. *Помішник к-ра полку і командир 1-го кінного Лубенського ім. Максима Залізняка полку.*

ля м. Нового Мирополя, ст. Полонного, Шепетівки, потім став у районі Славута — Заслав.*)

РЕЄСТР

старшин і урядовців 5 кінного Кінбурнського полку 2-ої кінної Волинської дивізії по стану на 4 березня 1919 року.)**

Ч.	Ранґа	Імя та прізвище	Службовий стан	Примітка
1.	Сотник	К. Смовський	командир полку	
2.	Поручник	А. П-й	1 помішн. к-ра полку	
3.	„	П. С-ко	2 „ „ „	
4.	„	Г. К-ий	адютант полку	
5.	Хорунжий	Р. М-ки	командир 1 сотні	
6.	Поручник	Г. Записецький	„ 2 сотні	
7.	Хорунжий	М Б-р	„ 3 сотні	
8.	Сотник	А. Юницький	командир учбової команди	забитий
9.	Хорунжий	А. Ж-к	командир нестройової сотні	
10.	„	Д. С-ко	мол. старш. 1 сотні	
11.	„	А. Харченко	„ „ 2 „	забитий
12.	„	С. П-кий	„ „ 2 „	
13.	„	А. Т-н	„ „ 3 „	
14.	„	М. Б-р	„ „ „ „	
15.	Урядовець	Др. В. П-ч.	ветеринарний лікар	
16.	„	Я. Р-юк	квартирм. полку	
17.	„	В. Л-ко	скарбник полку	
18.	„	О. Б-н	Діловод стройов. частини	
19.	„	В. Сокіл-Соколовський	„ господ. „	Втік до большевиків з полку М. Залізняка 15XI. 1920 з грішми і відчітністю.

Подаємо прізвища декого зі старшин неповними, припускаючи, що вони або їхні родини могли залишитися в межах чинностей ДПУ.

При кінці березня наказом по Північній ґрупі 2-гу кінну Волинську дивізію перейменовано на 5 кінну дивізію, а це потягло зміну і в нумерації полків цієї дивізії, а саме:

5 кінний Кінбурнський полк змінено на 29 кінний Кінбурнський в команді сотника Смовського.

6 кінний Ольвіопольський — на 27 кінний Чортомлицький в команді отамана**) Галайди.

7 кінний Звягельський — на 28 кінний Звягельський в команді отамана**) Карповича (поляк).

*) Редакція закликає учасників цих боїв вияснити, які саме частини, крім 2-ої кінної Волинської дивізії, брали участь у цих боях. Цікаво, де в цей час знаходилася „Залізнична дивізія", яка після оборони Бердичова відійшла в напрямі на Шепетівку. Шкода, що автор не подав докладного маршруту дивізії від Житомира до Печанівки та не зазначив, з якими частинами ворога мала дивізія сутички, як рівнож, які частини армії УНР співділали з дивізією. — Редакція.

**) Ранґи — відповідно до заступлених посад.

8 кінний Український — на 30 кінний Український в команді полковника (по посаді) Дарагана.

11 квітня полк виступив на фронт у район Славута — Заслав — Шепетівка. 13 квітня біля села Голики, що лежить на західньому березі р. Горині за 5—7 верстов на північ від Заслава, 29 кінний Кінбурнський полк повів наступ на ворога, розбиваючи дві сотні ворожої кінноти — заслону від Заславської залоги. Полк в безпосередній команді сотника Смовського переслідував ворога аж до с. Сивків.

Дня 19 квітня рано полк збив ворога з позиції на північній околиці Заслава, звідки після 3-х годинного гарячого бою відкинув його в місто, на його плечах вдерся до середмістя й по короткому впертому бою опанував цілковито Заслав.

Командир полку привів до порядку кінбурнців і попровадив їх далі по гарячим слідам ворога, що втікав у полудневому напрямку. На смузі сел Клембівка — Рипки — Зубарі полк наздогнав ворога. Той вздовж цих сел (на їхніх західніх околицях) зайняв позиції й став робити шанці, але це не спинило полку. Командир вміло націлив свою частину і, коли настала слушна хвилина, міцно вдарив на ворога, який зустрів лави полка зосередженим гарматним і мушкетним огнем. Не вважаючи на перші жертви, командир вперто провадив полк вперед. Могутнє „слава" розляглось на полі бою й відгомоном понеслось аж до сс. Щуравчики — Топорчики, до яких гнали полкові лави ворога, що в безладдю утікаючи залишав своїх забитих і ранених. Кулеметна сотня працювала понад усяку похвалу. За кошт ворога полк поповнив свої ряди кіньми, зброєю, набоями та спорядом.

Про цей бій, як і взагалі про кожний бій інших наших військових частин, дуже мало писала наша преса, що безперечно було великим мінусом для нашої армії.

Одначе, про цей бій коротенько згадує похідний пресовий орґан корпусу Січових Стрільців „Дзвін" від 21 квітня 1919 р ч. 11 на сторінці 2 такими словами:

„**Взяття Ізяслава.** М. Ізяслав 19-го квітня о год. 8 зайнято нашими військами, а іменно 27 кінним полком*) під керуванням полковника Смовського. Ворог біжить. Нами відбита від ворога велика кількість телефонного майна, багато апаратів та інше.

Як повідомляють мешканці, „совнарком" м. Ізяслава виїхав із міста за одні сутки до його здачі в напрямку на Старо-Костянтинів".

„**Контрибуція на м. Ізяслав.** В часі свого панування большевики наклали на м. Ізяслав контрибуцію в 500.000 карб., із яких встигли взяти лише 100.000 карб.".

Після цього бою ворог підвіз резерви й знову розпочав наступ по всьому фронті ґрупи. 29 кінному полкові прийшлось від-

---

*) В цій замітці допущено помилку. Мало бути 29 кінним полком, а не 27, як надруковано.

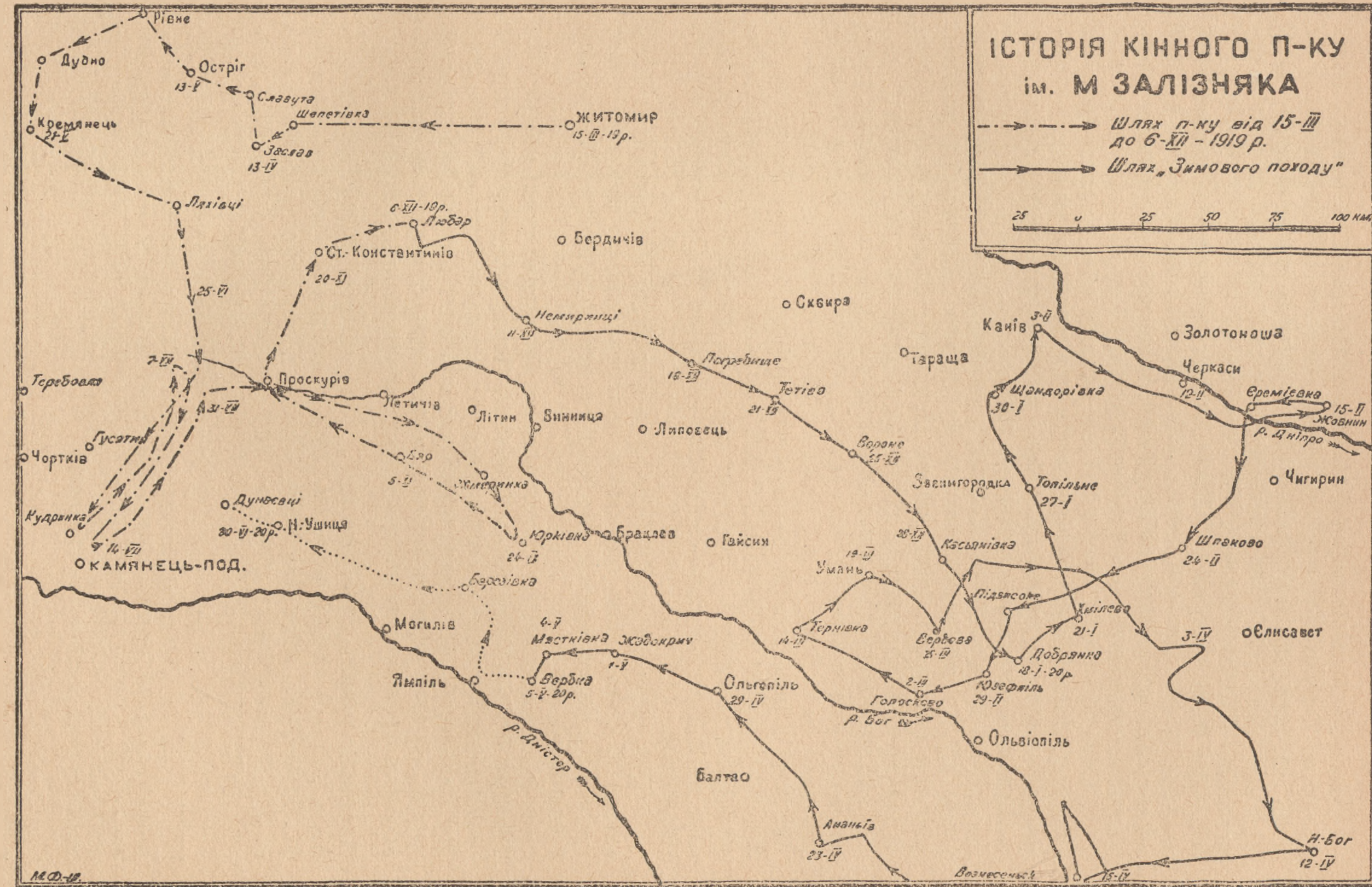

ІСТОРІЯ КІННОГО П-КУ
ім. М ЗАЛІЗНЯКА
Шлях п-ку від 15-III до 6-XII-1919 р.
Шлях „Зимового походу"
25 0 25 50 75 100 км.
Рівне
Дубно
Остріг
13-V
Славута
Шепетівка
Житомир
15-III-19 р.
Кремянець
Засслав
13-IV
Ляхівці
6-XII-19 р.
Любар
Бердичів
Ст.-Константинів
20-XI
25-VI
Сквира
Немиринці
Каніїв
Золотоноша
Погребище
16-XII
Тараща
Черкаси
12-II
Проскурів
Тетієв
21-XII
Щандорівка
30-I
Єреміївка
15-II
Жовнин
Теребовля
Летичів
Літин
Винница
Липовець
р. Дніпро
Чорткове
Гусятин
Бар
5-VI
Вороне
25-XII
Чигирин
Жмеринка
Звенигородка
Топільне
27-I
Кудринка
Дунаєвці
Н.-Ушиця
30-VI-20 р.
14-VII
Юрківка
24-VI
Брацлав
Гайсин
Касьянівка
Шпаково
24-II
Камянець-Под.
Умань
Підлясоке
Хмілево
21-I
Бережівка
Могилів
4-V
Мястківка
Тернівка
Вербова
3-IV
Єлисавет
1-V
Добрянко
18-I-20 р.
Ямпіль
Вербка
5-V-20 р.
Ольгопіль
29-IV
Голоскове
2-III
Юзефпіль
29-II
р. Бог
Ольвіопіль
р. Дністер
Балта
Ананьїв
23-IV
Вознесенськ
15-IV
Н.-Бог
12-IV
М.Ф.-Ш.

ходити спід Заслава через Славуту, с. Нетишин, Соловє, Вільбовне на Остріг під огнем ворожих панцирних самоходів; а це з тої причини, що московська піхота відтяла шлях відступу на с. Кургани і змусила полк пробитися через її позиції та в брід переходити Горинь на північ від Острога.

Від 8 до 16 травня 5 кінна дивізія провадила завзяті бої в районі Аннополя — Кривина — Курганів — Вільбовного і в них не останню ролю відіграв 29 кінний полк, про що свідчать документи й оперативне листування полку.*)

Село Вільбовне було в той час важним оперативним пунктом і його 29 кінний Кінбурнський полк несподіваним ударом у вороже крило дня 13 травня захопив, змушуючи ворога відступити в безладдю на кілька верстов на схід.

Полк поніс теж тяжкі втрати, бо провадив бій проти всіх родів зброї, включаючи навіть бронеавта. Забито 3-х козаків; ранений командир сотні сотник Пліський і 5 козаків та вибуло зі строю кільканадцятеро коней чи то забитих, чи ранених.

Прийшовши до тями, ворог повів наступ переважними силами на майже цілому фронті ґрупи; головним же чином спрямував удар на с. Вільбовне і після довшого й упертого бою командир 5-ої кінної дивізії наказав уступитися з села. З огляду на бойові умовини місцевости, полк відходив спішеним порядком, виславши коноводів у напрямі відступу. Після бою полк перейшов до с. Урвенів, яке лежить на південь за 9—10 верстов від ст. Здолбунів.

При відступі української армії з району Рівного до м. Кремянця 29 кінний полк виконував охоронну службу при ешалонах, що відходили з державним майном через Дубно на Кремянець і Радивилів.

21 травня, згідно з наказом по Північній ґрупі військ, 1-у бриґаду 5 кінної дивізії — 27 кінний Чортомлицький і 28 кінний Звягельський полки — відряджено до корпусу Січових Стрільців; 2-у бриґаду — 29 кінний Кінбурнський і 30 кінний Український полки — залишено при ґрупі; начальника 5 кінної дивізії полковника Трилїського залишено в розпорядженню штаба ґрупи.

Окремий кінний дивізіон та його бої. 1-й кінний полк ім. М. Залізняка; передача його сотником Смовським полковникові Аркасові.

25 травня 1919 р. командуючий зєднаними ґрупами отаман Василь Тютюнник видав наказ про доповнення 29 кінного Кінбурнського полку, що стояв у селі Борках (на р. Вілії на південь

*) Автор досить невиразно і надто побіжно подає бойові ділання полку, оминаючи невдачі полку та й цілої бриґади до часу Оскілкового замаху (27 квітня). Порівнай перебіг цих подій у праці генерала М. Безручка „Січові Стрільці в боротьбі за державність", Збірник II „За Державність", стор. 61—64. — Редакція.

від м. Рахманова). На підставі цього наказу дня 29 травня до полку влилися рештки 30 кінного Українського полку й сотня звязку штаба дивізії при старшинах: підполковник Плечко, сотник Байдак, поручники Царенко й Фіялко та хорунжий Чорноморець, — та наказано командирові 29 кінного Кінбурнського полку сформувати окремий кінний дивізіон (одна сотня кінна й одна піша) та обоз першого й другого порядку.

На другий чи третій день відбулися перші обєднані збори старшини полків, що вже носили назву — Окремий кінний дивізіон.

На цих зборах повстала думка звязати дивізіон, що незабаром мав розгорнутися в полк, з традицією української минувшини, надаючи йому назву — полк ім. Максима Залізняка, полковника запорожського, який походив з Волині, як і більшість старшин і козаків сформованого дивізіону.

Рапорт про таке іменування пішов до тогочасного військового міністра ґенерального штабу полковника Петрова. Він прихильно поставився до прохання й зі свого боку просив Головного Отамана не відмовити затвердження.

Таке ніби „перехрещення" з кінного дивізіону на полк М. Залізняка добули „кінбурнці" в бою 16 червня під селами Малі й Великі Дедеркали, що лежать на південь за 8—9 верстов від Ямполя.

В часі цього бою з переважними силами ворожої кінноти та піхоти дивізіон уперто боронився на занятих позиціях під селом Малі Дедеркали.

Для несподіваного нападу на ворожі крила сотник Юницький Антін і хорунжий Харченко Олександер, захопивши з собою 7 козаків із кулеметом, зарвалися глибоко в розположення ворога. Той значно міцнішим відділом кінноти несподівано оточив їх живою стіною, через яку окрівавлені кінбурнці спромоглися таки продертися й вискочили за село Великі Дедеркали без коней, бо всі були перебиті. Кінбурнці, що відстали від свого дивізіону і вистріляли всі патрони, оточені з усіх боків ворожою кіннотою і піхотою, загинули в нерівному бою, але перед тим належало дорого продати своє життя... Падає смертельно ранений сотник Юницький, за хвилю — хорунжий Харченко, чотовий Пилипенко, козаки Хижий і Морозовський. Решта ранених, перескакуючи через трупи, борониться до передостаннього набою й на пропозицію піддатися пускає останню кулю в себе і з окриком: „Нас живих не візьмете", падає на теплі ще трупи своїх забитих товаришів.

Бій скінчився. Ворог здобув тільки 9 трупів, над якими в нелюдський спосіб знущався. Насамперед поздирано одяг і для певности, щоб мертві не пооживали, порозбивано їм черепи і по-

прострілювано вже й без того зрешечені груди. Але цього мало було москалям, вони порубали трупи на шматки й порозкидали їх по дядьківських городах і левадах і аж тоді відїхали, певні, що не встануть „петлюровци". Ці останки героїв кінбурнців пролежали цілу ніч на городах, бо селянам під загрозою смерти москалі заборонили їх ховати. Одначе, на ранок селяни викопали десь під тином яму й останки, що їх за ніч не порозтягали собаки, засипали землею. То й є „братська могила".*) А таких могил багато є в Україні...

Підчас цього бою був ранений і командир дивізіону сотник Смовський, але залишився в строю до кінця бою. Під поручником Лядовим вбито коня.

Раненим старшинам і козакам медичну поміч подано щойно в м. Ямполі, де акушерка п. Чириховська з цілою посвятою працювала біля них протягом цілого дня й ночі.

Після цього дивізіон рушив на м. Ляхівці. Там надійшов від штабу ґрупи наказ утримувати переправу через р. Горинь разом із 2-ю гавбичною батареєю Волинської ґрупи, що чекала там на прихід скрівавлених кінбурнців. Далі дивізіон у складі згаданої ґрупи відходив із арієрґардними боями в напрямку на м. Купіль, де під селом Зозулинцями (лежить на правому березі р. Случа) протягом двох діб не мав спочинку, перебуваючи під рясним дощем гарматного і кулеметного ворожого вогню з боку м. Кульчина й Красилова. Однак дивізіон не віддав своїх позицій, а навпаки здобув село Малі Зозулинці, що лежить на лівому березі р. Случа, і переслідував ворога дошкульним огнем аж до с. с. Сорокадуби — Мончинці, здобувши полонених і 2 кулемети.

Далі дивізіон пересунено до району м. Купеля, де 25 червня в с. Маначині, що знаходиться на північний захід від ст. Війтовець, змінив Холмську дивізію Сірожупанників.

Пан Головний Отаман у перших днях липня наказом по Дієвій Армії УНР перейменував дивізіон у 1-й кінний ім. Максима Залізняка полк із залишенням його при Волинській ґрупі.

Н А К А З

по кінному дивізіону.

4 липня 1919 р. Ч. 170. с. Лісоводи (біля м. Городка)

(По муштровій частині).

§ 1.

Доручений мені дивізіон із 1-го цього липня перейменовано в 1-й кінний імени Максима Залізняка полк.

Ориґінал підписав командир полку сотник Смовський.

З ориґіналом згідно: адютант поручник Лядів.

---

*) Варто тут згадати скаргу матері забитого у звірський спосіб хорунжого Олександра Харченка. Пані Харченко в 1927 р. їздила до с. Великих Дедеркал і хотіла забрати тіло свого сина до Острога, але коли

В цей час українська армія відходила під натиском переважних сил московського совітського війська на південний захід, де малося зробити відповідне переґруповання військ і створити сильні ударні ґрупи, завдати ворогові дошкульний удар в найслабшому місці та по можливости знищити хоч одну з його ґруп.

По певному часі Волинська ґрупа розпочала від села Кудринець на Збручі наступ у напрямку на Проскурів. Підчас цього наступу 1-й кінний ім. М. Залізняка полк ніс розвідчу службу та вів аванґардові бої.

Ґрупа дійшла до певного району і з огляду на перевтому в боях і походах на протязі 6 місяців залишилася в армійському резерві в районі ст. Війтовець та в її околицях, а полк М. Залізняка зайняв село Кривачинці, звідки ніс розвідчу й звязкову службу.

Біля 9 липня вийшов наказ до Дієвій Армії, в силу якого 1-й кінний ім. Максима Залізняка полк увійшов до складу новоутвореної 1-ої Окремої кінної бриґади, на командира якої Інспектор кінноти Дієвої Армії призначив ґенерального штабу ґенерал-хорунжого Сергія Кульжинського.

На підставі цього наказу 1-й кінний ім. М. Залізняка полк пересунено в с. Нагоряни під Камянцем Подільським, де передбачалося цей полк доповнити й вислати на фронт. Тим же наказом зроблено зміну в нумерації: змінено з 1-го на 2-й кінний ім. М. Залізняка полк (бо 1-й був уже Лубенський кінний полк корпусу Січових Стрільців).

1-й кінний Лубенський полк безперестанно був у боях і походах, починаючи з дня переходу його (яко Сердюцького) на бік республиканської влади під Васильковом у 1918 році. 1-й дивізіон полку в команді ґенштабу полковника Ю. Отмарштайна був до того вичерпаний, що залишити його далі на фронті означало б зруйнувати його дощенту. В рапорті до інспектора кінноти Дієвої Армії полковника Івана Омеляновича-Павленка тогочасний командир полку сотник Сергій Поплавський доповідав: „Полк здатний понад свої сили до бойової діяльности на два тижні, опісля безповоротно зникне“.

Розпучливий стан Лубенського полку вплинув на приско-

розкопали „братську могилу”, то пані Харченко не була в стані розпізнати серед купи відкопаних кісток — кісток свого сина. Селяне засипали знову ту „братську могилу”. Пані Харченко хотіла упорядкувати ту могилу, але вона бідна й не має грошей, щоб найняти робітників, а селян це мало обходить й вони не хотять робити „за дурничку”.

Треба, щоб відчули біль серця тої матері наші громадяни—кремянчани й острожани та зібрали відповідні кошти й вибудували памятник синам України, щоб матері їхні могли бути гордими, що нарід не забув про своїх героїв.

рення справи доповнення й укомплектування до більш-менш нормального, як на ті часи, складу і 2-го кінного ім. М. Залізняка полку.

Відсилалося найбільший відсоток коней, набутих ремонтними комісіями в Камянці, які працювали під досвідним оком голови всіх ремонтних комісій полковника Абрамовича й Інспектора кінноти Дієвої Армії. Дуже великий брак відчувалося в сідлах і збруї, тому всіх римарів було притягнено до направи старих сідел, але все це було ніщо. Полк мріяв скорше вийти на фронт і там на ворозі здобути все потрібне.

10 липня в с. Нагорянці зробив огляд полкові Інспектор кінноти полковник Іван Омелянович-Павленко разом з командиром 1-ої Окремої кінної бриґади ґенштабу ґенерал-хорунжим Кульжинським, який про цей огляд оголосив у наказі по бриґаді і видав дальші розпорядження.

НАКАЗ

по 1-му кінному імени Максима Залізняка полку.

17 липня 1919 р. Ч. 183. с. Нагоряни.

(По муштровій частині).

§ 1.

Оголошую копію наказу 1-ої Окремої кінної бриґади з дня 14. VII. 1919 року, ч. 27, § 2.

„Цього 14 липня відвідав я 1-й кінний ім. М. Залізняка полк, розташований в с. Нагоряни. Командир полку в с.*) Смовський цілком одповідає свойому призначенню і тратить багато сил для формування, яке в умовах сучасного моменту дуже тяжке.

Пп. старшини, мені здається, мало знайомі зі своєю працею; мушу сказати, що їхньої муштрової праці я не бачив, бо козаки мають некозацький вигляд — треба більше муштрової праці, не дивлючись на те, що козаків є обмаль.

Коні були в доброму вигляді, маючи на увазі, що вівса вони не одержують. Дякую командира полку і командира 2 сотні хорунжого Чорноморця, в якого коні були найкращі.

Зброї майже немає зовсім; негайно вжити всіх заходів, щоби козаків було озброєно. Наказую командирові полку призначити старшину, який би збірав зброю.

Сідел немає теж майже зовсім. Наказую командирові полку потребувати від начальника постачання полку, щоб він негайно приступив до праці по направленню „ленчиків" брезентами та з старої збруї. Кожних два дні доносити мені по телефону, скільки сідел зреперовано в полку. При цьому сідла 3 сотні ремонтувати окремо від інших сідел, з тої причини, що для 3 сотні я одержав спеціяльну суму грошей і повинен від неї відлічитися.

Одяг козаків у дуже кепському стані; начальникові постачання до-

*) Військовий старшина.

Лицева сторона.

Зворотня сторона.
Полковий значок 1-го кінного Лубенського ім. Максима Залізняка полку.

Старшина 1-го кінного Лубенського ім. Максима Залізняка полку.
Сотник МИХАЙЛО ШИЛО, командир 3-ої сотні.

Старшина 1-го кінного Лубенського ім. Максима Залізняка полку.
Поручник ІВАН СВІРІДА.

повісти мені, що робиться, аби козак не мав вигляду небоги, як рівнож і що робиться для виконання наказу по Дієвій Армії Ч. 172 (перевести в життя уніформу). Як що це останнє неможливим є зовсім, або можливим тільки частинно, то мені негайно доповісти, щоб я доповів по команді про неможливість виконати наказу по Дієвій Армії Ч. 172.

Харчі в полку добрі, козаки мали навіть кашу; мало тільки солі — треба одержати її від постачання. Взагалі полк добре формується: як всі старшини і козаки будуть так працювати, як сам командир полку, то я не сумніваюсь, що полк незабаром буде зформований, навіть не дивлячись на те, що він поставлений в неможливі умовини, про які я доніс рапортом по команді. Командир 1-ої Окремої кінної бриґади ґенерального штабу отаман*) Кульжинський".

Оригінал підписав командир полку військовий старшина Смовський.

З оригіналом певно: адютант полку четар Лядів."

31 липня при постою полку в с. Сарнові прийшов до полку згаданий вище наказ по Дієвій Армії про перейменування полку з 1-го на 2-й кінний ім. Максима Залізняка полк.

Без огляду на прихильну оцінку своєї праці на посаді командира полку, сотник Смовський передав полк 19 серпня полковникові Миколі Аркасові і мав відійти на посаду командира гарматної бриґади до ґрупи отамана Юрка Тютюнника, але начальник штабу Дієвої Армії призначив його за старшого помішника командира полку ім. М. Залізняка.

Полковник Аркас привіз із собою старшин, яким наперед призначив чолові посади і дуже був незадоволений з призначення сотника Смовського.

Сотник Смовський позбирав від безпосередніх начальників і державних інспекторів свідоцтва про свою працю, про формування й бойову чинність полку і з ними зголосився до начальника штабу Дієвої Армії отамана Василя Тютюнника, який хотів знову повернути полк сотникові Смовському, а полковника Аркаса призначити за командира 1-го кінного Лубенського полку. Остаточно ж екс-командир сотник Смовський, на пропозицію начальника штабу Дієвої Армії, згодився залишитися за старшого помішника командира полку, але, повернувшися на місце, відразу дістав „командировку" до Проскурова яко член ремонтної комісії. Виконавши це доручення, сотник Смовський повернувся до полку, де від штабу Дієвої Армії дістав відпустку і виїхав до Острога, з якої повернув уже на денікинський фронт, що проходив у той час біля ст. Бірзули.

В момент призначення полковника Аркаса полк лічив понад 300 козаків, мав зразкову кулеметну сотню й технічну чету.

---

*) Ґенерал-хорунжий, в б. російській армії ґенерал-майор, начальник штабу 12 кінної дивізії.

РЕЄСТР

старшин і урядовців 2 кінного ім. Максима Залізняка полку на 20 серпня 1919 р. — день передачі полку сотником Смовським полковникові Аркасові.*)

Ч.	Ранґа	Імя та прізвище	Службовий стан	Заувага
1.	Сотник	Кость Смовський	Командир полку	
2.	„	Б. Б-ак	Помішн. к-ра полку	
3.	Підполк.	Х. П-ко	Начальник постачання	
4.	Поручник.	І. Л-ів	Адютант полку	
5.	„	Олекса Царенко	Командир І сотні	Помер на тиф 21. І. 1920 р. на Херсонщині
6.	Хорунжий	П. Ф-ло	Мол. старш. І сотні	
7.	„	Г. Б-кий	„	
8.	„	М. Б-ко	„	
9.	„	А. Г-кий	„	
10.	„	Володимир Чорноморець	Командир 2 сотні	
11.	Хорунжий	А. Ш-т	Мол. старш. 2 сотні	
12.	„	А. Г-ий	„	
13.	„	Д. М-к	„	
14.	„	С. Б-ов	„	
15.	„	А. А-ків	„	
16.	Поручник	П. С-ко	Командир 3 сотні	
17.	Хорунжий	І. Форсюк	Мол. старш. 3 сотні	
18.	Сотник	Ахтаніно	„	
19.	Хорунжий	С. Ш-кий	„	
20.	„	М. Б-ів	Командир 4 сотні	
21.	„	Н. П-ів	Мол. старш. 4 сотні	
22.	„	І. З-ко	„	
23.	„	А. Ж-к	„	
24.	„	Є. Л-кий	„	
25.	„	А. В-а	„	
26.	„	К. Г-ко	„	
27.	Підполк.	Р. П-кий	Командир кулемет. сотні	
28.	Хорунжий	А. Б-кий	Мол. старш. кул. сотні	
29.	„	С. К-ий	„	
30.	Сотник	Ю. А-кий	Нач. звязку техн.-сап. чети.	
31.	Поручник	О. К-р	Молодший старшина	
32.	Хорунжий	І. З-а	„	
33.	„	Я. Ж-к	К-р нестройової сотні	
34.	Урядовець	М. Б-рів	Пом. нач. постач. полку	
35.	„	Х. Щ-ур	Діловод госп. частини	
36.	„	К. П-ский	„ інспект. частини	
37.	Ранґовий	Сокіл-Соколовський	Скарбник полку	Втік до большевиків 15. XI. 1920 р. з грішми і відчітністю полку.
38.	Урядовець	П. Б-ра	Кватермистр полку	
39.	„	М. Д-кий	Завід. зброєю	
40.	Сан. підполк.	др. В. П-ч	Ветеринарний лікар	
41.		А. С-кий	Священик полку	
42.	Хорунжий	С. Жук	Державний інспектор	
43.	„	А. Я-ук	Помішник його	
44.	„	М. Ц-кий	Інформатор 1, 2 і немуштр. сотень	
45.	„	А. К-рів	Інформатор 3, 4 і кулем. сотень	
46.	Урядовець	В. К-лив	Діловод держ. інспектора	

*) Деякі прізвища подаємо неповними, припускаючи, що власники або їхні родини могли залишитися в межах чинностей ДПУ.

Д-Р М. ГАЛИН
Генерал-хорунжий.

Спостереження й враження військового лікаря з часів великої війни й революції.

(1914 — 1918 роки)

II.

Командний російський ґенералітет.

Чудовий літній вечір. У київському купецькому саду грає симфонічна оркестра. Осторонь оркестрового павільону сидимо ми у двох: я й вартовий ґенерал ґенштабу Н., він же є інспектор шпиталю.

Я: — Отже, старшинський корпус російської, як і кожної іншої армії це ніщо інше, як військова каста; старшина ґенерального штабу — чи не буде вона вже кастою в касті? Ви якої думки?

Ґенерал: — Авжеж! Так воно й є. Ще й кастою до всього заброньованою. В цій касті виварюються майбутні військові таланти й ґенії, майбутні „водителі полків армії“, а якщо ніхто цього не бачить, то не винні ті, що цього не вбачають. Не забувайте, що як в минулій історії кожної з держав, так і в сучасній військова каста й тільки вона була завжди початком держави та її вартівником. Що до ґенерального штабу, то він є мізок, керуючий розум усієї армії. Привілеї, які йому надаються, йому належаться з права військової селекції. Він є той, що веде армію до перемоги, до остаточної побіди і тільки він, як приготований до того, має право на ті привілеї.

Я: Я розумію вас так, що воно мусило б бути так, як ви говорите, але в дійсности виходить якось інакше. Я військової історії не знаю й сперечатися з вами не можу, але все ж таки пригадую собі військових героїв, а може й ґеніїв XIX віку, от скажемо, наприклад, як Наполеон, як Суворов, може й Кутузов, Паскевич і багато інших, не згадуючи справжніх героїв, що вславились своїми военними перемогами, не будучи ґенералштабістами, та й академії ґенштабу, здається, тоді не було. А з другого боку — ось московсько-турецька війна, в часі якої на чолі армії хоч і стояв великий князь Микола Миколаєвич старший, людина нездатна й нездібна воювати, але війну вів його начальник штабу ґенерал ґенштабу Непокойчицький, а йому помагав полковник ґенштабу Газенкампф; ось друга війна, недавня, московсько-японська з головнокомандуючим ґенералом ґенштабу Куропаткином. І що ж ми бачимо? Знов кажу, що я профан у військовій

історії, а ще більше в техніці війни, але мені здається, що Миколаївська Академія Ґенерального Штабу, селекціонуючи для себе старшин, між якими повинні бути й воєнні таланти, механізує їх, забиває їм памороки теорією, гальмує їх здібности й деморалізує, надаючи їм привілеї, які вони використовують на користь собі, а не на користь армії. Механізація ця чи машинізація нищить силу інтуїції, яка у військовому ділі в момент бою може мати рішаюче значіння, а привілеї виховують лише карієристів. З талановитого старшини Академія виховує лише начальника штабу, в переконанні, що кожний начальник штабу годен бути й полководцем, тоді як воно так не є. Ось де треба шукати причин наших бойових невдач.

Оркестра заграла і наша розмова на цьому припинилася.

Це було незадовго перед великою Світовою Війною.

Минула велика війна вирішує почасти це питання.

Відповідь на наші змагання знаходимо у цілком компетентного й досить обєктивного знавця зачепленого питання ґенштабу ґенерала А. Денікина:*) „В 12 году офицеры генштабу, — пише ґенерал Денікин, — занимали 62—77% командных должностей. Такое же отношеніе сохранилось и к началу великой войны. Во время войны во главѣ командованія стояло подавляющее число лиц, вышедших из генеральнаго штаба. Из 6 лиц, возглавлявших силы Россіи, только император Николай II и генерал Брусилов были не академисты. Из 22 лиц, занимавших пост главнокомандующих фронтом, только двое — Иванов и Брусилов — не из генштаба. Если к этому прибавить закулисное командованіе войсковыми начштабами, то станет очевидным, что русскій генштаб несет на своих плечах преимущественную отвѣтственность за веденіе кампаніи“.

Розглянувши послідовно й досить докладно умови виховування кадру старшин московської армії, починаючи від військових середніх шкіл і кінчаючи на Миколаївській Академії Ґенштабу, ґенерал Денікин приходить до такого висновку: „Строители новой арміи должны будут устранить в области права всѣ признаки неравенства и привилегій, не оправдываемых боевой потребностью“.**)

Нажаль ґенерал Денікин оминув виховування в кадетських корпусах; а звідти власне й починається „строительство“, тим паче, що сливе всі вони були школами становими-дворянськими.

Перед очима моєї памяти проходить цілий ряд ґенералів — видатних, звичайних і нікчемних, з якими я був здебільшого у службових стосунках. Не всі вони варті того, щоб про них тут згадувати, але про тих, що займали командні посади, годиться

---

*) Генерал А. Денікин. Старая армія, т. I, стор. 14.

**) Генерал А. Денікин. Старая армія, т. II, стор 124.

дещо зілюструвати. Попереджую, що мої ілюстрації це є висновки з спостережень сторонньої, мовляв, людини, так би мовити „голос із публікі“, який одначе спирається на суголосі оточення. Певно, в цих спогадах можуть бути й помилки.

В 90-х роках минулого століття „Юго-Западним краєм“ правив ґенерал-адютант Д р е н т е л ь н. Він же був і командуючим військами Київської округи. Солдати прозвали його „ґенерал крендель“, а старшини іменували його стиха „ґенерал Дряньтельн“. Він не був з числа бойових героїв, а воював лише з „унутрішнім“ ворогом і на цьому полі придбав собі голосну славу. До призначення сатрапом на Україну, він був шефом бл. п. „III. відділу Кабінету Його Величности“, а разом з тим і шефом корпусу жандармів, тобто найстрашнішого на цілу Росію. З трьох „китів“, на яких трималася держава московська — „вєра, царь і атєчество“ — він сумлінно визнавав лише другого „кита“ — царя, бо перший „кит“, то була православна віра, а Дрентельн був віри лютеранської, а третій „кит“ — „атєчество“, було йому незнане, бо він був змосковлений німець.

Треба згадати, що ще з часів Петра I на Україну призначалося на керуючі командні посади мало того, що москалів, але до всього тих спроміж них, що визначалися своєю відданістю російському престолові і своєю завзятою ненавістю до українців. Такими були в XIX столітті ґенерал Васільчіков, ґенерал Бібіков, а після ґенерала Дрентельна — ґенерал Ігнатєв, ґенерал Клейґельс та ґенерал Трепов. Пояснюється це тим, що Україна, а особливо Київ, Харків і Одеса були головними джерелами постачання російських революціонерів і терористів тих часів (з р. 1870 — і до кінця).

Головним завданням ґенерала Дрентельна на Україні було не тільки нищити будьякі прояви революціонізму й українського сепаратизму, але й саме повітря на Україні, щоб не тхнуло українським духом.

В історії московського панування, певно, імя ґенерала Дрентельна не буде згадане, але хто візьметься писати про гніт московського геґемона над українською культурою, той не омине помянути ґенерала Дрентельна відповідним словом. Це той, що вигнав Кропивницького з його трупою по першій виставі, коли студенти університету зустріли славного артиста оваціями. І не тільки вигнав з Києва, а заборонив Кропивницькому і його трупі ногою ступити на терен його сатрапії, доки він житиме. Без огляду на голосну славу, яку здобула трупа Кропивницького в Петербурзі, та дозвіл їй згори грати, де Кропивницький захоче по цілій Росії, Дрентельн не пускав до себе української трупи, аж доки дідько його не взяв.

В кінці минулого століття на ґенерал-ґубернатора „Юго-

Западнаво края“ було призначено ґенштабу ґенерал-адютанта ґрафа Іґнатєва.

Не варт було б згадувати й про нього, якби не та ускладнена ситуація, яка повстала в звязку з його призначенням. Справа в тім, що ґенерал ґраф Іґнатєв, хоч і ґенштабу, але спеціялізувався в адміністрації й в політичній розвідці, чим і вславився в Сибіру, яко дошкульний для політичних вязнів ґенерал-ґубернатор. Понеже в справах військових він гаразд не розумівся, це з одного боку, а з другого — не був ознайомлений з „маларасійскімі та польскімі інтріґамі“ та змаганнями „Юго-Западнаво края“, то йому в поміч у справах політичного розшуку призначено жандармського ґенерала Василя Новіцького, а ґенштабу ґенерал Михайло Драгоміров став командуючим військами київської військової округи.

У той час у Київі було двох ґенералів Новіцьких. Обидва вони українського походження, обидва — рідні брати, обидва добре володіли українською мовою. Старший з них, ґенштабу ґенерал-ляйтенант Микола Новіцький, був приятелем Тараса Шевченка й професора М. Костомарова. Це він надрукував в „Киевской Старинѣ“ свої спомини про Т. Шевченка з часів перебування його в Орській фортеці. Цей Микола Новіцький був за тодішньою термінольоґією щирим українофілом. Його ж брат, жандармський ґенерал Василь Новіцький — „я тоже малоросс“ (як він сам себе називав) — вважався фахівцем в справах політичної розвідки й особливо в справах української пропаґанди й зносин з Галичиною, а головне — польсько - австрійського й украіно - австрійського шпіонажів.

І ось ми маємо — з одного боку ґраф Іґнатєв і ґенерал В. Новіцький, завзяті й безмилосердні гнобителі всього, що мало якінебудь ознаки української й польської „зради“, а з другого — ґенерал ґенштабу, як велитень на варті, Михайло Драгоміров, українські співчування якого не підлягали жадному сумніву і були гаразд відомі як суспільству, так і тим обом.

Не раз ґенерал Василь Новіцький ловив українських емісарів з Галичини, не раз переймав він транспорти української літератури звідти. Але надто стежив він у Київі за всіма нами, українцями Драгоманівського „толку“ й чигав, неспускаючи очей з відомого на всю Україну драгоманівця, що побував уже й на сибірському засланню, Н. В. Ковалевського.

Не раз чеплявся він і до мене, але у мене, як у людини військової, навіть трусу не можна було зробити без дозволу військового начальства. Певно, що за таким дозволом звертався він і до ґенерала Драгомірова. Одного бо разу дістаю я запрошення від ґенерала Драгомірова на обід. Приїзджаю точно о 5 годині, одягнений „по уставу“, входжу до вітальні та й іду до господаря, здіймаючи по дорозі рукавичку з правої руки, а біля господаря стоять ґенштабу ґенерал-адютант Троцький (майбутній

ґенерал-ґубернатор Рижський) і ще якийсь, мені незнаний, панок. — Вот відітє, — звертається Драгоміров до незнаного мені панка, — Васілій Дементєвіч всьо безпокоітся о докторе, а он даже вот в перчатках. — З того часу ґенерал Новіцький мусив про мене забути.

Але незабаром напосіла на мене друга халепа, вже з ґенерал-ґубернатором ґрафом Іґнатєвом. У ґрафа було двоє синів: один з них числився у списках кадетів Київського корпусу, де я був лікарем і вчителем фізики, і приїздив до мене на іспит. Кадети, коли кінчали корпус, діставали медичне свідоцтво, що, мовляв, „здоров і до військової служби годен“. Коли дійшло до кадета ґрафа Іґнатєва, то викрилося, що у нього на правому стегні є кровяна гуля завбільшки з кулак, яка позбавляла його права вступити до війська, а з тим і до пажеського корпусу, як того бажали батьки. Я відмовився підписати свідоцтво про здібність кадета ґрафа Іґнатєва до військової служби. Директор корпусу ґенерал Алєксєєв, щоб догодити й задовольнити бажання ґенерал-ґубернатора ґрафа, запрошує на консиліюм лікарів і відомого професора хірурґа Рінека. Але Рінек не був для мене авторитетом і я уперся при своєму. Звичайно, що з опору мойого нічого не вийшло, кадет Іґнатєв таки до пажеського корпусу вступив. З того часу директор Алєксєєв почав чеплятися до мене. Чув я стороною, що ґраф Іґнатєв усе насідав на ґенерала Алєксєєва, — як то він терпить у себе, у військовій школі, такого політично „неблагонадійного“ доктора? Може чув про це й ґенерал Драгоміров і забажав і тут „вставити перо“*) ґенерал-ґубернаторові Іґнатєву, з яким він ніколи не міг помиритися, доки нарешті не витрутив його з Києва цілком. Для того „пера“ використав ґенерал Драгоміров день „смотру“ випускних кадетів. По закінченню „смотру“ Драгоміров підходить до гурту кадетських старшин, між якими й я стояв, і вітаючись зі мною запитує: — Чи не потрактуєте нас чаєм?

— Алеж прошу, звичайно, дуже радий! — і повів його, а з ним його помішника ґенерал-ляйтенанта Троцького й адютанта його ґрафа Ржевуського до свого помешкання в корпусному будинку. Покоштували мої гості того чаю по пів шклянки, посиділи трохи „для годиться“, подякували та й поїхали, навіть не заглянувши до директора.

*) У Київській Військовій Окрузі був командиром корпусу ґенерал-адютант Онандер (здається, так він звався), який гостро не любив свого командуючого військами Драгомірова, як і цей його. Повернувшись з відпустки, ґенерал Онандер заїхав до Драгомірова, щоби згідно з вимогами службової дисципліни „распісаться“. Розписуючись, він з пересердя, що перо іржаве, кепське, жбурнув ним і вилаяв при тім вартового жандарма, що подав йому те перо. В цей момент тихенько відчиняються двері з кабінету командуючого військами, висовується голова Драгомірова й наказує жандармові: „Встав ґенералу перо“, — після того двері зачинилися. Ґенерал Драгоміров, як ніхто, вмів вставляти „перо“ кожному, кому хотів.

Отже, зрозуміло, що справа йшла не про „чай“, а про „зась“ Алексєєву, а через нього й ґрафові. Це вони обоє гаразд зрозуміли і вже далі ґенерал Алексєєв, хоч і дивився на мене завжди зизим оком і ніколи зі мною не говорив, а проте мусив мене терпіти, доки я сам, прослуживши 7 років, не залишив Київський кадетський корпус, що був колись найкращою військовою ґімназією за часів головного начальника військових шкіл ґенерал-адютанта Ісакова та ідеального педаґоґа й людини директора Юшенова, а став знову кадетським корпусом за часів військового міністра Ванновського, та дякуючи директорові ґенералові Алексєєву — школою для виховування військових само-честолюбних карієристів.

Система виховування майбутньої старшини російської армії за часів Ісакова (за царя Олександра II) і потім за останню чверть XIX віку з погляду вимог педаґоґії, з одного боку, й плекання моральних завдань, як основи майбутніх оборонців інтересів держави й народів — з боку другого, заслуговує особливої уваги. Тут не місце спинятися на цьому.

Вертаючи до часів ґрафа Іґнатєва, згадуються ті поголоски й балачки, які кружляли тоді проміж суспільством, про енерґійне втручання властолюбної ґрафині (з роду ґрафів Апраксіних) до службових справ ґенерал-ґубернаторства й провадження нею власних комерційних справ, як от, наприклад, скуповування за безцінь польських земельних маєтків, визначених до примусового відчуження.

Позалаштункова боротьба між ґрафом Іґнатєвом і ґенералом Драгоміровом скінчилася тим, що ґрафа усунено з посади ґенерал-ґубернатора й на його місце призначено ґенерал-адютанта М. Драгомірова з залишенням за ним і посади командуючого військами Київської Округи.

Ґраф Іґнатєв закінчив життя своє траґічно. В Петербурзі він входив до складу 4—5 членів „придворної камаріллі“, тобто потайних дорадників царя. Після розгрому першої революції (1905 р.) ґрафа Іґнатєва було забито (в м. Твері) рукою революціонера-терориста.

Р. 1899 мене командировано на рік за кордон, а звідти відряджено за рік до Порт-Артура, яко головного хірурґа військ, розміщених в Печі-лі й Квантуні, під військовим командуванням ґенерал-ляйтенанта Лінєвича. Адміністративно - військовим начальником Квантуня й фльоти був намісник адмірал Алексєєв. Була це декоративна фіґура нездарного адміністратора. Кожного разу по розмові з ним я виносив враження, що бачив перед собою оливяного адмірала на спардеку флаґманського корабля в Порт-Артурській затоці. Від київських адміністраторів він виріжнявся своєю вихованістю й гостинністю, на все відповідав згідливо киванням голови й нічого не робив. Це був взі-

рець фльотської чемности, фльотської нерухомости й фльотської непідготованости й нездатности до керування державними справами на суходолі, що й довів блискуче в московсько-японську війну 1904—1905 р. р.

Що можна сказати про головнокомандуючого військами Далекого Сходу ґенерал-ляйтенанта Ліневича?

Яким він був раніш — не знаю. Застав я його в Тяньдзіні в той час уже старою людиною. Це була людина досить розумна, у військовій справі тямуща й цілком авторитетна в ній, що визнавали всі. А проте він не був ґенштабістом. Кожному приступний, дбайливий в стосунку до війська, завжди готовий вислухати кожного, хто мав до нього яку справу, й негайно давав потрібний наказ. Ґенерал Ліневич був привабливим взірцем піхотного ґенерала давніх часів. У нього не було ні краплі бурбонства, ані нахабного солдафонства, ні бундючности. Вся армія й особливо старшина величали його ласкавим прізвищем „папаша". Всі його поважали, любили й слухали.

В Порт-Артурі й на Квантунському півострові довелося мені зазнати близько ґенералів: Стесселя, Фока, Церпіцького — звичайних піхотних ґенералів — і ґенералів ґенштабу Артамонова й Кондратовича.

Про ґенерала Стесселя, жалюгідного Порт-Артурського героя, можна сказати лише, що був це типовий піхотний старшина, який несподівано попав в „бальшіє забіякі". Невихований, грубий солдафон, малоосвічений, умовообмежений, а тому й бундючний і нахабний. Він не користався ні пошаною, ані авторитетом.

Ґенерал-майор Фок був колись жандармом. Склалося так, що ми виїхали з ним із Москви в одному купе й їхали 27 днів аж до Владивостока, не розлучаючись. Був він людина розумна, досить освічений взагалі й у військових справах також, але далі суворівського „штика" не пішов. Читаючи всю дорогу якусь французьку книгу, він увесь час торочив мені про єдину доцільну тактику на війні — суворівську й іншої не визнавав. У Владивостоці він дістав якусь телеґраму і вдосвіта виїхав до Харбина, звідки телеґрафував мені до Порт-Артура, просячи негайно приїхати, бо був бій з китайцями, а через те й багато ранених. Залізниця тоді до Харбина ще не доходила та й... ніякого бою, як і ранених, не було. Не розумію, що за містифікація, зважаючи, що ґенерал Фок не пив.

Ґенерал-майор Церпіцький — колишній адютант Скобелєва в Туркестані й однокашник Куропаткина. В його штабі в Шанхай-Гуані, а потім в Муґдені я пробув місяців зо два, щодня у нього обідаючи й вечеряючи. Не хочеться мені розписуватися про нього довго. Перекажу загальне враження. Людина гаряча, нестримна, великий брехун, честолюбець й нестримний

хвалько; ненавидів ґенштаб до нестями. А проте людина доступна, лагідна, некористолюбна (увесь час харчував увесь свій штаб на власний кошт), чемна й доброзичлива. Військовими науками й теоріями не цікавився, був прихильником практики й тримався що до цього відповідних поглядів і тактики Скобелєва. Персонально був хоробрим старшиною, все дбав про солдат, про їх їжу, про купелі, про одяг і т. і.; був би і мабуть таки був чудовим полковим командиром, але полководець — ніякий. На мене він робив враження військового кондотієра з минулих часів.

Якщо додати до перелічених Порт-Артурських ґенералів ще ґенерала Кашталінського й Смірнова, які одначе видатнішої ролі не грали, то треба прийти до загального висновку, що всі вони, не будучи ґенштабістами, а звичайними армійськими ґенералами, виконували свої обовязки досить доцільно як для мирного часу, ба, навіть і в часі війни, і то навіть з таким солідним супротивником, як японці — вони були не слабіші від Рененкампфа, Міщенка й усіх „героїв“ жалюгідної японської війни з ґенералом Куропаткином на чолі.

Поміж Порт-Артурськими ґенералами визначався деякий час ґенштабу ґенерал Артамонов, який приїхав полковником та за пів року став ґенералом. Це кольоритна фіґура — типовий зразок ґенштабових карієристів-пройдисвітів. Варто було тільки подивитися на лівий борт його мундура, де вже не було найменшого вільного місця для нового ордену. І яких тільки там орденів не було! Крім звичайних російських, були величезні золоті зорі Абисинії від абісинського неґуса Менеліка (полковник Артамонов, як оповідав, був посланцем царя Миколая II до Менеліка і справоздавцем цареві в справах, що стосувалися до Абісинії й інших східних держав), були зорі персидські, сіямські, туркестанські, японські й ще багато незнати вже й яких. Чого приїхав Артамонов до Порт-Артура? На його „панцирі“ — бракувало Ґеорґієвського хреста. Ось за ним він і приїхав, але спізнився, бо боїв уже не було. Ґенерал Артамонов був чудовий і майстерний оповідач, а ще більший хвалько й брехун. Про його воєнні здібности ніхто нічого не знав і не говорив, а кожен тільки посміхувався, коли, бувало, він почне про себе базікати. Він не користався в Порт-Артурі пошаною. Я знав його ще в Петербурзі, коли він був слухачем Академії Ґенерального Штабу; і як тоді він вештався по всіх сальонах, так і тепер лишився сальоновим ґенерал-оповідачем до кінця. За останню війну якийсь ґенерал Артамонов був командиром корпуса. Якщо це той самий, то не диво, що й частина його була в неславі.

По моїм повороті з Китаю до Київа у р. 1901 я застав тут ґенерал-ґубернатором Юго-Западного Краю того ж таки ґенерал-адютанта Михайла Драгомірова. 30 років пройшло

від того часу, а імпозантна постать цього видатного ґенерала ґенштабу й начальника його академії стоїть перед моїми очима як жива й досі. Кремязна, дебела фіґура, з широкого, типово-українського обличча якої визирали проникливі розумні очі. Широко обдарований природою неабиякими здібностями, він визначався глибоким аналітичним і фільозофічно-критичним розумом, широкою освітою, проникливістю, видатним дотепом, літературним хистом й творчістю інтелектуальною. Чи був він і військовим талантом — бойове його життя не дає досить доказів, бо на самому початку московсько-турецької війни (1877 р.), при переправі через Дунай його дивізії, він був тяжко ранений кулею наскрізь у коліно й евакуований до Петербургу. Доки рана вигоїлася, то й війна скінчилася. Але він проявив себе на полі військово й загально літературному; він підніс справу про радикальну зміну механічної муштри війська, вимагаючи, щоб солдатську „сіру скотину" вчили стати розумно-свідомою того, ким вона є, чому її вчать. Він дав солдатові памятну книжку. Він вчив і старшину військової строєвої педаґоґіки; відкидаючи геть пануючу в армії рутину, він вибавив армію з „мордобою".

Що у нього було багато ворогів, що він не зносив, коли хто починав із ним сперечатися, — то все це є звичайним для кожної видатної людини з твердим характером і твердою волею; а цими рисами як і розумом і дотепом він стояв на цілу голову вище понад ґенералітет усієї Росії. Такі ґенерали ґенштабу, як його помішник ґенерал Троцький (потім ґенерал-ґубернатор рижської округи) і його начальники штабу спочатку ґенерал Шимановський (помер), а потім Сухомлінов (пізніший військовий міністр) здавалися слухняними дітьми, якими й були частинно перед ним. Як і кожна честолюбна людина, Драгоміров не зносив біля себе людей сильних. Здається, що він теж не міг би бути бойовим полководцем, бо розсудливість та інтелект перемагали у нього над інтуїцією, якої йому бракувало. Ця властивість його окошилася на його синові Абрамові. Популярність Драгомірова в Росії була надзвичайна; відомий він добре був у Ґерманії і надто у Франції.

В 1903 році ґенерал М. Драгоміров подався до димісії, переїхав до себе в Конотоп, а на ґенерал-ґубернатора Юго-Западного краю призначено було поліційного ґенерала Клейґельса, перед тим петербурського ґрадоначальника, а ще раніше — варшавського поліцмайстра. Про нього не варт і згадувати. Не довго пробув він на посаді, вславився хабарями від цукроварів і після якогось хапужного скандалу його забрано. На його місце призначено знов таки з тих же адміністративно-поліційних кол ґенерала Ф. Трепова. Він був сином того Трепова,*) з німців, у якого стріляла революціонерка Віра Засулич за те, що той

*) Прізвище Трепов змосковлене й походить з німецького.

звелів зганьбити різками політичного вязня. Троє його синів всі пішли по батьківській дорозі. Не варт усі вони того, щоб згадувати про них, хоч би й злим словом.

Командуючим військами київської військової округи став ґенштабу ґенерал-ляйтенант В. Сухомлінов, що був у Драгомірова начальником штабу, а начальником штабу — ґенерал-майор Маврин, бувший вартовий ґенерал штабу київської округи й інспектор шпиталів. І з тим, і з другим нераз доводилося мені здибатися як у шпиталю по службі, так і в штабі округи або в помешканню командуючого військами і ось, коротко, такі мої враження: ґенерал Сухомлінов — людина вихована, чемна, стримана, ґалянтна, мало освічена, умово мало розвинена, характером і розумом легковажна, як звичайний уланський корнет. Проте приступна, серцем добра й чула.*) Здібностей адміністративних і військових ні в чому не виявляв. Коли пройшла чутка, що Сухомлінов може буде міністром, то у кожного, мимохіть, виникало питання: Невже ж нема людей?

Ґенерал Маврин — людина брутальна, зле вихована, але правдива, трудяща, як начальник штабу був на місці, розуму невеликого, освіти ще меншої, самозарозумілости — більше як треба, мало інтеліґентний, сперечань не зносив, хоч спочатку терпляче все вислухував.

Після Сухомлінова й Маврина командуючим військами київської округи йменовано було ґенерал-ляйтенанта Миколу Іванова, а начальником штабу ґенштабу ґенерала Алєксєєва.

Ґенерал Микола Іудович Іванов був з фаху звичайним артилерійським старшиною, навіть не академіком. Він чимось визначився в московсько-японську війну і пізніше став на чолі київської військової округи. На цій посаді пробув до великої війни, коли його призначено на головнокомандуючого південного фронту. Людина ще не дуже старого віку, енерґійна, рухлива, розсудлива, доброзичлива, приступна, негорда; любив частенько обїзджати військові частини й голосно вітатися з ними. Не чути було, щоб він уводив у військове життя щонебудь своє — все йшло по трафарету, встановленому ґенералом М. Драгоміровом, авторитет якого був непорушний. У військових справах вимагав точного виконання наказів, військової устави й цілковитої відданости цареві, понад яким був тільки Бог. Мало інтеліґентний, без будьякої освіти, обмежений що до широкого умового обрію, але з природнім розумом, він і на посаді головного командарма лишився звичайним артилерійської бриґади командиром, покладаючи всю віру й надію на Бога. Іноді приїздив

*) При мені в свойому кабінеті він плакав одного разу, розповідаючи про хоробу своєї першої жінки, а вдруге при мені ж у Київському шпиталю (перша революція) він вийняв з кишені 5 карбованців і дав вартовому солдатові, як нагороду за те, що той заколов баґнетом (16 ран) хорого солдата-жида за неслухняність.

до київського шпиталю радитися з лікарями — і поводився тут і з лікарями і з хорими цілком по людськи. Все ходив до церкви, завсіди й всюди молився Богові, в його помешканні була велика кімната повна коштовних ікон,*) з іконами він і на війну виїхав, так, як перед ним ґенерал Куропаткин з ваґоном повним ікон їхав воювати з японцями. Він користався посеред війська пошаною, але в „серйоз" ніхто його не брав, як командуючого. За його плечима стояла голова — начальник штабу ґенерал Алексєєв.

Кожного разу, коли я згадую про начальника штабу югозахідного фронту, а потім начальника штабу верховного головнокомандуючого ґенерала Алексєєва, то мимохіть спадає мені на думку й ґенерал Куропаткин;**) — так, як ніби два брати, два військові Аякси, одного й того ж ґатунку, як взірці того виховування, що дає Академія Ґенерального Штабу.

Обидва вони були видатними начальниками штабів великих військових округ і великих армій і в той же час обидва виявили себе нездарами на командних посадах полководців. Один вийшов спід тіни Скобелєва, військова слава й талант якого вкривали й начальника штабу його; другий — працюючи на своїх командармів і главковерхів, привласнив, ходом подій, собі славу стратеґа, чого в дійсности не було ні у нього, ні у тамтих. Першому й другому бракувало Скобелєва, обом їм бракувало інтуїції, тобто бракувало здібности відчування імперативу реальности, що випливає з підсвідомого почуття і що дається не академіями, а походить з властивостей природжених. Начальники штабів, навіть талановиті, навіть такі ось як Мольтке — творяться, тоді як полководці, такі як Наполєон, Суворов і інші — родяться. На превеликий жаль, цього не зрозуміють ті, що повинні були б розуміти.

Згадаймо тільки червоних командирів: Буденного, Фрунзе, Котовського, Блюхера (Галина) та інш. — всі вони без жадного, сливе, військового виховання, всі вони — звичайні собі підстаршини московської армії, ніхто з них не був ні стратеґом, ні начальником штабу, а проте... Або наш Юрко Тютюнник! Хіба це не найяскравіший доказ того, що не академія, а бойове життя висовує з природи талановитих командармів.

---

*) У 1918 році, за часів Центральної Ради, ґенерал Іванів опинився в Київі. Зустрінувшись зі мною запитав, що гадають українці зробити з ним? Я заспокоїв його, що як він не чинив зла й перешкод українцям, так і вони йому ніяких прикростей не чинитимуть. Тоді він, дякуючи, попросив мене передати кому належиться його прохання, щоби не рушали його ікон, які він, їдучи на війну, залишив під вартою жандарма у прибудівлі до будинку командуючого військами. Здається, він не встиг вивезти ті ікони й певно, що їх пограбовано.

**) Вертаючись з Китаю, я мусив особисто скласти міністрові доповідь про санітарні справи в ту війну, як і про ранених.

Згадуючи видатніших ґенералів великої війни, особисто мені знаних, як всі вище списані, я закінчу короткий огляд їх ще трьома видатними ґенералами, моїми начальниками.

Командарм ґенштабу ґенерал Рузський. Хто він такий? Що він таке? Важко на це відповісти, бо ґенерал Рузський був людиною мовчазною. Навіть на військових нарадах він ставив короткі питання, а далі мовчки вислухував відповіді; навіть за спільним обідом він тільки слухав, а не говорив. Одного разу я попросив його взяти мене з собою, коли він обїздитиме полки на позиціях. Дві годині ми їздили вдвох у самоході, ревізуючи — він полки, а я околодки — й тільки вертаючись до дому, запитав він мене коротко: — Всьо лі в порядкє в околодках? — На мої ляментації, що хоч на позиціях все в порядку, зате в запіллю III армії не все гаразд, він, слухаючи... мовчав. Та проте мушу зазначити, що в цьому ґенералові щось було, що викликало у всіх нас віру в нього й пошану. Він був людиною чину. Довів він це між іншим тоді, коли видав наказ брати штурмом Львів, не маючи жадних інформацій про те, чи існують там форти, чи велика й як велика оборонна сила уявлюваної фортеці Львова? Про військову нараду в цій справі мені розповідали таке: на ту нараду Рузський закликав усіх командирів корпусів своєї армії. Коли викрився брак певних інформацій про Львівські фортифікації, то справу наступу Рузський поставив на голосування. Трьох з командирів зголосилися „проти“ наступу й тільки командир IX корпусу ґенерал Щербачов „за“. Командарм Рузський був теж з ґенералом Щербачовом „за“ й видав негайно відповідний наказ. Аванґард III армії увійшов (здається одночасно з аванґардом VIII корпусу ґенерала Брусілова 8 армії) у Львів без жадного стрілу. А далі викрилося, що навколо Львова не було жадних фортів та що австрійське військо заздалегідь опустило місто.

Отут виявилася інтуїція ґенералів Рузського і Щербачова й брак її у решти корпусних командирів.*)

Ґенерал Рузський, рівнож як і ґенерал Радко-Дмітрієв, трагічно закінчив своє життя на Кавказі, в Пятигорську, прилюдно зарубаний большевицькими шашками.

Здібність ґенерала Щербачова відчувати несвідомо або напів свідомо реальну обстанову виявилася ще одного разу, коли через несподіваний напад ворога виникла небезпека для корпусу; тоді вартовий старшина оперативного відділу збудив глибокої ночи ґенерала, а цей з просоння почав гукати: „Дать по мордє, по мордє дать“. Цей наказ дослівно було передано телефоном на позиції, там „дали по морді“ й вийшло на добре.

Ґенерал Щербачов раніше був начальником Академії

*) Генерал Рузський перед війною був ґенерал-квартирмайстром штабу київської військової округи і мусив добре знати, що Львів не був уфортифікований. — Редакція.

Ґенерального Штабу, хоч це не знайшло оправдання ні в його воєнно-науковій освіті, яка була досить обмеженою, ні в його загальній інтеліґентности, яка ні в чому надто не виявлялася, але не можна відмовити йому у великому природньому розумі, в здібности хутко схопити зміст справи й зорієнтуватися в ній, в тактовности поводження, але й одночасно в дрібних помилках і нестриманости в стосунку до людей, які б йому чомусь не подобалися. Вадою у нього було й те, що він прислухувався і безкритично йняв віри тільки тим, кому хотів вірити, тобто свойому найблизчому оточенню.

Іншого ґатунку й виховання був ґенштабу ґенерал А б р а м Д р а г о м і р о в. Надзвичайно самовпевнений, остільки, що не дослухуючи, наприклад, звіту до кінця, видавав рішучий наказ і не припускав ніяких суперечок. Був того переконання, що кожний начальник повинен мати в своїй голові готову відповідь на всяке, яке б то не було питання. Міркуванню не мусить бути місця. Нестриманий, запальний, коли йому здавалося, що з ним хочуть сперечатися, — він в той же час був цікавим, витриманим співбесідником, коли в розмові обговорювалося якесь загальне питання з царини штуки, літератури або музики й т. і. З природи був людиною інтеліґентною, начитаною, освіченою, ґрунтовно знався у всіх галузях військових наук, говорив як фаховець про свої складові відділи військ армії. На мене він завжди робив враження ідеально вихованого й підготованого майбутнього військового міністра, яким би певно й був, якби не розклад армії, а з нею й Росії.

Поруч із позитивними рисами свого військового виховання й характеру, визначався жорстокістю, цинізмом (як і батько його) й вірою в перемогу й майбутню велич Росії. І все таки, таланту полководця не мав.

З усіх синів старого Михайла Івановича Драгомірова (а їх було пятеро) Абрам був і зовні й духово правдивою копією свого батька, тільки... в мініятурі.

Любив похвалятися, що ніколи жадного слова для друку не написав.

В історії московських воєн останнього пятьдесятліття видатну командну ролю відіграли, крім ґенерала Куропаткина, двоє великих князів: М и к о л а М и к о л а є в и ч с т а р ш и й і М и к о л а М и к о л а є в и ч м о л о д ш и й — батько й син.

Перший був головнокомандуючим московської армії у війні з турками 1877 р., а другий — главковерхом в останній великій війні.

Перший був рідним братом царя Олександра II, а другий — дядьком царя Миколи II.

Відомо, що царська родина Романових ані разу не видала

хоч трохи здібного, хоч трохи видатного мужа в якійнебудь галузі державного будівництва. Вся родина на причуд нездарна, на причуд державно-шкідлива. Військових видатних мужів поміж ними ніколи не було, хоч вони частенько заступали командні посади й таким чином мали змогу виказати свої здібности.

От такими нездарами були обидва Миколаї Миколаєвичі — батько й син; обидва вони не в силі були довести війни до кінця. Перший здав головнокомандування ґрафові Тотлебенові, героєві Кримської війни (1855 р.) і Плевни (1877 р.), а другого заступив ще більший і жалюгідний нездара Микола II, на якому й закінчилася війна, а разом з нею й Росія.

Може на цьому б годилося й покінчити мої спомини про видатних і мені відомих ґенералів колишньої московської армії останніх часів, але, згадавши про обох Миколаїв Миколаєвичів, про яких ніколи ніде не писалося, мушу додати кілька поголосок, які кружляли в суспільстві, як vox populi, і посеред війська, як vox militaris.

Вперше мені довелося побачити обох великих князів (батька й сина) в Кишиневі на початку московсько-турецької війни 1877 р. Зрозуміло, що обидва вони, надто Микола Миколаєвич старший, були протягом більше місяця тими обєктами, навколо яких зосереджувалися всі зацікавлення провінціональних горожан. Сучасники мабуть пригадують, чого тільки не говорилося тоді про обох Миколаєвичів? Поміж тими поголосками головною була та, що Микола Миколаєвич старший провадив життя в Кишиневі так, як і в Петербурзі, тобто понад свої грошові засоби, а тому все був у великих боргах. Частенько ті борги вирівнював його старший брат, але незабаром вони знов виростали. Коли прибув до Кишинева ваґон золота на потреби війни, власне на виплату платні старшинам, як тільки армія перейде московський кордон, то разом з тим ваґоном прибули й кредитори Миколи Миколаєвича старшого. Ці панове так напосіли на князя, що він мусив вивласнити з того ваґона 9.000.000 карбованців.

Всі поголоски, пльотки й анекдоти про батька й сина почалися найбільше біля їхніх бенкетів та їхніх амурних (особливо сина, якому було тоді 19 років) пригод і скандальних сутичок з чоловіками кишиневських красунь.

Про військові таланти когобудь з них навіть і мови не було та й конкурентів на цьому полі, здається, у батька тоді не було.

Ґенерал Черняєв, герой Закаспія й невдалий герой повстання сербів, відійшов у запілля, Скобелєв сидів десь незнати де так, як і ґраф Тотлебен. І тільки коли дійшло до пересвідчення, що великий князь Микола Миколаєвич нічого не здатен вдіяти з Плевною, то на обрію війни зявилися й Скобелєв і Тотлебен.

Колись я читав спомини полковника Газенкампфа, члена штабу ставки з московсько-турецької війни.

В кінці обіду, згадує полковник, великий князь Микола Миколаєвич старший, запалюючи цигарку, вигукував звичайно гасло „па“, на яке ті, що сиділи навкруги, відповідали як по команді — „трон“, тобто патрон. Це було ознакою, що можна вже курити. Ось отся пустотливість досить характеристична, щоб уявити собі, в яких руках була доля тодішньої війни. Цим можновладцям війна видавалася за жарт, яким жартом і було все їхнє химерне й нікчемне життя.

Що до великого князя Миколи Миколаєвича молодшого — то що доброго можна сказати про цього, тоді ще дуже молодого (19 років), досить гарного, високого й стрункого юнака, який частенько швендяв по Кишиневському бульварі, заглядаючи дівчатам і молодицям під капелюшики? Він був тоді ще „ніщо“. Боюся, чи не зостався він ним на все своє життя?

Досить довго прожила на свойому віку отся людина, щоби стати, нарешті, одіозною, нагадуючи цілком діда Миколу I.

Самовпевнений, зарозумілий, малоосвічений, — він, будучи членом Військової Ради, завжди втручався до всіх військових справ, які підлягали розглядові тієї ради і завжди прикладав свою важку руку до всього, що йому не подобалося. А не подобалося йому все, що не походило з „блакитної крови“, все, що мало натяк на поступ, на лібералізм. Він однаково не любив присутности в армії як жидів (хоч би навіть у ролі паріїв), так і лікарів. Тільки завдяки йому військові лікарі полишилися тими ж паріями, як і жиди, тими ж військовими „втарова сорта“, якими були ще за часів Петра I, з наказу якого вони, як і попи, не мали права стояти на кермі, „даби своім подлим відом не смущать храбрості сражающіхся“.

Говорили, що він, коли був інспектором кінноти, то дуже поліпшив цю службу та що й сам був добрим кіннотчиком, гарно сидів верхи на коні. Казали, що на бучних маневрах на польському кордоні, в присутности Вільгельма II, він блискуче виказав свої військові здібности. Оповідали, що він дуже, без сорому, лається й „морди“ бє не тільки солдатам, а навіть і ґенералам, а жандармському полковникові Мясоєдову (німецькому, буцім то, шпіонові) навіть голову ушкодив шаблею. Запевняли, що це він завинив у тому, що на початку війни німці прорвали на півночі російський фронт, знищили чи забрали до полону цілу армію Самсонова, й це сталося тільки тому, що він, як став главковерхом, самовільно змінив вироблений заздалегідь загальний плян війни, відтягнувши війська з півночі й кинувши їх на австрійський фронт. Говорили, що він має вплив у „високих сферах“, але ненавидить царицю Олександру Федорівну, як і вона його. Оповідали, що в ставці він провадить життя весело, з бенкетами, не згадуючи, як складається життя в окопах.

Запевняли, що він був автором того наказу, що кожний

жид на фронті, то є зрадник і певний німецький шпіон, а тому руйнувати жидівське майно. Казали, що він був автором того страшного наказу, щоби армія, відступаючи (а відступала вона цілих пів року), палила села, а мешканців гнала в запілля. Я не знаю, чи знайдеться коли міцне перо й дуже серце, щоб правдиво списати ту жахливу картину, коли козаки, виконуючи наказ, зі смолоскипами в руках підїзджали верхи під стріху халупи, запалювали її й раптом все село здіймалося полумям, яке простягалося своїм червоним лахміттям до самого неба, якби благаючи у нього милосердя й жалю до себе, а збожеволілий нарід, рятуючись, хапався за що міг, утікав стрімголов під неможливо розпучливий зойк і голосіння жінок, верещання дітей, іржання коней, ревіння корів, квічіння свиней, кудахтання й гоготання дробу, а далі.... без кінця-краю довжелезний шлях народнього нещастя, сліди якого позначені горбками з деревляними на них хрестиками продовж сотень верстов. Це все хрестний шлях наших біженців, знак великокняжого безголовя й пяної мабуть необачности його та жорстокости. І кому це було потрібне, і для чого?

Ми, що жили увесь час війни (3 і пів року) на фронті, можемо посвідчити, що ані разу не бачили главковерха у себе, нічого доброго навіть про нього не чули; як старшина, так і солдати рідко коли й згадували про свого главковерха, і взагалі він був людиною малопопулярною й для війська байдужою. Казали знов, що після захоплення Львова великий князь нібито приїздив одного разу туди, і що цар нагороджує його, як побідника, золотою шаблею у золотих піхвах і ранґою маршала „за Львів“, а в часописах додавалося до цього ще й те, що побідникові Галичини надається титул „Ґаліційскій“.

Після того, як австріяки відібрали Львів та витрутили московську армію з Галичини, то нашу старшину цікавило питання, що сталося з золотою шаблею „Ґаліційскаво маршала“? Невже він причепить іноситиме її? А монархістична еміґрація робить з нього „героя“ й пробувала садовити його на спорожнілий трон московського царя.

Чи варт узагальнювати спостереження над серією ґенералітету колишньої московської армії?

Здається годі. Кожен може сам собі поробити відповідні висновки. Але один загальний висновок безперечно сам напрошується, а саме: **будування майбутньої української армії мусить відбуватися на цілком інших підвалинах та засадах.**

(Далі буде).

ПЕТРО ЗЛЕНКО

Українські Січові Стрільці.

(Матеріяли для бібліоґрафічного показчика)

„Буду добрим сином України та добрим вояком і добрим товаришем в Стрілецтві, щоби спільним трудом і спільними силами добути кращу долю Вітчині".

Х. заповідь У. С. С.

Ми все ще не маємо повної історії нашого війська та його героїчної боротьби, що не з його вини не заховала волю України. Не маємо ми й історії першої формації нашого війська новітньої доби — Українського Січового Війська.

Рік річно обявляються матеріяли для історії наших визвольних змагань, вони в більших і менших періодичних виданнях, вони задокументовані в окремих публікаціях: книжках і альманахах і т. п. Час пливе, багато з колись прочитаного забувається, чим дальше все трудніше розшукувати потрібну дослідникам літературу, багато з якої зовсім заникає.

Не прийдуть ще довго часи, коли український бібліоґраф зможе використати збірки наших бібліотек, в яких буде зібрано з найбільшою повнотою українську літературу. Для цього майбутнього лишається тільки в міру сил і можливостей робити своє діло, не чекаючи на близькі ліпші умовини бібліоґрафічної праці.

Матеріяли для показчика, що отсе подаємо, треба буде доповнити літературною продукцією українців у Америці, рівнож, правдоподібно, уникло дещо із видань Галичини та еміґрації.

Сподіваємось, що наш початок дасть можливости до дальшої успішнішої праці та причиниться до заховання літературних документів наших визвольних змагань.*)

В показчику вжито таких скорочень:

Від. — Відень
вкл. л. — вкладний лист

*) Ласкаво проситься надсилати доповнення на адресу: Praha XII, Šumavská 16. Č. S. R.

друк. — друкарня
збр. — збірник
іл. — ілюстрація
кал. — календар
Л. — Львів
окл. — окладинка
пр. — примірник
ред. — редактор, -ція
рец. — рецензія
рис. — рисунок
с. — сторінка
тит. — титул
ч. — число
„Віст. СВУ" — „Вістник Союза Визволення України"
„Гром. Гол." — „Громадський Голос"
„Кал. Ч. К." — „Календар Червоної Калини"
„Літ. Ч. К." — „Літопис Червоної Калини"
„ЛНВ" — „Літературно-Науковий Вістник"
„Наші Стрільці" — „Наші Стрільці в рік по Шевченківськім здвизі 28. червня 1914"
„Нов. Час" — „Новий Час"
„Стріл. Кал.-альм." — „Стрілецький Календар-альманах".
„Черв. Кал." — збр. — „Червона Калина" — літературний збірник
„Укр. Сл." Л. — „Українське Слово" — Львів
„Укр. Сл." Пар. — „Українське Слово" — Париж

Круглі дужки ( ) означають, що текст в них взято не з тит. л., а з тексту книги.

Ламані дужки < > означають, що текст в них і в самій публікації в дужках.

Прямі дужки [ ] означають, що текст в них наведений походить від автора показчика.

Прага, липень 1935.

I. Преса УСС.

1. **Бомба,** гумористично-сатиричний не періодичний журнал. Видае як рукопис „Артистична Горстка" в полі. Над Стрипою, [рукопис.], 1916—17, 30×23. Іл.

Чч.: 1 (21. I. 1916, 52 с.), 2 (19. II. 1916, ? с.), 3 (? 1917, ? с.).

Перше число з ориґ. кол. вінетою, майже ціле присвячене Кирилу Трильовському, друге присвятило менше місця загально українським справам, натомість більше старшині УСС. Часопис багато ілюстрований рис. Івана Іванця, Левка Лепкого, Остапа Куриласа, Леся Новіни-Розлуцького та інш. Журнал виходив у однім рукописнім примірнику.

2. **Вістник Пресової Кватири Українських Січових Стрільців.** Виходить раз у місяць. Видає Пресова Кватира У. С. С. Ре-

дакт[!]ують: *Микола Угрин-Безгрішний* та *А[нтін] Лотоцький.* Свистильники-Поток, [гектоґраф.], 1916; 29.2 × 23.

Чч.: 1 (в Свистильниках, Рогат. пов., травень, 16 с.), 2/3 (в с. Потоці біля Рогатина, червень—липень, 20 с.).

Побіч літературних творів і статей про чистоту літературної мови містив „Вістник" точні звідомлення з діяльности „Пресової кватири УСС." Ч. 2/3 присвячене Ів. Франкові. Деякі твори з „Вістника" передрукували „Українське Слово" і „Вістник Союза Визволення України". Перестав виходити із зміною складу управи „Пресової кватири".

3. **Новініяда.** Слова *Романа Купчинського.* Ілюс[трації] *В. Розумовича.* Музика [?]. Замкова Паланка, [рукоп.], 1915; 20 × 17 [?], 21 с. Іл. 1 пр.

Початок стрілецької преси. „Новініяда" вийшла рукописно в однім примірнику, викликала велике зацікавлення читачів, що доповнювали її новими піснями та пізніше вже в полі вийшла в другій редакції. Героєм „Новініяди" є стрілець, шляхтич Новіна, а героїнею гарна панночка з Підкарпаття Мартішка. Всі постаті не видумані, відомі сливе всьому стрілецтву.

4. **Самопал.** Стріляє сам без нічиєї принуки всяку нечесть, лінь, гниль, безхарактерність та подібне хрунівство. Готов до стрілу все, коли тільки треба. Видає: Хвабрика запорожських самопалів. Редакт[!]ують: Це нікому не цікаве. Кіш Українського Січового Війська, [гектоґраф.], 1916; 30 × 23, 16 с. Іл.

Чч.: 1 (в Свистильниках, 15. V. 1916), 2 (VI. 1916).

В ч. 1. часопис обіцяв:

„...все, що високе, що гарне, що ясне,
На світ виводити, будити запал,
І він вже ніколи, ніколи не згасне,
Оце прирікає Вам наш „Самопал".

Одначе вже з третім числом заборонено „стріляти" і Самопал більше не виходив. В другім числі були й ілюстрації, яких в першім бракувало.

5. **Самохотник.** Гумористично-сатиричний часопись. Виходить коли сам схоче у Коші У. С. С. Видавець *Харлампній Тиндидиньдюк.* Редакція ще боїться признати. З друкарні власної. Кіш У. С. С., [рукоп., гектоґраф., друк.], 1915—1918; 21 × 17, 8—12 с.

Перше число видав А. Б. 21. липня 1915 р. в Камінці біля Сколього, було рукописне в числі 8 прим. За 4 дні вийшло друге в трьох примірниках. Третє вже відбите на гектоґрафі в більшім числі накладу, як попередні. Рівночасно видано другим накладом і перше число. Рівнож другим накладом в 1917 р. були видані цілі річники 1915, 1916, коштом і заходом спілки „Самохотник" з вінєтою на окладинці артиста-маляра Осипа Куриласа. Від 15 ч. наклад був 200—300, а з ч. 17/18 значно покращав ілюстраційний бік видавництва. „Самохотник" містив статті на теми дня іноді на загально стрілецькі теми, а то і загально українські, багато дрібних жартів, ілюстрацій. Вибрані твори зі „Самохотника" вийшли друком у календарику під тим самим заголовком на 1918 р. та у збірнику „Червона Калина" 1918 р. Всього вийшло 35 чч.

6. **Тифусна Одноднівка,** памяткова збірка кварантанників, ч. 1. В коші УСВ. Зредакт[!]ував: *Юрко Каламарь.* Кіш УСВ. [рукопис.], 1917, 8^0, 33 с. 1 пр.

7. **Усусу.** Сатиричний орґан неінтеліґентних інтеліґентів. Виходить, коли треба. Видає: *Юрко Каламарь.* В коші УСС. [гектограф.], 1916—1917; 23 × 14.5, 12—14 с.

Чч.: 1/2 (10. XII. 1916.), 3 (24. XII. 1916), 4 (II. 1917), 5 (?), 6 (?), 7 (у Відні, 25. VI. 1917).

Семе число вийшло під ред. Хведора Вовкулаки.

8. **Чорвона Калина.** Поважний та гумористично-сатиричний ілюстрований січовий орґан. Видає: Гурток У. С. С. Редактор *Микола Угрин-Безгрішний.* Кіш У. С. В., [гектоґраф.], 1917; 30 × 23. Іл.

Чч.: 1 (травень), 2 (червень), 3 (липень), 4 (серпень).

З 5. ч. неперіодично. Перших 6 чисел творять перший том, на обгортці якого з вінетою Осипа Куриласа подано зміст всіх чисел. „Ч. К." була багато ілюстрована (рис. О. Куриласа і Мих. Гаврилка). З сатириків „Ч. К." перше місце займає Козак Незнайко.

II. Книги

а) *Збірники, календарі, альманахи.*

9. **Воєнна читанка ч. 2. „Червона Калина".** Збірка присвячена Українським Січовим Стрільцям. Зложив *Богдан Лепкий.* Ілюструвала *Олена Кульчицька.* Відень, Видавництво українського народнього учительства, з друк. Ад. Гольцгавзена, 1915; 8^0, 33 [III] с. Ц. 30 сот.

ЗМІСТ: I Поезії: *Грицай Остап* — До України. *Ґоттгард Август* — An das Ukrainische Volk! *К—а Ом.* — Два Стрільці. *Карманський Петро* — Завіщання. *Коваленко Ол.* — Багато упало великих борців. *Лепкий Богдан* — Журавлі, його-ж — Море пожовклого листя; його-ж — Розривалося серце моє; його-ж — Чи чуєш, як в безвістях грають. Пісня Січових Стрільців „Червона Калина". *Старицький Михайло* — До молоді. II. Оповідання і статті: *Б—к А.* Пісня. Добровольці, нарис. *Лепкий Богдан* — До Січових Стрільців; йогож — Під Великдень на чужині; йогож — Присяга Українських Січових Стрільців у Відні, Похорон стрільця. Стрілецький лист. Ясениця горіла.

[Подано за Ів. Калиновичем].

10. **З крівавого шляху Українських Січових Стрільців.** Ілюстрована збірка оповідань і описів. Зредаґував др. *Осип Назарук.* У Львові, „Просвіта", друк. НТШ, 1916; 18 × 13.5, 79 [1] с. Ц. 90 сот. 33 іл. з життя стрільців.

ЗМІСТ: Вступне слово. *Ростислав Заклинський* — В першій битві. *Др. Осип Назарук* — Зі споминів найстаршого стрільця з другого куріня УСС. *Василь Атаманюк* — Лист малого синка до батька на війні [поезія]. *Ростислав Заклинський* — З боїв на горі Маківці. *Роман Купчинський* — На Галич. *Василь Кучабський* — День 28 червня 1915 року. *Роман Купчинський* — На позицію! *Др. Осип Назарук* — У.С.С. в битві коло Соколова, Сокільник і Соснова. *Роман Купчинський* — В опущенім селі. *Др. Осип Назарук* — В першій лінії. *Остап Шандура* — Смерть Отамана [поезія]. *Северина Кабаровська* — Січовий хорунжий Олена Степанівна як гість на засіданню „Українського Жіночого Комітету помочи для ранених" у Відні дня 15. січня 1915 року.

РЕЦ.: „Шляхи" 1916, ч. 5, с. 183.

11. **Календарик для Січових Стрільців і Жовнірів.** 1917. Ві-

день, Український Жіночий Комітет помочи для ранених, з друк. Мехітаристів, 1916; 16 × 10.2, 136 с. Іл. Ц. к. 1.00.

ЗМІСТ: На переломі літ — *Олена Левицька.* — Календаріюм. *Юра* — Новорічний поклик [поезія]. *Андрій Бабюк* — „Воля або смерть!..“ Українським Січовим Стрільцям — полонений *О. Кобець... Уляна Кравченко* — В зимовий вечір [поезія]. *О. Галичанка* — З наших щоденних мандрівок. *Юра* — Воєнна ідилія [поезія]. Сирота [поезія]. *Орися Величківна* — Іван Франко. Розмова — *Тео Д.* [поезія]. *Володимир Гнатюк* — Війна і народня поезія. Дещо з діяльности українських жінок — *Олена Залізняк.* Листи з часів війни. Листи жовнірів до „Жіночого Комітету“. Інформації.

12. **Календарик для Січових Стрільців і Жовнірів-Українців** 1918. Відень, Український Жіночий Комітет помочи для ранених, з друк. Мехітаристів, 1917, 16.5 × 10.6, 160 с. Іл. Ц. к. 1.80.

ЗМІСТ: Воскресла Україна! — *Василь Семак* [поезія]. Календаріюм. *Олена Журлива* — Народе мій! *Андрій Бабюк* — Шляхом правди. За Україну <марш> [поезія] — *Микола Вороний. Сашко* — З моїх споминів. *Шкрумеляк Юра* — Поле бою [поезія]. *С. Кабаровська* — Прямуй до світла! Селянин *С. Куликовський* — Пора браться за роботу [поезія]. *Ул. Кравченко* — Бодрімся! [поезія]. Просвітна робота Українських Січових Стрільців на Волині. *Володимир Ґеринович* — Звідки пішла і як поширила ся назва України. Др. Евген Олесницький (посмертна згадка) — *О. Л. О. Галичанка* — Школи для немічників-інвалідів. *Стефанія Чубата* — Його доля. *Примаверадоня* — В далекий бій... *О. Г.* Змосковщений Панько. Воякькі пісні. Листи з часів революції писані до Укр. Жін. Комітету, або за его посередництвом до родини. *Олена Левицька* — Революція а Україна. *Т. Демчишин* — Осінній промінь. „Український Жіночий Комітет помочи для ранених“ у Відні. *М. Аліськевич* — Правні поради для жовнірів та їх родин.

13. **Календарик „Самохотника“** на звичайний рік 1918 Українським Січовим Стрільцям і всій Соборній Україні. На пожиток і на втіху та розраду зложив *Антін Лотоцький.* Заходом ред. „Самохотника“. Львів, накладом У. С. С. Хведора Мрочка, з друк. А. Ґольдмана, 1917; 12.1 × 8.4. 66 с. Ц. 70 сот. Іл.

ЗМІСТ: Календаріюм. *А. Л.* — Стрілецька преса. [Дрібні гуморески, передруковані з журналу „Самохотник“ рр. 1915—1917].

14. **Маківка.** Однодніивка в дволітну річницю боїв на Маківці. Львів, 29. цвітня 1917. За редакцію відповідає *Василь Сідельник.* Накладом тов. „Маківка“, з друк. Ставропиґійського Інститута, 1917; 27.6 × 18.5, 24 с. Іл.

ЗМІСТ: *Шкрумеляк Юра* — Маківка [поезія]. *** — Гордий лет! *Василь Дзіковський* — Маківка. Оборона Маківки в світлі урядового приказу. *Б. Лепкий* — Чи то буря, чи грім? [поезія]. *Андрій Бабюк* — Герої Маківки. *Ст. Чарнецький* — При окопах [поезія]. Дівчата — героїні! *Шкрумеляк Юра* — Син млина [поезія]. Товариство „Маківка“ — *Василь Сідельник.* На Плішці! *Антін Лотоцький* — Я бачив їх [поезія]. *Р. Купчинський* — Стрілецька пісня [з нотами]. В першій битві. *Остап Шандура* — При дорозі [поезія]. *Стефан Чарнецький* — Де астри вмирали [поезія]. Для воєнних інвалідів У. С. В. [оголошення].

15. **Наші стрільці в рік по Шевченківськім здвизі 28. червня 1914.** Зладив *Іван Боберський.* Відень, накладом Української

Боєвої Управи, Druckerei J. N. Verney, 1915; 16.5 × 10, 112 с., 1 мапа, 65 іл. Ц. 50 сот.

„Бібліотека Української Боєвої Управи ч. 1".

На окладинці назва: „Українські Січові Стрільці в Карпатах."

ЗМІСТ: Вступ. Др. *К. Левицький* — Українські Січові Стрільці для рідного народу. Др. *Л. Цегельський* — Новітня Січ. Др. *С. Баран* В перші роковини січово-сокільського здвигу. *Бб.* — В Карпатах. Перегляд. *А. Дома—дський* — Приступ на горі Ключ. *І. Б—кий.* Головна става в Климци. *Богдан і Лев Лепкі* — Журавлі, пісня. [ноти і текст]. *Дмитро Рудик* — „У нас не слобідно". *Бб.* — Зі звідів в Галичину. *Оеи* — На Плішці. *В. Га—щак* — Ми побідимо! *Т. Мелень* — Битви на Маківці. Anerkennung für die ukrainische Legion. Признане Українським Січовим Стрільцям. Привіт Українським Січовим Стрільцям від Української Боевої Управи. Червона Калина, пісня [ноти і текст].

РЕЦ.: Вістн. Союза Визв. України, 1915, ч. 33—34, с. 15.

16. **„Самопал"** календарик для всіх на 1924 рік. Зладив *Мубал.* Рогатин—Львів—Київ. „Журавлі", друк. Х. Школьника в Рогатині, 1923; 11.4 × 7.5, 142 с. Іл. 3000 прим.

Видав М. Угрин-Безгрішний. На кал. „факсиміле" видавця. Історичний календар з датами боїв УСС.; в літературній частині <Віночок „Червоної Калини"> передруки з „Самопала", „Самохотника", „Червоної Калини", „Бомби", крім того ст.: Українські Січові Стрільці, Десять заповідей УСС. та *Д. Вітовський* — У темній діброві [поезія].

17. **Стрілецький Календар-альманах** Артистичної Горстки і Пресової Кватири У. С. В. в полі на звичайний рік 1917. Львів, коштом і заходом Арт. Горстки і Прес. Кватири У. С. В. в полі, друк. А. Ґольдмана, 1917; 24 × 18. XVI, 157 [5] с. Іл.

ЗМІСТ: [календаріюм]. **Тим що впали** — літературно-мистецький збірник. Зложив *Микола Голубець,* украсив *Іван Іванець.* І. Поезії: *Микола Голубець* — Спомин. *Левко Лепкий* — Ой видно село. *Роман Купчинський* — За рідний край. *Осип Маковей* — Брати. *Іван Панів* — Могила. Лист. *М. Г.* — Тим, що впали. Ой зза гори чорна хмара стала. *Михайло Гайворонський* — Їхав стрілець на війноньку. *Трух Грицько* — Шуміли там лози злегенька. *Невідомий* — Мій краю. *Роман Купчинський* -- А я буду молитися. Під Галичем. *Невідомий* — Ходить смута по синій горі. *Мих. Гайворонський* — Ой впав стрілець. *Роман Купчинський* — Стрілецька пісня. *Іван Балюк* — Скошений цвіт. *Гайнріх Гайне* — Ґренадирі. *Юра Шкрумеляк* — Зі скорбних пісень. *Невідомий* — Із пожовклих листків. *Гайнріх Гайне* — Es blasen die blauen Husaren. *Роман Купчинський* — Тіням, Літнім вечером, На постою. II. Нариси й оповідання. *О. Іванчук* — На стрічу ясної царівни. *В. Пачовський* — Хоругва невмирущих. *В. Дзіковський* — Ранок у степу. *Л. Лепкий* — Із настроїв з над Стрипи. *Д. Лукіянович* — Під свій прапор. III. Записки, спомини та інформаційні начерки: † *Т. Мелень* — Український Леґіон. *В. Дзіковський* — Від Веречок до Семиковець. *М. Голубець* — Із неписаного журналу. *І. Цьокан* — Економічно-адміністраційна сторона У. С. В. *Д. Вітовський* — Маківка. † *Ю. Соколовський* — Із дневника героя. † *І. Балюк* — Листи з поля. *П. Франко* — В літаку. Др. *І. Білозор* — Із записок кур. лікаря. *М. Яцків* — До історії Коша У. С. В. *В. Дзіковський* — До історії гуцульської сотні. *Л. Лепкий* — Брикуля. Др. *С. Витвицький* — Збірна Станиця У.С.С. у Львові. *В. Дзіковський* — З дневника. Бої під Бережанами. *І. Калинович* — Важнійші жерела до історії У.С.С. *В. Береза* — *О. Кузів* — *С. Ю. Масляк* — Іван Балюк.

М. Голубець — Олена Кульчицька. IV. Мапи: *Л. Лепкий* і *В. Оробець* — Над Стрипою. Під Бережанами. V. Музикалія: *Л. Лепкий* — Ой видно село. *М. Гайворонський* — За рідний край. Народня мельодія — Ой зза гори чорна хмара стала. *М. Гайворонський* — Їхав стрілець на війноньку. Ой впав стрілець. Народня мельодія — Стрілецька пісня.

З численними ілюстраціями І. Іванця, О. Кульчицької, Р. Сорохтея, В. Оробця, І. Ткачука, Л. Лепкого та фотографіями Теофіля Мойсеовича, В. Оробця, І. Іванця і др. Мистецьку оклад. викснав О. Курилас.

18. **Українські Січові Стрільці.** 1914—1920. (Матеріяли до альбому зібрали д-р Іван Іванець і Василь Софронів-Левицький. Текст зредаґував д-р Богдан Гнатевич при співпраці Льва Лепкого і д-ра Івана Німчука. Ілюстровану частину та обгортку оформив д-р Іван Іванець, надписи і вкладку в лінориті виконав Володимир Ласовський. Ситуаційні мапи рисував інж. Северин Пастернак). Львів, накладом Ювилейного Комітету, друк. Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, 1935; 51.3 × 24.5, 159 [1] с. Іл. 2000 прим. і 100 нумерованих на півкартоновім папері. Палітурка.

ЗМІСТ: Д-р *І. Іванець*, б. пор. У.С.С. — Напередодні світової війни. *В. С. Левицький*, б. стр. У.С.С. — Українські Січові Стрільці. Перші бої. На Бескидах. Маківка. Др. *Б. Гнатевич*, б. сот. У.С.С. — Від Карпат до Серету. Семиківці. Соснів. Лисоня. Вишкіл У.С.С. *М. Горбовий*, б. хор. У.С.С. — Гуцульська сотня. Др. *І. Іванець*, б. пор. У.С.С. — Куропатники та Конюхи. Др. *Б. Гнатевич*, б. сот. У.С.С. — Похід на Україну. Др. *Н. Гірняк*, б. от. У.С.С. — Кіш У.С.С. *В. С. Левицький*, б. стр. У.С.С.—У.С.С. на Волині. *Г. Гладкий*, б. сот. У.С.С. — Січові Стрільці. Др. *І. Іванець*, б. пор. У.С.С. — Стрілецька творчість — 1918—1920. Поіменний список І. полку У.С.С. Портрети і ґрупи деяких У.С.С.

19. **Червона Калина.** Літературний збірник „Українського Січового Війська“ під редакцією: *Миколи Угрина-Безгрішного.* 112 ілюстрацій <малюнки, рисунки, пляни, карікатури та світлини> Кіш „Українських Січових Стрільців”, видання „Червоної Калини“ ч. 1, друк. А. Ґольдмана, Львів, 1918; 18.3 × 11.5, 143 [1] с. 3 вкл. л. з малюнками *О. Куриласа,* з нотами і текстом *Л. Лепкого.*

ЗМІСТ: *Д. Вітовський* — Звіт. *М. Угрин-Безгрішний* — Гимн „Українських Січових Стрільців“ [поезія]. *А. Лотоцький* — Іван Франко. *Тарас Вірний* — Безконечний глум... [поезія]. Др. *Августин Беляй* — Українські Січові Стрільці [текст і по німецьки і по українськи]. *Андрій Бабюк* — І. В хвилях сконання. II. Перші болі. *Р. Купчинський* — І. Під вечір. II. На недавнім побоєвищі [поезії]. *І. Яремич* — На горі Маківці. *Захар Ткачук* — Батьки та діти. *А. Лотоцький* — [поезії]. Др. *О. Назарук* — Слідами У.С.С. по шпиталях. *Іван Цяпка* — Доповняюча сотня У.С.С. в бою. *М. Галущинський* і *Ст. Томашівський* — Приказ з 13. IX. 1913. *В. В. Бобинський* — Вий, буре! [поезія]. *Теодор Рожанський* — Приказ ч. 71, Замкова Паланка. *Мирон Заклинський* — Зі записника У.С.С. *Левко Лепкий* — Пісня обозників У.С.С. [ноти і текст]. *Роман Камінський* — Причинок до історії кінноти „Українських Січ. Стрільців“. *Козак Нитка* — Преса „Українського Січового Війська“. *Гриць Коссак* — Приказ ч. 1. *Микола Степовенко* — У.С.С. на Волині. Др. *Н. Гірняк* — Приказ ч. 301. Свістильники, дня 11. XI. 1915. *М. Угрин-Безгрішний* — А миж тую червону калину піднімемо.

Численні іл. Мих. Гаврилка, І. Ткачука, О. Куриласа, Л. Лепкого, Ів. Старчука. Збірник присвячено „Героям, що поклали свої буйні голови за волю України”.

б) Публікації окремих авторів. Спомини, нариси, описи.

20. **Галущинський, Михайло.** З Українськими Січовими Стрільцями <Спомини з рр. 1914—1915>. Львів, накладом вид. спілки „Діло”. 1934; 8⁰, 216 с., ц. 1·90 зл.

РЕЦ.: „Новий Час“, 1934, ч. 162 с. 6.

21. **Гірняк, Н[икифор],** Д-р., б. от. У.С.С. Кіш У.С.С.

„Укр. Січ. Стр.“ сс.: 103—112.

22. **Гнатевич, Б[огдан],** Д-р., б. сотн. У.С.С. Вишкіл У.С.С.

„Укр. Січ. Стр.“ сс.: 75—82.

23. **Гнатевич, Б[огдан],** Д-р., б. сотн. У.С.С. Від Карпат до Серету.

„Укр. Січ. Стр.“ сс.: 37—42.

24. **Гнатевич, Б[огдан],** Д-р., б. сотн. У.С.С. Лисоня.

„Укр. Січ. Стр.“ сс. 65—71.

25. **Гнатевич, Б[огдан],** Д-р., б. сотн. У.С.С. Похід на Україну.

„Укр. Січ. Стр.“ сс.: 94—102.

26. **Гнатевич, Б[огдан],** Д-р., б. сотн. У.С.С. Семиковці.

„Укр. Січ. Стр.“ сс.: 47—50.

27. **Гнатевич, Б[огдан],** Д-р., б. сотн. У.С.С. Соснів.

„Укр. Січ. Стр.“ сс.: 54—59.

28. **Голубець, Микола.** Рік грози і надій 1914, Львів, накладом Івана Тиктора, друк. З. Медицький-Тиктор, 1934; 17·5×12·5, 128 с., 500 пр. Оклад. рис. Ю. Кірієнко.

„Українська Бібліотека“ ч. 4 <16> а. Квітень 1934.

29. **Горбовий, М.,** б. хор. У.С.С. Гуцульська Сотня.

„Укр. Січ. Стр.“ сс.: 84—87.

30. **Дзіковський, В[асиль].** ...Коло Потутор <13. VIII—30. IX. 1916>. <Спомини учасника>. Відень, Центральна Управа Українських Січових Стрільців, друк. Адольфа Гольцгавзена, 1917; 17·5×11, 32 с. З ілюстр. і мапами в тексті. Оклад. рис. С. К.

„Бібліотека Центральної Управи У.С.С.“ ч. 3.

Відбитка з віденського альманаха „Крівавого Року“ на рік 1917. Доповнив і зладив до друку *Бб.*

31. **Зиблікевич, Є[вген].** Зі споминів січовика <1914—1919>. Відень, „Український Прапор”, друк. „Адрія”, 1921; 14·5×11·4, 15 [1] с.

„Українські Мемуари”.

Це друге видання; перше ж вийшло 1919 р. в Камянці.

32. **Іванець, І[ван],** Д-р., б. пор. У.С.С. Куропатники та Конюхи.

„Укр. Січ. Стр.“ сс.: 88—93.

33. **Іванець, І[ван],** Д-р., б. пор. У.С.С. На передодні світової війни.

„Укр. Січ. Стр.“ сс.: 7—10.

34. **Іванець, І[ван],** Д-р., б. пор. У.С.С. 1918—1920.

„Укр. Січ. Стр.“ сс.: 129—144.

35. **Іванець, І[ван],** Д-р., б. пор. У.С.С. Стрілецька творчість.

„Укр. Січ. Стр.“ сс.: 121—128.

36. **Ірчан, М.** Хто такі У.С.С. івідки вони взялися та чого хотять? Слово до новобранців У.С.С. [Дрогобич], накладом ред. час. „У.С.С.” Полевий поштовий пост. ч. 9, 1919; 15×11·4, 16 с.

Історичний огляд УСС. по 1918. р. включно. Видано на червоному папері без тит. листу.

37. **Левицький, В. С.,** б. стр. У.С.С. Маківка.

„Укр. Січ. Стр.“ сс.: 31—34.

38. **Левицький, В. С.,** б. стр. У.С.С. На Бескидах.

„Укр. Січ. Стр.“ сс.: 24—30.

39. **Левицький, В. С.,** б. стр. У.С.С. Перші бої.

„Укр. Січ. Стр.“ сс.: 19—23.

40. **Левицький, В. С.,** б. стр. У.С.С. У.С.С. на Волині.

„Укр. Січ. Стр.“ сс.: 113—116.

41. **Левицький, В. С.,** б. стр. У.С.С. Українські Січові Стрільці.

„Укр. Січ. Стр.“ сс.: 14—18.

42. **Назарук, Осип,** Др. Над Золотою Липою. В таборах Українських Січових Стрільців. Відень, накладом Української Боевої Управи, Druckerei John N. Vernay, 1917; 17×10·6, 104 с. Іл. „Бібліотека Української Боевої Управи” ч. 2.

Було два вид.; перше теж Укр. Боев. Управи в тій само управі, 1916 р. у Відні.

РЕЦ.: *Ф. Федорців* — „Шляхи“, 1916, с. 607. З цензурними пропусками. *С. Петлюра* — „Книгар“, 1918, ч. 12/13 с. 694.

43. **Назарук, Осип,** Др. Слідами Українських Січових Стрільців. Львів, Союз Визволення України, з друк. НТШ, 1916; 24·5×16·8, [1] 154 [3] с. 21 іл. в тексті. 3.000 пр.

РЕЦ.: *Ф. Федорців* — „Шляхи“, 1916, сс.: 391—392.

М. Лозинський — „Діло“, 1916, ч. 109, с. 3.

Лев Ганкевич — На марґінесі книжки Др. О. Назарука — Слідами УСС. „Шляхи“, 1916, с. 479; „Вістник Союза Визв. України“ 1916, ч. 97, с. 312.

С. Петлюра — „Книгар“, 1918, ч. 29, сс.: 498—504.

44. Поіменний список боевих відділів І. полку Українських Січових Стрільців з дня 1. червня 1916 р.. зладжений на основі урядового списку, захованого в Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

„Укр. Січ. Стр.“ сс.: 145—155.

45. **Степанів, Олена.** На передодні великих подій. Власні переживання і думки 1912—1914. Львів, „Червона Калина”, з друк. А. Ґольдмана, 1930; 18×13, 45 с. 12 вкл. л. з іл. 3.000 пр.

РЕЦ.: *М. Л.* „ЛНВ“, 1930, с. 837.

46. **Темницький, Володимир.** Українські Січові Стрільці. <Думки й уваги з приводу укр[аїнського] мілітарного руху>. Відень, Союз Визволення України, з друк. Ад[ольфа] Гольцгавзена, 1915; 20·5 × 14, 40 с. Ц. 20 сот.

РЕЦ.: *Вол. Д[орошенко]* — Віст. Союза Визв. України, 1915, ч. 19—20, с. 24.

47. **Тобілевич, Софія <Карпенко-Кара>.** Рідні гості. Спогади з побуту Українських Січових Стрільців на Степовій Україні. Львів—Київ, „Червона Калина", друк. Ставропигійського Інститута у Львові, 1922; 17·5×12·4; 38 с. Іл. 2.000 пр. Оклад. рис. П. Ковжун.

48. **Угрин-Безгрішний, Микола.** „Етапна ґімназія" Українських Січових Стрільців. (Спомини). Рогатин, „Журавлі„, друк. Х. Школьника, 1928; 17·7×11, 30 с.

49. **Угрин-Безгрішний, Микола.** Нарис історії „Українських Січових Стрільців". Перша частина. Рогатин—Львів—Київ, „Журавлі", друк. Х. Школьника в Рогатині, 1923; 18×14, 126 [2] с. Іл.

50. **Шухевич, Степан,** Др. Видиш брате мій <8 місяців серед УСС-ів>. Львів, „Червона Калина", друк. Артура Ґольдмана, 1930; 17·6×13, 232 с. Оклад. рис. Ів. Іванець.

РЕЦ.: М—пільський — ЛНВ, 1930, с. 475.
„Діло", 1930, з 26. березня.

в) Белєтристика.

51. **Бабій, Ол[есь].** Перші стежі. Повість. Львів, „Червона Калина", друк. Повіт. Союзу Кооперативів у Станиславові, 1931; 18×12·7, 339 с. Оклад. рис. *Еко.*

52. **Вільшенко, Антін — Тото-Долото.** Життя й пригоди Цяпки Скоропада. Їх Ясности, Вел. Комтура Залізної Остроги, Ґенерального Обозного Куріня У.С.С. і проч. проч. Звіршував... Львів, „Червона Калина", друк. ОО. Василіян у Жовкві, 1926; 17·5×13, 270 с. 6 вкл. листів з ілюстр. *Осипа Сорохтея.*

РЕЦ. „Укр. Голос", Перемишль. 1926.

53. **Вільшенко, Я.** Чого червоних маків так багато? Стрілецька леґенда. Рогатин—Львів—Київ, „Журавлі", друк. Х. Школьника в Рогатині, 1923, 12×8, 32 с.

54. **Голубець, Микола.** Гей, видно село. <Нарис>. Львів, накладом Івана Тиктора, друк. З. Медицький-Тиктор, 1934; 18×13, 125 с. 5.000 пр. Оклад. рис. *Святослав Гординський.*

„Українська Бібліотека" ч. 7 <19> липень 1934.

55. **Лепкий, Богдан.** Тим, що полягли 1914 і 1915. Поезії. Відень, накладом Загально Української Культурної Ради, з друк. Адольфа Гольцгавзена, 1916; 8^0, 56 с. Ц. 80 сот.

РЕЦ.: *Ф. Ф.* „Шляхи", 1916, сс. 607—608.

56. **Угрин-Безгрішний, Микола.** Лицарі „Залізної Остроги". Історично-побутові картини з життя У.С.С. у трьох діях

зі співами й танцями. <Ювілейне видання 1914— 1934>. Рогатин, 1934; 16⁰, 64 с.

РЕЦ.: *М. Р.* „Діло“, 1934, ч. 350, с. 7. З нагоди цієї песи див: „Таємнича історія зі стрілецькою пєсою“ — лист *Миколи Угрин-Безгрішного*: „Діло“, 1934, ч. 94, с. 5.

57. **Угрин-Безгрішний, Микола.** Софія Галечко, пєса з життя У.С.С. в ІІІ-ох діях. Рогатин—Київ—Львів, „Журавлі“, друк. Х. Школьника в Рогатині, 1925; 16·8×11, 52 с. Ц. 1·50 зл.

г) Літоґрафовані підручники У.С.С.

Ці видання, що вийшли як щонайпотрібніші підручники для навчання основних знань військової науки, творять нині велику рідкість. Заховалися частково в Бібліотеці Наукового Т-ва Шевченка у Львові, але я їх не бачив, а тому зазначаю лише коротко, як удалося занотувати з відповідної літератури.

58—67. Значну частину їх обєднує **„Бібліотека Вічного Революціонера“,** що складається з 10 чисел:

1. **Вука** [псевд. **Василь Кучабський**]. Кріс австрійського пішого війська. Ч. І. З Українською термінольоґією принятою на засіданнях Стрілецької Комісії. Львів, [літоґр.]. 1914;

2. **Вука.** Кріс піхотного війська. Частина ІІ. (З ілюстрованими таблицями).

3. **Вука.** Сиґналізація.

4. **Вука.** Розвідча служба.

5. **Вука.** Зберіґане оружа.

6. **Вука.** Теорія стріляня.

7. **Іриней Дмитрак** [псевд. **Василь Клима**]. Таборування.

8. **Вука.** Шифри.

9—10. **Зінко Бурлак** [псевд. **Осип Квас**]. Поземельство. Чч. І.—ІІ.

Крім того ще поза „Бібліотекою Вічного Революціонера“:

68. **Зінько Бурлак.** Взір на рапорти для командантів, ведучих більші відділи. 12 с. 50 пр.

69. **Десять Заповідей Укр. Січових Стрільців.** Полева пресова кватира Артистичної Горстки У.С.С. гектоґр., 1916; 8⁰, 2 с.

III. Статті в журналах і ґазетах.

а) Спомини, нариси, описи.

70. **А. Б.** Листи з Галичини. Переносини Коша У.С.С. Враження, думки й розмови.

„Вістн. СВУ“, 1916, ч. 113, сс.: 560—3.

71. **Андр. К-зар.** Болехів-Галич. З історії боїв ІІ-го куріня українських стрільців в червні с. р.

„Діло“, 1915, чч. 62. с. [1], 63, с. [1].

72. **Андрусяк, Микола.** Із стрілецьких споминів.

„Літ. Ч. К.“, 1930, ч. 5. сс.: 9—10.

73. **Бб.** [псевд. **Боберський Іван**]. В Карпатах.
„Наші стрільці“, сс.: 19—32.

74. **Бб.** З літописи українських боїв. Трета сотня першого куріня.
„Діло“, 1915, ч. 30, с. [1].

75. **Бб.** За Буковину! Оповідане українського гуцульського стрільця.
„Діло“, 1916, чч.: 267, с. [1]; 269, с. 2; 271, с. [1]; 272, с. [1], 273, с. 2.

76. **Бб.** Зі звідів в Галичину. Стрілець з сотні К. Гутковського.
„Наші стрільці“, сс.: 78—81.

77. **Бб.** Зі стрілецьких боїв.
„Діло“, 1915, чч. 19, с. 7; 20 с.: 7—8.

78. **Бб.** На Лисім Верху. З українських боїв.
„Діло“, 1915, ч. 11, с.: 3—5.

79. **Бб.** Наші стрільці.
„Діло“, 1914, ч. 194, сс.: 1—3.

80. **Бб.** Стрілецькі пісні і труби.
„Діло“, 1916 чч. 70, с. [1]; 71, с. [1]; 72, с. [1]; 73, с. [1]; 74, с. [1]; 75, с. [1]-2; 76, с. [1]-2.

81. **Бб.** Цісарські імянини серед стрільців.
„Діло“, 1915, ч. 57, с. 2.

82. **Бб.** Як наші пішли.
„Діло“, 1914, ч. 196, сс.: [1] — 2.

83. **Бабюк, Андрій,** У.С.С. Брати.
„Вістн. СВУ“, 1915, ч. 53—54, сс.: 2—4.

84. **Бабюк, Андрій.** „Воля або смерть!”...
„Кал. для Січ. Стр. на 1917“, сс.: 32—41.

85. **Бабюк, Андрій.** Гіркі спомини з днів недолі. <Із оповідань товаришів стрільців>. 1. В Карпатах. 2. Сліпець. 3. Товариш.
Кал „Просвіти“ на 1917, сс.: 48—53.

86. **Бабюк, Андрій.** Герої Маківки.
„Маківка“, 1917, сс.: 11—16.

87. **Бабюк, Андрій.** Геройський вчинок дес. Ганківського.
„Кал. Ч. К.“ на 1929. Календаріюм — травень. З іл. *Е. Козака.*

88. **Бабюк, Андрій.** Гість зпід Потутор. <Осінній спогад У.С.С.>.
„Вістн. СВУ“, 1917, ч. 136, с. 90.

89. **Бабюк, Андрій,** У.С.С. Два дні в російській неволі.
„Вістн. СВУ“, 1916, ч. 63—64, сс.: 21—22.

90. **Бабюк, Андрій.** Між жертвами війни.
„Діло“, 1916, ч. 127, сс.: [1]—2.

91. **Бабюк, А[ндрій].** На сторінці історії Українських Січових Стрільців.
„Вістн. СВУ“, 1916, ч. 123, сс.: 718—720.

92. **Бабюк, Андрій,** У.С.С. На чужині. Із записок стрільця. Приятель. Концерт.

„Діло", 1915, ч. 130, с. [2].

93. **Бабюк, Андрій.** Один день в коші Українських Січових Стрільців.

„Вістн. СВУ", 1916, ч. 120, сс.: 673—675.

94. **Бабюк, Андрій.** Перші болі. <Спогад з жовтня 1914 року>.

„Черв. Кал.", збр., сс.: 24—27.

95. **Бабюк, Андрій.** Різдво. <Нариси з життя Стрільців>. 1. Святочні желаня. 2. Святий вечер.

„Укр. Сл.", Л., 1916, ч. 45, с. [1].

96. **Бабюк, Андрій.** Різдво в Січовім Коші.

„Вістн. СВУ", 1916, ч. 69—70, сс.: 73—74.

97. **Бабюк, Андрій.** Різдво в Січовім Коші. <Враження>.

„Вістн. СВУ", 1917, ч. 134, с. 50.

98. **Бабюк, Андрій.** Стрілецька пісня перед світом.

„Укр. Сл." Л, 1916, ч. 121, с. 2.

99. **Бабюк, Андрій.** Стрілецька преса.

„Вістн. СВУ", 1917, чч.: 169, сс.: 618—621; 170, сс.: 634—638.

100. **Бабюк, Андрій.** Стрільці-добровольці з Волині в Січовім Коші.

„Укр. Сл." Л., 1916, ч. 70, с. [1].

101. **Бабюк, Андрій,** У.С.С. Тернова доріжка. Із спогадів У.С.С.

„Вістн. СВУ", 1916, ч. 87—88, сс.: 222—223.

102. **Бабюк, Андрій.** Українські Січові Стрільці на Україні.

„Вістн. СВУ", 1918, ч. 10, сс.: 143—146.

103. **Бабюк, Андр[ій].** Утеча У.С.С. з глибини Росії.

„Вістн. СВУ", 1916, ч. 108, сс.: 483—485.

104. **Бабюк, Андрій.** Шляхом правди.

„Кал. для С. С. на 1918", сс.: 29—30.

105. **[Балюк, Іван].** З листів одного героя. (З письм четаря Івана Балюка до Дмитра Донцова). [Воєнний дневник].

„Шляхи", 1915, ч. 1, сс.: 15—20.

106. **Балюк, Іван.** Листи з поля. [До С. Ю. Масляка].

„Стріл. Кал.-альм." на 1917, сс.: [65]—66.

107. **Балюк, Іван.** Під Галичем.

„Стріл. Кал.-альм." на 1917, сс.: [52]—54.

108. **Баран, Степан,** Др. В перші роковини січово-сокільського здвигу.

„Наші стрільці", сс.: 13—18.

109. **Барчук, Петро.** Картина з осінніх боїв на подільських степах.

„Шляхи", 1916, сс.: 154—155.

110. **Беляй, Августин,** Др. Українські Січові Стрільці.
„Черв. Кал." — збр., 1918, сс.: 16—18.

111. **Білозор, В. І.,** Др. Із записок курінного лікаря.
„Стріл. Кал.-альм." на 1917, сс.: [77]—80.

112. **Б[оберсь]кий, І[ван].** Головна става в Климци. Після оповідання четара Карат—го 9. III. 1915 списав...
„Наші стрільці" сс.: 61—73.

113. **Боберський, І[ван].** Лине гадка в Карпати.
„Діло", 1915, ч. 17, сс.: 2—3.

114. **Боберський, Іван.** Різдвяні свята у наших стрільців.
„Діло", 1915, ч. 6, сс.: 2—3.

115. **Бобків, Теодор.** Згадка. <Оповіданне укр. січ. стрільця з побуту в московській неволі>.
„Вістн. СВУ", 1916, чч.: 123, сс.: 722—723; 124, сс.: 741—742; 126, сс.: 766—769.

116. **Бобків, Теодор**. Перевязка. <Із записника Українського Січового Стрільця>.
„Крівавого року" Альм.-від. сс.: 166—170.

117. **Богородський, Василь.** Бій на Кобилі. Спомин українського Січового Стрільця.
„Неділя", 1935, ч. 1., сс.: 7—8.

118. **Бой.** Укрїнські Січові Стрільці (УСС) і Січові Стрільці (СС).
„Кал. Ч. К." на 1924. сс.: 68—78.

119. **В.** До присяги. <Записки стрільця>.
„Укр. Сл.", Л., 1915, ч. 108, сс.: 4—5.

120. В першій битві.
„Маківка", сс.: 21—22.

121. В першій битві.
„Укр. Сл.", Л., 1915, ч. 29, сс.: 2—3.

122. **Веринський, Л**. Чет. Богдан Гнатевич на Маківці.
„Кал. Ч. К." на 1930, календаріюм — травень. З ілюстрацією.

123. **Веринський, Л.** Над Ценівкою.
„Кал. Ч. К." на 1932, сс.: 143—144.

124. **Вишиваний, Василь** [псевд. **архикнязь Вільгельм].** У.С.С. з весни 1918 року до перевороту в Австрії.
„Запорожець" — кал. на 1921. сс.: 84—88.

125. **Вільшенко, Я.** У.С.С.
„Самопал" — кал. на 1924. сс.: 75—81.

126. Вісти від Українських Січових Стрільців **[В. Кучабського, Мирона Заклинського].**
„Укр. Сл." Л. 1915, ч. 73, с. 3.

127. **Вітвицький, С.,** Др. Збірна станиця У.С.С. у Львові від початку до вересня 1916 р.
„Стріл. кал.-альм." на 1917, сс.: [139]—140.

128. **Вітовський, Дмитро.** З карпатських боїв. Епізод: Борба за Маківку.
„Шляхи", 1916, ч. 6, сс.: 195—196.

129. **Вітовський, Дмитро.** Маківка.
„Стріл. кал.-альм.“ на 1917, сс.: [47]—48.

130. **Віт[ов]ський, Дмитро.** На „фонд“. З життя українських стрільців.
„Діло“, 1915, ч. 18, с. 6.

131. **ВУК.** Купальня Січового Війська на фронті.
„Укр. Сл.“ Л. 1916, ч. 91, сс.: 2—3.

132. **Га—щак, Володимир.** Ми побідимо!
„Наші стрільці“, сс.: 87—88.

133. **Гаванський, Роман,** Др., пор. лікар У.С.С. Памятного 1919 року. <Спомин з Великої України>.
„Кал. Ч. К.“ на 1929, сс.: 120—132.

134. **Гайдучок, Ст.** Цифри оповідають про У.С.С. в 1914 р.
„Літ. Ч. К.“ 1935, ч. 4, сс.: 5—6.

135. **Галан Володимир,** Др. Стрілецький клич.
„Нац. Думка“, 1927, ч. 7—8, сс.: 25—27.

136. **Галечко, Софія.** Третя чета. Товаришам із моеї чети на спомин спільних трудів і боїв. З рукописів...
„Літ. Ч. К.“, 1931, ч. 5, сс.: 3—4.

137. **Галущинський, М[ихайло].** З Українськими Січовими Стрільцями. Спомин з рр. 1914—1915.
„Діло“, 1934, чч.: 10—274.
Видано й окремо; див. ч. 20.

138. **Гарасимів, Юрко.** Різдво Христове на Великій Україні.
„Літ. Ч. К.“, 1933, ч. 1, с. 2.

139. Геройка з „Українського леґіону“.
„Укр. Сл.“ Л. 1915, ч. 5, сс.: 2—3.
За „Neue Freie Presse“ з 10 липня 1915.

140. **Гірняк, Никифор,** Др.. Кіш УСС. <Його життя і роля в стрілецтві>.
„Кал. Ч. К.“ на 1935, сс.: 46—57.

141. **Гірняк, Никифор,** Др.. Січовий кіш.
„Діло“, 1919, ч. 104, с. 4.

142. **Гнатевич, Богдан,** б. сотник УСС. Вишкіл Українських Січових Стрільців.
„Літ. Ч. К.“ 1934, ч. 10, сс.: 5—9.

143. **Гнатевич, Богдан,** Др. Лисоня. <Жмут споминів з боїв за Бережани 1916 р.>.
„Кал. Ч. К.“ на 1930, сс.: 136—142.

144. **Гнатевич, Богдан.** Таке щастя. Оповідання чури Михаська про те, як його пан четар тричі врятувався від смерти.
„Нов. Час“, 1935, ч. 93, сс.: 8—9.

145. **Гнатевич, Б[огдан].** Хор. Кліщ на Лисоні.
„Кал. Ч. К.“ на 1930. Календаріюм — верес. З іл.

146. **Гнатевич, Б[огдан].** Хор. Мінчак на Лисоні.
„Кал. Ч. К.“ на 1930, календаріюм — грудень.

147. **Гнатюк, Володимир.** Війна і народня поезія.
„Календарик для Січ. Стр.“ 1917, сс.: 68—85.

148. **Голубець, Микола.** Із неписаного журналу.
„Стріл. кал.-альм.“ на 1917, сс.: [32]—36.

149. **Голубець, Микола.** Стрілецька пісня.
„Нов. Час“ 1935, ч. 40. сс.: [1]—2.

150. **Горбай, Василь.** „Гати, Петре!” <Девята Усусусів під Городком>.
„Літ. Ч. К.”, 1932, ч. 4, сс.: 10—11.

151. **Горбай, Василь.** Два спомини.
„Літ. Ч. К.”, 1930, ч. 7—8, сс.: 7—8.

152. **Горбай, Василь.** З повідомленням. <Зі збірки „Девята Усусусів”>.
„Літ. Ч. К.”, 1930, ч. 6, с. 5.

153. **Горбай, Василь.** На переломі. Спомини 16-літнього хлопця.
„Літ. Ч. К.”, 1930, ч. 11, сс.: 2—4. Сконфісковано.

154. **Горбай, Василь.** Наступ на Кульпарків.
„Літ. Ч. К.”, 1931, ч. 1, сс.: 9—11.

155. **Горбовий, М.** Відїзд УСС. на В. Україну 1918.
„Кал. Ч. К.” на 1932, сс.: 66—70.

156. **Горбовий, М.** Встановлювання української влади. <Уривок зі споминів>.
„Літ. Ч. К.”, 1935, ч. 1, сс.: 8—9.

157. **Горбовий, М.** Гуцульська сотня УСС.
„Літ. Ч. К.”, 1931, чч.: 5, сс.: 18—20; 6, сс.: 12—16.

158. **Горбовий, М.** Невже тільки випадки.
„Літ. Ч. К.”, 1934, ч. 4, сс.: 6—7.

159. **Горбовий, М.** О. Степанівна як командант сотні.
„Кал. Ч. К.” на 1932, календаріюм — лютий. З іл.

160. **Горбовий, М.** Під Стриєм. Перший бій У.С.С. сотні Дудинського.
„Літ. Ч. К.” 1934, ч. 3, сс.: 9—11.

161. **Горбовий, М.** Стежа на Флісенталь.
„Кал. Ч. К.” на 1932, сс.: 16—25.

162. **Горбовий, М.** Стр. Андріяс рятує сотню.
„Кал. Ч. К.” на 1932, календаріюм — серпень. З іл.

163. **Горбовий, М.** Стрілець Кутерлаш утікає з полону.
„Кал. Ч. К.” на 1932, календаріюм — жовтень. З іл.

164. **Горбовий, М.** Як загинув сотн. УСС Омелян Левицький.
„Кал. Ч. К.” на 1931, сс.: 17—18.

165. Гордий лет!
„Маківка”, сс.: 4—5.

166. **Гр. Гл.** Січові Стрільці. <До характеристики>.
„Кал. Ч. К.” на 1923, сс.: 40—42.

167. **Грабар, Олекса.** А було це в серпні 1917 року... З днів радости і смутку на порозі української держави.
„Неділя” 1933, ч. 37, сс.: 6—7.

168. **Граничка, Лука.** Стрілецька двацятка.
„Кал. Ч. К.“ на 1935, сс.: 19—34.

169. **Граничка, Лука.** Як я був Усусусом. Як писався літопис проф. Боберського.
„Літ. Ч. К.“, 1929, ч. 3, сс.: 13—14.

170. **Гузар, Степан.** Під Соколовом. <Із записок У. С. В. І. куріня>.
„Шляхи“ 1916, ч. 9—10, сс.: 319—321.

171. **Давній, Р.** Початки Українських Січових Стрільців.
„Запорожець“ — кал. на 1921., сс.: 56—66.

172. **Дахновський, Вас[иль].** Стрілецькі сильвети. 1. Сень Ґорук. 2. Федь Черник.
„Світ“, 1917, чч.: 2, сс.: 25—27; 3, сс.: 45—46.

173. **Дашкевич, Роман,** Др. Маршал Пілсудський і початки українських збройних сил перед світовою війною. <Спомин>.
„Діло“, 1935, ч. 134, с. 5.

174. Дванадцять місяців.
„Вістн. СВУ“, 1915, ч. 29—30, с. [1].

175. Декілька стрілецьких пісень.
„Стріл. Кал.“ на 1920 р., Староконстантинів, сс.: 55—63.

176. Десятник Бочан з І. кур. УСС добуває з кількома стрільцями головний тунель надвірці у Львові.
„Кал. Ч. К.“ на 1924., календаріюм — вересень. З іл. *Л. Перфецького.*

177. Десятник Думка III кур. УСС боронить скорострілом шляху Перемишль — Львів біля Княжих Мостів.
„Кал. Ч. К.“ на 1923, календаріюм — май. Іл.
„Приятель Укр. Жовніра“, календаріюм — май. Іл.

178. Десятник Федь Папіжевський перевозить через Стрипу звідомлення до команди полку УСС.
„Кал. Ч. К.“ на 1924. Календаріюм — січ. Іл.

179. Десять заповідей У.С.С. <1916>.
„Самопал“ — кал. на 1924, сс.: 82—84.

180. **Дз. В.** УСС в боротьбі, життю і традиції.
„Буков. правосл. кал.“ на 1918. Від.

181. **Дзіковський, Вас[иль].** Бій під Бережанами.
„Шляхи“, 1915, сс.: 376—378.

182. **Дзіковський, В[асиль].** Бій під Веречками.
„Шляхи“, 1916, сс.: 376—378.

183. **Дзіковський, Василь.** В недавній борбі. <Памяти потуторських героїв>.
„Укр. Сл.“, Л. 1916, чч.: 227, сс.: [1]—2; 229, сс.: [1]—2; 230, сс.: [1]—2.

184. **Дзіковський, Василь.** Від Веречок до Семиковець. Спроба нарису.
„Стріл. кал.-альм.“ на 1917, сс.: [23]—30.

185. **Дзіковський, Василь.** До історії Гуцульської сотні. Св. п. сотн. Клима Ґутковського.

„Стріл. кал.-альм." на 1917, сс.: [132]—133.

186. **Дзіковський, Василь.** Із дневника: Бій під Бережанами.

„Стріл. кал.-альм." на 1917, сс.: [142]—146.

187. **Дзіковський, Василь.** Крісаві бої. <Начерк стрілецьких боїв над річками Синявкою і Золотою Липою в літі і осени 1916 року>.

„Крівавого року" — від.-альм. 1917; сс.: 182—202.

188. **Дзіковський, Вас[иль].** Маківка. 29. IV. 1915 — 29. IV. 1917.

„Світ", 1917, ч. 4, сс.: 55—60.
„Маківка", сс.: 5—8.
„Кал. Ч. К." на 1930, сс.: 1—10.

189. **Дзіковський, Василь.** На Збруч! <Слідами Українських Січових Стрільців>.

„Укр. Сл." Л., 1917, чч.: 195—201.

190. **Дзіковський, Василь.** Під Бережанами. Лист У. С. Стрільця з поля.

„Діло", 1916, чч.: 226, сс.: [1]—2; 227, сс.: [1]—2; 228, с. [1].

191. **Дзіковський, Василь.** Під Синевідськом. <Боєвим шляхом У.С.В.>.

„Шляхи", 1916, сс.: 192—194.

192. **Дзіковський, Василь.** Поміж ворогами.

„Шляхи", 1916, сс.: 241—244; 304—306.

193. **Дзіковський, Василь.** Послідна ніч.

„Укр. Сл." Л., 1916, ч. 232, с. [1].

194. **Дзіковський, В[асиль].** Різдвяні свята УСС 1914 р.

„Діло", 1917, ч. 10, с. 3.

195. **Дзіковський, В[асиль].** Семиковецькі бої.

„Світ", 1918, чч.: 1, сс.: 7—9; 2, сс.: 21—24; 3, сс.: 42—44.

196. **Дзіковський, В[асиль].** Стрілець Саджениця на Маківці.

„Кал. Ч. К." на 1929. Календаріюм — квітень. З іл. *Е. Козака.*

197. **Дзіковський, В[асиль].** УСС на Поділлю. <Воєнні спомини>. Частина І.

„Світ", 1917, сс.: 31—33, 49—50, 70—71, 79—85, 96—98, 111—116.

198. **Дзіковський, Василь.** Через боєву лінію.

„Шляхи", 1916, ч. 3—4, сс.: 85—90.

199. **ДІ. ВА.** З внутрішнього життя Українського Січового Війська.

„Шляхи", 1915, ч. 2, сс.: 64—68.

200. **ДІ. ВА.** Останні бої над Стрипою. <Із записок одного січ. товариша>.

„Шляхи", 1915, ч. 1, сс.: 29—33.

201. **Дівнич, Антін.** Кінець УСС.

„Кал. Ч. К." на 1925, сс.: 123—130.

202. Дівчата — героїні!
„Маківка“, сс.: 16—17.

203. **Дідушок, Петро.** З днів стрілецької слави. <Битва під Бережанами>.
„Укр. Сл.“, Л., 1916, ч. 227, сс.: [1]—2.

204. **Дідушок, Петро.** Пекуча справа.
„Шляхи“, 1916, ч. 5, сс.: 175—176.

205. **Дідушок, Василь.** Перша сотня першого куріня.
„Діло“, 1914, ч. 6, сс.: [1] — 2.

206. **Дідушок, Петро.** Санітарна орґанізація У. С. В. <Матеріяли до історії стрілецької орґанізації>.
„Шляхи“, 1916, ч. 6, сс.: 213—214.

207. До діла! [Редакційна стаття видавн. „Запорожець”].
„Запорожець“ — кал. на 1920, сс.: 4—11.

208. **Дома—дський.** Приступ на горі Ключ.
„Наші стрільці“, сс.: 48—61.

209. **Доценко, Олександер,** пполковник. Невідома сторінка з леґенди про Українських Січових Стрільців.
„Кал. Ч. К.“ на 1933, сс.: 44—51.

210. **Думин, О.** Початки орґанізації Українських Січових Стрільців <В 20-літні роковини>.
„Вістник“, 1933, сс.: 554.
РЕЦ. „Нов. Час“, 1934, ч. 162, с. 6.

211. **Думин, О.** Про причини ограничення чисельности УСС-ва.
„Вістник“, 1934; сс.: 746.

212. **Думин, О.** Стрілецькі „двядцятки”.
„Вістник“, 1935, сс.: 363—369.

213. З боїв 1 бриґ. У.С.С. між Серетом а Стрипою.
„Укр. Вісти“ 1919, ч. 25.

214. З львівського осередка Українських Січових Стрільців.
„Укр. Сл.“, Л., 1915, чч.: 44, сс.: 3—4; 56, с. 4.

215. **Заклинський, Мирон.** З боїв У.С.С-ів на Лисоні.
„ЛНВ”, 1932, сс.: 616—626.

216. **Заклинський, Мирон.** З життя У.С.С. в 1917 р. I. У.С.С. над Збручем. II. Конспірація серед У.С.С.
„Літ. Ч. К.”, 1934, ч. 12, сс.: 4—5.

217. **Заклинський, Мирон.** Зі записника У.С.С. Під Бишками, 18 липня 1917.
„Черв. Кал.“ -- збр., сс.: 55—56.

218. **Заклинський, Мирон.** Карні експедиції У.С.С-ів у Херз[!]онщині.
„Кал. Ч. К.” на 1933, сс.: 67—77.

219. **Заклинський, Мирон.** Мої спогади.
„Наш Прапор“, 1933, чч.: 1, сс.: 4—5; 2, сс.: 4—5.

220. **Заклинський, Мирон.** Моя остання стежа в Карпатах.
„Літ. Ч. К.“, 1931, ч. 12, сс.: 2—4.

221. **Заклинський, Мирон.** На полевій сторожі. <Лист У.С. Стрільця з поля>.

„Кал. Ч. К.“ на 1929, сс.: 65—68.

222. **Заклинський, Мирон.** На чужій роботі.

„Кал. Ч. К.“ на 1930, сс.: 142—148.

223. **Заклинський, Мирон.** Наступ УСС-ів на Олександрівськ 1918 р.

„Кал. Ч. К.“ на 1932, сс.: 46—51.

224. **Заклинський, Мирон.** Одна кров. Уривок із споминів.

„Кал. Ч. К.“ на 1927, сс.: 32—34.

225. **Заклинський, Мирон.** Перед десяти роками.

„Світ“, 1927, ч. 13/14, сс.: 13—16.

226. **Заклинський, Мирон.** Перший раз на Великій Україні.

„Кал. Ч. К.“ на 1931, сс.: 19—29.

227. **Заклинський, Мирон.** Прочитайте знову тую славу... Українські Січові Стрільці в 1915-ому році.

„Кал. для всіх“ на 1935, с. 45—51.

228. **Заклинський, Мирон.** Спомини про Івана Балюка.

„ЛНВ“, 1929, сс.: 315—327.

229. **Заклинський, Мирон.** Стріча У.С.С-ів із Запорізькою Дивізією. <З военних спогадів>.

„Новий Час“, 1935, ч. 19, с. 4.

230. **Заклинський, Мирон.** Турки — стрілецькі сусіди 1916 р. <З военних споминів>.

„Літ. Ч. К.“, 1932, ч. 10, сс.: 3—5.

231. **Заклинський, Мирон.** УСС під кінець 1917 р.

„Кал. Ч. К.“ на 1927, сс.: 17—22.

232. **Заклинський, Мирон**. Чотирі дні в пекельнім артилерійськім огні.

„Шляхи“, 1916, сс.: 250—254.

233. **Заклинський, Роман.** Бомби. <На основі оповідань У.С.С.> „Шляхи“, 1916, сс.: 198—199.

234. **Заклинський, Ростислав.** Із збірки: Шляхом стрілецької слави. <Нариси на основі оповідань Українських Січових Стрільців>. 1. У стрийськім таборі УСС. 2. Кіннота на стежі. 3. Стежа до Синевідска. 4. Полева сторожа. 5. Обоз. 6. Гармати здобуті! 7. Серед ворожого війська.

Кал. „Просвіти“ на 1917, сс.: 39—48.

235. **Залізняк, Олена.** Дещо з діяльности українських жінок.

„Кал-рик для Січ. Стр.“ 1917, сс.: 86.

236. **І. Б**. Українські стрільці під Галичем. <Лист з поля>.

„Вістн. СВУ“, 1915, ч. 21—22, сс.: 7—8.

237. **І. К.** В тухольських горах. Картина з життя „Українських Січових Стрільців”.

„Діло“, 1914, ч. 15, сс.: [1]—2.

238. **Іл. Ц.** Слідами розбитої армії.
„Діло“, 1917, ч. 175, с. 3.

239. **Іф.** Зі стрілецьких боїв. <Картина з 16. IX.1916>
„Укр. Сл.“ Л. 1916, ч. 261, с. 2.

240. **Іванець, І[ван],** Др. Бій під Конюхами <З приводу 15. річниці>.
„Кал. Ч. К.“ на 1932, сс.: 145—149.

241. **Іванець, І[ван],** Др. Конюхи. <Спомин>.
„Світ“, 1927, ч. 13—14, сс.: 7—10.

242. **Іванець, Іван,** Др., б. пор. УСС. Під Чудновом. <Кінець Бригади УСС>.
„Кал. Ч. К.“ на 1935, сс.: 83—96.

243. **Іванець, Іван,** Др., б. пор. УСС. Пресова кватира У.С.С. <З приводу двацятьліття її основання>.
„Кал. Ч. К.“ на 1935, сс.: 5—11.

244. **Іванець, І[ван],** б. пор. У.С.С. Стрілецька карикатура.
„Літ. Ч. К.“ 1935, ч. 3, сс.: 5—6.

245. **Ірчан, М.** Перегляд бриґади УСС в Камянці.
„Стрілець“, Кам. Под. 1929, ч. 52, сс.: 1—2.
„Укр. Прапор“, 1919, ч. 11/12, с. 5.

246. **Кабаровська, Северина.** Геройська посьвята селянок.
Кал. „Просвіта“ на 1917, сс.: 56—60.

247. **Калинович, Іван.** Важнійші жерела до історії Українських Січових Стрільців. <Бібліоґрафічний причинок>.
„Стріл. кал.-альм.“ на 1917, сс.: [152]—157.

248. **Камінський, Роман.** Причинок до історії кінноти „Українських Січових Стрільців“.
„Черв. Кал.“ — збр., сс.: 59—64.

249. **Кисілевська, О.** На горі Присніп. <З оповідань „Старої війни“>.
„Кал. Ч. К.“ на 1928, сс.: 75—77.

250. **Козак Нитка.** Преса Українського Січового Війська.
„Черв. Кал.“ — збр., сс.: 65—117.

251. **Коковський, Франц.** Стрілецька антольоґія.
„Назустріч“, 1934, ч. 21, с. 2.

252. **Кузьмович, К. Р.** Духове житє в Коші УСС.
„Діло“, 1916, ч. 104, с. 5.

253. **Купчинський, Р[оман].** Алярм. Нічна подія з життя українського стрілецтва.
„Діло“, 1915, ч. 98, с. [1].

254. **Купчинський, Р[оман].** Борба у воздухах.
„Шляхи“, 1916, ч. 5, сс.: 147—148.

255. **Купчинський, Ром[ан].** Від Стрипи до Золотої Липи. Переживання від 10—12 серпня 1916. <Спомини>.
„Діло“, 1916, чч.: 258—260.

256. **Купчинський, Р[оман].** З перших вражінь на фронті Бригади УСС.

„Стрілець“, Кам. Под., 1919, ч. 81, сс.: 1--2.
„Укр. Слово“, Л., 1920, ч. 60.
„Гром. Думка“, 1920, ч. 66.

257. **Купчинський, Р[оман].** Милевий камінь.

„Діло“, 1934, ч. 241, сс.: 1—2.

258. **Купчинський, Роман.** На Галич.

„Укр. Сл.“ Л. 1915, ч. 1, сс. 2—3.

259. **Купчинський Р[оман].** На позиції.

„Діло“, 1915, ч. 39, с. [1].

260. **Купчинський, Роман.** На позицію!

„Укр. Сл.“, Л., 1915, ч. 127, с. [1].

261. **Купчинський, Роман.** На становища.

„Укр. Сл.“, Л., 1916, ч. 198, с. [1].

262. **Купчинський, Роман.** Над Стрипою.

„Вістн. СВУ“, 1916, ч. 77—78, с. 134.

263. **Купчинський, Роман.** Начальний Вожд і наші Стрільці.

„Укр. Сл.“, Л., 1915, ч. 167, сс.: [1]—2.

264. **Купчинський, Роман.** Непевні хвилі.

„Вістн. СВУ“, 1915, ч. 53—54, сс.: 4—5.

265. **Купчинський, Роман.** Нічна пригода. <Подія з 1914 року>.

„Кал. Ч. К.“ на 1933, сс.: 50—54.

266. **Купчинський, Роман.** Один день Пресової Кватири У.С.С. в полі. <Писано над Золотою Липою, дня 1. серпня 1915>.

„Укр. Сл.“, Л., 1915, ч. 26, сс.: 2—5.

267. **Купчинський, Роман.** Один день праці У.С.С.

„Укр. Сл.“, Л., 1916, ч. 53, сс.: [1]—2.

268. **Купчинський, Р[оман].** Памятний вечір в житю стрілецької старшини.

„Діло“, 1915, ч. 96, сс.: [1]–2.

269. **Купчинський, Роман.** Перегляд 1. Полку У.С.С. <З циклю: Над Стрипою>.

„Укр. Сл.“, Л., 1915, ч. 139, с. [1].
„Стріл. кал.-альм.“ на 1917, сс.: [59]—60.

270. **Купчинський, Роман.** Перед великою битвою під Болеховом. <Смерть тов. Павлова>.

„Вістн. СВУ“, 1915, ч. 25—26, с. 6.

271. **Купчинський, Роман.** Перша стріча. Спомин про виправу I. і II. чети сотні Дідушка під Сянки.

„Літ. Ч. К.“, 1929, чч.: 2, сс.: 2—4; 3, сс.: 4—6.

272. **К[упчинський] Роман.** Під Львів. <Спомин>.

„Заграва“. 1923, ч. 15.
„Кал. Ч. К.“ на 1925, сс.: 33—36.

273. **Купчинський, Роман.** Під Соколовом. <Епізод з великої битви>.

„Укр. Сл.“, Л., 1915, ч. 142, с. [1]—2.

274. **Купчинський, Роман.** Повелося. <Як трьох стрільців полонило 45 Москалів>.

„Вістн. СВУ“, 1915, ч. 35—36, с. 3.

275. **Купчинський, Роман.** Поворот зі становищ.

„Вістн. СВУ“, 1915, ч. 51—52, с. 3.

276. **Купчинський, Роман.** Стрілецька купальня.

„Вістн. СВУ“, 1916, ч. 75—76, с. 120.

277. **Купчинський, Роман.** Стрілецька пісня.

„Кал. Ч. К.“ на 1934, сс.: 10—14.

278. **Купчинський, Р[оман].** Стрілецьке житє. І. На полевій сторожі.

„Діло“, 1915, ч. 30, с. [1].

279. **Купчинський, Роман.** Стрілецький боєвий обоз. <З циклю: „Над Золотою Липою>.

„Вістн. СВУ“, 1915, ч. 37—38, с. 3.

280. **Купчинський, Роман.** Стрілецький табор. З циклю: Над Стрипою.

„Діло“, 1915, ч. 135, сс.: [1]—2.

281. **Купчинський, Р[оман].** Стрілецькі гості.

„Кал. Ч. К.“ на 1932, сс.: 157—159.

282. **Купчинський, Роман.** Утеча січового стрільця з російського полону.

„Вістн. СВУ“, 1916, ч. 79—80, сс.: 152—153.

283. **Куч[аб]ський, В.** 28 червня.

„Укр. Сл.“, Л., 1915, ч. 25, сс.: 2—4

284. **Кучабський, В.** Картина з дневника.

„Шляхи“, 1916, ч. 3—4, сс.: 110—112.

285. **Кучабський, В.** Семиківці. <Спомин>.

„Укр. Сл.“, Л., 1915, чч.: 32, сс.: 2—4; 33, с. 3.

286. **Л. Л.** В чотирокутнику смерти. <Передріздвяні спомини з 1919 р.>.

„Ліг. Ч. К.“, 1930, чч.: 1, сс.: 3—4; 2, с. 3.

287. **Л. Л.** Короткий провідник по цікавійших місцях Галичини.

„Самохотник“, кал. на 1924, сс.: 38—50.

Указано між інш. місця боїв УСС і могили УСС.

288. **Л. Л.** Літ тому двацять <1914—1934>.

„Кал. Ч. К.“ на 1934, сс.: [1]—2.

289. **Л. Ц.** Гей, там на горі Січ іде...

„Діло“, 1914, ч. 5, сс.: [1]—2.

290. **Л-ий, О.** Українські Січові Стрільці на Запорожжі.

„Вістн. пол., літ. й жит.“, 1918, ч. 18, с. 275.

291. **Левицький, В.** Два фраґменти: 1. Мельпомена серед стрільців. 2. Свято Гуцульської Сотні.

„Кал. Ч. К.“ на 1935, сс.: 80—82.

292. **Левицький, Кость,** Др. Українські Січові Стрільці для рідного народу.

„Наші стрільці“, 1915, сс.: 5—7.

293. **Лепкий, Богдан.** До Січових Стрільців.
„Вістн. СВУ“, 1915, ч. 19—20, сс.: 3—4.

294. **Лепкий, Левко.** Брикуля.
„Стріл. кал.-альм.“ на 1917, сс.: [134]—137.

295. **Лепкий, Л[евко].** Стрілецьким шляхом.
„Світ“, 1927, ч. 13—14, сс.: 10—12.

296. **Лещій, Микола.** Перші кроки.
„Кал. Ч. К.“ на 1935, сс.: 11—16.

297. **Лисович, Роман.** Ювилейна Академія у 20-ту річницю вимаршу Українських Січових Стрільців зі Стрия на фронт, відсвяткована в Стрию дня 16. грудня 1934.
„Літ. Ч. К.“, 1935, ч. 2, сс.: 10—12.

298. **Л[отоцький], А[нтін].** Стрілецька преса.
Календарик „Самохотника“ на 1918 р. сс.: 22—24.

299. **Лукіянович, Денис.** Не попав у реестр.
„Кал. Ч. К.“ на 1935, сс.: 57—63.

300. **Лулу, Л.** Улюблена пісня полковника Дмитра Вітовського. <Із военного записника>.
„Кал. Ч. К.“ на 1927, сс.: 81—85.

301. **Лу-Лу.** Як я став военним поетом.
„Літ. Ч. К.“ 1929, ч. 1, сс.: 11—12.

302. **Лучка, Л.** Зі стрілецького побуту над Стрипою.
„Кал. Ч. К.“ на 1931, сс.: 5—7.

303. **Любчинський, О.** З діяльности Т-ва Українських Січових Стрільців у Вінніпеґу.
„Літ. Ч. К.“, 1934, ч. 6, сс.: 19—20.

304. **М. А.** Літоґрафовані рукописні стрілецькі підручники з 1914 року.
„Літ. Ч. К.“, 1934, ч. 7—8, с. 35.

305. **М. О.** Перший бій. Із записок українського стрільця.
„Діло“ 1915, чч.: 71—79.

306. **М. Р.** Перший стрілецький старшинський корпус.
„Літ. Ч. К.“, 1934, ч. 7—8, сс.: 4—6.

307. **М. Р.** „Стрілецький марш” О. Маковея.
„Літ. Ч. К.“, 1934, ч. 7—8, сс.: 2—3.

308. **Мя.** Львівський осередок У.С. Стрільців.
„Укр. Сл.“, Л., 1915, ч. 42, сс.: 2—3.

309. **Мя.** Пріют для недужних Українських Січових Стрільців у Львові.
„Укр. Сл.“, Л., 1915, ч. 99, с. 3.

310. **Мя.** Серед Українських Січових Стрільців.
„Укр. Сл.“, Л., 1915, ч. 12, сс.: 4—5.

311. **Маєвський, Іван.** Уривки з военних любовних листів. (Записані УССтрільцем Іваном Маєвським, що був при цензурі в Коломиї 1919 р.).
„Кал. Ч. К.“ на 1930 р., сс.: 78—80.

312. Маківка і її леґенца.
„Нов. Час“, 1935, ч. 132, с. 3.

313. **Матіїв-Мельник, Микола.** Наша Голгофа. <Прогулька на гору Маківку>.
Кал. „Громада“ на 1924, сс.: 198—202.

314. **Мелень, Теофіль.** Битви на Маківці.
„Наші стрільці“, сс.: 89—94.

315. **М[елень] Т[еофіль].** Із днів крівавої слави.
„Вістн. СВУ“, 1915, ч. 19—20, сс: 8—10.

316. **М[елень] Т[еофіль].** Шевченкове свято у Варпалянці.
„Вістн. СВУ“, 1915, ч. 19—20, сс.: 12—13.

317. **Мелень, Теофіль.** Український леґіон.
„Вістн. СВУ“, 1915, ч. 15—16, сс.: 8—9.
„Стріл. кал.-альм.“ на 1917, сс.: [11]—13.

318. **Микитей, Григорий.** Семен. Наші стрільці.
„Буков. правосл. кал.“ на 1915.

319. **Микитей, Гриць.** Стрілецька присяга. <3. IX. 1914, год. 5.15 сполудня>.
„Укр. Сл.“, Л., 1915, ч. 3, сс.: 2—3.

320. **Микитей, Григорий.** Стрілецька присяга. Страшні часи.
„Буков. правосл. кал.“ на 1915.

321. **Миколаєвич, Олександер.** З мотикою на сонце. Спомини учасника від 7. X. до 21. X. 1914 р. <Далекойдуча стежа У.С.С. Вербяж, Сколе, Стрий>.
„Літ. Ч. К.“, 1935, чч.: 5, сс.: 9—13; 6, сс.: 12—15; 7—8, сс.: 11—14.

322. **Мольнар, Франц.** Дівчата-вояки.
„Вістн. СВУ“, 1915, ч. 27—28, сс.: 9—11.
Переклад з „Neue Freie Presse“ ч. 18316. З 2 іл.

323. На Плішці!
„Маківка“, 1935, сс.: 19—20.

324. **Навроцький, О.** Олена Степанівна і скандинавські жінки.
„Кал. Ч. К.“ на 1934, сс.: [33]—44.

325. **Назарук, Осип,** Др. В першій лінії.
„Укр. Сл.“, Л., 1915, чч.: 44—51.

326. **Назарук, О[сип],** Др. В першій лінії. <Описи боїв над Золотою Липою>.
„З крівавого шляху У.С.С.“, сс.: 49—70.

327. **Назарук, Осип,** Др. В часі походу.
„Укр. Сл.“, Л., 1915, ч. 73, с. 3.

328. **Назарук, Осип,** Др. Де стояв Кіш Українських Січових Стрільців.
„Гром. Гол.“, 1916, чч.: 3, 5 і 6.

329. **Назарук, Осип,** Др. До фронту.
„Вістн. СВУ“, 1915, чч.: 25—26, сс.: 7—10; 27—28, сс.: 7—9.

330. **Назарук, Осип,** Др. Жите в обозі Українських Січових Стрільців.
„Укр. Сл.“, Л., 1915, чч.: 68, сс.: 2—3; 69, сс.: 2—3; 98, с. 2; 99, с. 2; 100, с. 2.

331. **Назарук, Осип.** З херсонських степів. Виривок з листа.
„Діло“, 1918, ч. 226, с. 2.

332. **Назарук, Осип.** Кореспондент „Боєвої Управи“. Заприсяжене третього куріня У.С.С.
„Укр. Сл.“, Л., 1915, ч. 15, сс.: 2—3.

333. **Назарук, Осип,** Др. Мілітарний рух серед української молодіжи середних шкіл перед війною. Причинок до початків історії стрілецтва.
„Діло“, 1915, чч.: 65, [1]; 66, с. [1].

334. **Назарук, Осип,** Др. Над горішньою Стрипою. І. Чужинці в Українських Січових Стрільцях. II. У. С. Стрільці в битві коло Соколова, Сокільник і Соснова. III. З гарних днів Українських Січових Стрільців.
„Вістн. СВУ“, 1915, чч.: 39—40, сс.: 4—6; 41—42, сс.: 4—6; 43—44, сс.: 8—1 .

335. **Назарук, Осип,** Др. Над горішньою Стрипою. Перший день відпочинку У.С.С.
„Укр. Сл.“, Л., 1915, чч.: 93, с. 2; 94, сс.: 4—5.

336. **Назарук, Осип,** Др. Над горішньою Стрипою.
„Укр. Сл.“, Л., 1915, ч. 118, сс.: 2—3.

337. **Назарук, Осип,** Др. Над Золотою Липою. В таборі перщого куріня. Як 1. курінь У.С.С. опускав свій табор.
„Вістн. СВУ“, 1915, чч.: 29—30, сс.: 7—13; 31—32, сс.: 5—10; 47—48, сс.: 6—8.

338. **Назарук, Осип,** Др. Над Стрипою. Спомини. Вступ. І. З Нижнева до Монастириск. II. До Бучача. III. До Зарваниці. IV. З Зарваниці до бойової лінії.
„Вістн. СВУ“, 1917, чч.: 133, сс.: 42—44; 135, сс.: 72—73; 136, сс.: 87—88.

339. **Назарук, Осип,** Др. Представники Українських Січових Стрільців на зайнятих українських землях.
„Вістн. СВУ“, 1916, ч. 85—86, сс.: 209—211.

340. **Назарук, Осип,** Др. Про значіне Українських Січових Стрільців.
Кал. „Просвіти“ на 1916, сс.: 106—108.

341. **Назарук, Осип,** Др. Слідами У.С.С. по шпиталях.
„Черв. Кал.“ — збр., сс.: 37—42.
„Дніпро“, Трентон (Америка) 1922, ч. 25.

342. **Назарук, Осип.** Три оповідання з табора Українських Січових Стрільців. І. Золочівець в битві під Синевідськом. II. Гуцульська відвага і любов до гарного оружя. III. Оповіданнє мого 16-літнього ордонанса.
„Вістн. СВУ“, 1915, ч. 19—20, сс.: 14—19.

343. **Назарук, Осип,** Др. У. С. Стрільці в битві коло Соколова, Сокільник і Соснова.
„Діло“, 1915, ч. 42, сс.: [1]—2.

344. **Назарук, Осип,** Др. Що наш нарід винен Українським Січовим Стрільцям. Про Стрілецькі памятники.
Кал. „Просвіти“ на 1917, сс.: 158—168.

345. **Новіна-Розлуцький, Лесь.** Записки до літописі Українського Січового Війська.
„Шляхи“, 1916, сс.: 157—160, 238—241, 300—302, 365—367, 440—443, 592—593, 667—670, 748—751.

346. **О. Н.** Матеріяли і документи. Інструкція для У.С.С., що їдуть на Україну, апробована Командою Коша У.С.С.
„Літ. Ч. К.“, 1934, ч. 7—8, сс.: 7—8.

347. **Оен.** Гора Маківка.
„Діло“, 1915, ч. 19, сс.: [1]—4.

348. **Оен.** На Плішці. Оповідане десятника Дом-го.
„Наші стрільці“, сс.: 82—86.

349. **Ол. Г-а.** Збіглець з російської неволі.
„Вістн. СВУ“, 1915. чч.: 43—44, сс.: 10—11; 45—46, сс.: 6—7; 47—48, сс.: 8—9; 49—50, сс.: 10—11.

350. **Онуфрик, Степан.** Орхестра У.С.С-ів.
„Кал. Ч. К.“ на 1934, сс.: 128—132.

351. **Опока, Микола.** Вістун.
„Вістн. СВУ“, 1916, ч. 83—84, сс.: 189—191.

352. **Опока, Микола.** Одна з багатьох пригод. Зі спогадів У.С.С.
„Вістн. СВУ“, 1916, ч. 75—76, сс.: 117—120.

353. **Опока, Микола.** По відвороті. Зі спогадів У.С.С.
„Діло“, 1916, ч. 125, с. [1].

354. **Опока, Микола.** Рік тому. <Спогад У.С. Стрільця>.
„Вістн. СВУ“, 1916, ч. 61—62, сс.: 2—4.

355. **Орталяж, В.** Вилітали орли. <У 20 ліття першого боєвого виступу нашого стрілецтва>.
Кал. „Криниця“ на 1935.

356. **Островерха, Мих[айло].** Відхід У.С.С. знад Стрипи. (Фраґмент із 1916 р.).
„Літ. Ч. К.“, 1933, ч. 6, сс.: 2—3.

357. **Островерха, Михайло.** Соняшний фраґмент.
„Літ. Ч. К.“, 1934, ч. 1, с. 15.

358. **П. Д.** З дневника У.С.С. <18.VI. 915>.
„Укр. Сл.“, Л., 1916, ч. 55, сс.: [1]—2.

359. **Палиїв, Д.** Лицарський вчинок команданта.
„Кал. Ч. К.“ на 1929, календаріюм — січень. З рис. *Е. Козака.*

360. **Патерин, Іван.** стр. техн. сотні УСС. Технічна сотня УСС на Лисоні.
„Літ. Ч. К.“ Л., 1934, ч. 6, сс.: 2—4.

361. **Пеленський, Дамян.** Осінь 1918 року. <Уривки зі споминів>.
„Кал. Ч. К.“ на 1934, сс.: 75—83.

362. **Пеленський, Є. Ю.** В обіймах стрілецького мелосу. <1914—1934>.
„Нов. Час“, 1935, ч. 5, с. 17.

363. Перегляд.
„Наші стрільці“, сс.: 33—46.

364. Під Заваловом. Горячий день в боях українського стрілецтва.

„Діло“, 1915, чч.: 86, сс.: [1]—2; 87, сс.: [1]—2.

365. Під Сокільниками.

„Кал. Ч. К.“ на 1931, сс.: 52—57.

366. Підх. УСС Сіцінський цільним стрілом обезвладнює ворожий панцирник.

„Кал. Ч. К.“ на 1927, календаріюм — лютий. З ілюстр.

367. Причинки до історії Українського Січового Стрілецтва. Із записок стрільця-очевидця.

„Укр. Сл.“, Л., 1917, чч. 9—13.

368. **Прідун, Степан.** Ґімназія Українських Січових Стрільців.

„Вістн. СВУ“, 1916, ч. 97, сс.: 305—307.

369. **Прідун, С[тепан].** Етапна Ґімназія У.С.С.

„Наша Школа“, 1916, ч. 4—5, сс.: 44—45.

370. **Р. К.** За ключ до Львова.

„Літ. Ч. К.“, 1931, ч. 7—8, сс.: 2—4.

371. **Рогатинович, Сидір.** На Маківці.

„Укр. Сл.“, Л., 1915, ч. 163, сс.: 2—3.

372. **Рогатинович, Сидір**. Св. вечір в полі.

„Укр. Сл.“, Л., 1916, ч. 6, с. 4.

373. **С-цький, М.** Стрілецькі спомини.

„Діло“, 1916, чч.: 151—188.

374. **Сагайдачний, Петро**. Маківка. В двадцятиліття геройського чину Українських Січових Стрільців.

„Нов. Час“, 1935, ч. 103, сс.: 4—5.

375. **Семенів, Іван.** Сон на морозі. <Різдвяний спомин У.С.С-а з московського полону 1916 р.>.

„Укр. Сл.“, Пар., 1934, ч. 89, с. 3.

376. **Семиківський, Л.** Над Стрипою. <В 15 річницю боїв У.С.С. на Поділлю>.

„Кал. Ч. К.“ на 1931, сс.: [1]—4.

377. Серед українських стрільців. Із записок офіцира.

„Діло“, 1914, ч. 7, сс.: [1]—3.

378. **Синенький, І.** Хор. Евген Ясеницький рятує команду свого куріня.

„Кал. Ч. К.“ на 1931, календаріюм — жовтень. З ілюстр.

379. **Скочиліс, В.** „Дзядзьо” Чепелівський достарчає набоїв.

„Кал. Ч. К.“ на 1932, календаріюм — вересень. З ілюстр.

380. **Соколовський, Ю[ліян].** Із дневника героя. Маківка.

„Стріл. кал.-альм.“ на 1917, сс.: [49]—51.

381. **Солтикевич, Ярослав.** В лічниці. <Уривок з лікарського записника>.

„Кал. Ч. К.“ на 1923, сс.: 76—80.

382. **Софронів, Василь.** На стрілецьких „уходах”.

„Кал. Ч. К.“ на 1933, сс.: 77—84.

383. **Софронів, Василь.** Одним зі стрілецьких шляхів.
„Кал. Ч. К.“ на 1923, сс.: [27]—31.

384. **Спинул, Микола.** У кадрі Українських Січових Стрільців. Враження і спостереження.
„Буковина“, Чернівці, 1916, ч. 10.

385. **Ставничий, Іван.** Українські завзятці. < Картина з недавного минулого >.
„Літ. Ч. К.“, 1931, ч. 2, с. 10.

386. **Старосольський, Володимир,** Др. Стрілецьким шляхом. Промова... виголошена на Святі Стрілецької Пісні у Львові дня 24 лютня 1935.
„Нов. Час”, 1935, ч. 41, сс.: 4—5.

387. **Старчук, І.** Дещо про стрілецьке мистецтво, або проба праці в тім напрямі.
„Укр. Сл.”, 1916, ч. 92, с. 2.

388. **Степовенко, Микола.** „Українські Січові Стрільці” на Волині.
„Черв. Кал.” — збр., сс.: 118—126.

389. Стрілець Зайчук виносить з поля бою раненого свого команданта.
„Кал. Ч. К.” на 1927, календаріюм — липень. З ілюстр.

390. Стрілець Кумошек виганяє з пивниці ворожу стежу.
„Кал. Ч. К.” на 1927, календаріюм — серпень. З ілюстр.

391. Стрілець 5 сотні Вишколу УСС. в стрийському парку борониться проти пятьох ворогів.
„Кал. Ч. К.” на 1922, календаріюм — січень. З ілюстр.

392. Стрілець Цястечко, герой боїв на Лисоні.
„Кал. Ч. К.” на 1927, календаріюм — вересень. З ілюстр.

393. **Тарновський, Зенон.** Собака стрільця Артура Коса.
„Літ. Ч. К.”, 1935, ч. 4, сс.: 21—22.

394. **Ткачук, Захар.** Батьки та діти.
„Черв. Кал.” — збр., сс.: 34—35.

395. **Той-Сам.** Під Сянками.
„Кал. Ч. К.“ на 1924, сс.: 52—58.

396. **Трильовський, Кирило,** Др. З моїх споминів. Початки стрілецької орґанізації і „Боєва Управа”.
„Кал. Ч. К.“ на 1927, сс.: [1]—17.

397. **Трильовський, Кирило,** Др. Про Боєву Управу У. С. С.
Кал. „Просвіти“ на 1917, сс.: 175—178.

398. **Угрин-Безгрішний, Микола.** А миж тую червону калину піднімемо... < Українському Січовому Війську посвята >.
„Черв. Кал.“ — збр., сс.: 128—138.

399. **Угрин-Безгрішний, Микола.** Відзнака Українських Січових Стрільців.
Кал. „Просвіти“ на 1917, сс.: 35—38.

400. **Угрин-Безгрішний, Микола.** Кіш У.С.С. <Історичний нарис>.

„Літ. Ч. К.“, 1935, ч. 1, сс.: 5—7.

401. **Угрин-Безгрішний, Микола.** Пресова кватира У.С.С.

„Вістн. Прес. Кват. УСС.“, чч.: 1, сс.: 9—14; 2, сс.: 15—19.

402. **Угрин-Безгрішний, Микола.** Українські Січові Стрільці. <В десятиліття 1914—1924>.

„Кал. Ч. К.“ на 1924, сс.: 36—51.

403. Українська Боева Управа.

„Крівавого року“ — від. альм., сс.: 176—179.

404. Українським Січовим Стрільцям.

„Укр. Сл.“, 1915, ч. 44, с. [1].

405. **Федів, Ігор.** Конюхи. <Уривки з дневника. —15. V. — 30. VI. 1917>.

„Кал. Ч. К.“ на 1932, сс.: 149—157.

406. **Франко, Петро.** В літаку.

„Стріл. кал.-альм.“ на 1917, ст.: [74]—75.

407. Хор. Кривоус ранений веде дальше сотню до бою.

„Кал. Ч. К. на 1927, календаріюм — червень. З ілюстр.

408. Хор УСС. Михалевич з кінною розвідкою наглим наскоком здержує Денікінців.

„Кал. Ч. К.“ на 1922, календаріюм — вересень.

409. Хорунжий Петруняк з кінноти УСС атакує під Христинівкою силою 18 шабель большевицький загін та добуває понад 1000 штук волів, вози, коні, касу та велике майно.

„Кал. Ч. К.“ на 1924, календаріюм — березень. З іл. Перфецького.

410. **Цегельський, Льонґін,** Др. Новітня Січ.

„Наші Стрільці“, сс.: 7—13.

411. **Цяпка, Іван.** Доповняюча сотня УСС в бою.

„Черв. Кал.“ — збр., сс.: 43—52.

412. **Цьокан, Ілько.** Економічно-адміністраційна сторона стрілецької орґанізації. <Матеріяли до орґанізації У.С.В.>

„Шляхи“, 1916, сс.: 462—466.

413. **Цьокан, Ілько.** Економічно-адміністраційна сторона Українського Січового Війська.

„Стріл. кал.-альм.“ на 1917, сс.: [39]—46.

414. **Чайківський, Андрій.** Як формовано Січових Стрільців у Самбірщині.

„Літ. Ч. К.“, 1931, ч. 9, сс.: 13—14.

415. **Чернецький, Степан.** До історії стрілецьких пісень.

„Укр. Сл.“, 1916, ч. 73, с. 3.

416. **Ш—Б.** „Наші йдуть!“ З записок стрільця.

„Діло“, 1914, ч. 8, с. [1].

417. **Шкрумеляк, Юра.** Боеві хрестини. З дневника.
„Діло“, 1916, ч. 131, с. 3.

418. **Шкрумеляк, Юра,** УСС. В резерві. <З дневника>.
„Вістн. СВУ“, 1916, ч. 89—90, сс.: 239—240.

419. **Шкрумеляк, Юра.** Двійник хорунжого Гната Воронюка.
„Кал. Ч. К.“ на 1933, сс.: 103—108.

420. **Шкрумеляк, Юра,** УСС. З новітньої Січи.
„Укр. Сл.“, 1916, чч.: 88, с. [1]; 89, с. [1].

421. **Шкрумеляк, Юра,** УСС. Із дневника У.С.С.
„Воен. кал.“ на 1917, сс.: 34—39.

422. **Шкрумеляк, Юра,** УСС. „Кружок тамбуристів УСС.”
„Вістн. СВУ“, 1916, с. 705.

423. **Шкрумеляк, Юра.** Рідний батько. Правдива подія зі стрілецьких боїв в Карпатах.
Кал. „Просвіти“ на 1917, сс.: 27—30.

424. **Шкрумеляк, Юра,** УСС. Святотацтво.
„Вістн. СВУ“, 1916, сс.: 104—105.

425. **Шкрумеляк, Юра,** УСС. Січовий Кіш присягає.
„Вістн. СВУ“, 1916, с. 831.

426. **Шкрумеляк, Юра.** Слідами пісні У.С.С.
„Вістн. СВУ“, 1916. сс.: 258—260, 272—275.

427. **Шкрумеляк, Юра,** УСС. Стрільці — Ґенієви України.
„Укр. Сл.“, 1916, ч. 93, с. 2.

428. Ще до історії стрілецьких пісень.
„Укр. Сл.“, 1916, ч. 79, с. 3.

429. **Щуровський, В[олодимир].** Зі записків лікаря Бригади У.С.С.
„Кал. Ч. К.“ на 1924, сс.: 79—90.

430. **Щуровський, Володимир,** Др. Іван Франко серед Українських Січових Стрільців.
„Кал. Ч. К.“ на 1927, сс.: 23—25.

431. **Щуровський В[олодимир].** Лікарі і медики у визвольній війні.
„25-ліття Укр. Лікар. Т-ва і Мед. Гром.“ Л. 1935, сс.: [106]—129.

432. **Щуровський, В[олодимир],** Др. Не помянутим безіменим Борцям за кращу долю України.
„Кал. Ч. К.“ на 1922, сс.: 109—112.

433. **Щуровський, В[олодимир],** Др. Спомини з перебування У.С.С. на Наддніпровю в 1918 р.
„ЛНВ“, 1925, І. т., сс.: [218]—228.

434. **Щуровський, Володимир,** Др. Українські Січові Стрільці на Запоріжу.
„Кал. Ч. К.“ на 1929, сс.: 40—44.

435. **Яремич І.** На горі Маківці.
„Черв. Кал.“ — збр., сс.: 30—33.

436. **Яцків, Михайло.** До історії коша У.С.В. Від самого початку, аж по кінець марта 1916 р., на основі зібраних на місці записок.
„Стріл. кал.-альм.“ на 1917, сс.: [95]—111.

Сторінка виправлень.

До „Записки до історії Сірих“ підполковника В. Проходи в 1-му збірнику „За Державність.“

В ч. І. Збірника „За Державність" в статті підполковника В. Проходи „Записки до історії Сірих", на стор. 74 написано: „З інших козацьких таборів видатнішою була орґанізація в таборі Дуна - Сардагель, де головним діячем був Скидан."

Хоча статтю підполковника В. Приходи перевірила спеціяльна комісія і ствердила правдивість поданих описів, всеж таки помилка, на жаль, сталася. Діло в тому, що в таборі Дуна-Сардагель я зовсім не був. Отже стояти на чолі орґанізації я не міг. А помилка ця правдоподібно сталася ось чому:

В Австро-Угорщині був козацький табор, а побіч нього старшинська станиця Пурґшталь. В 1916 році, десь весною, до цього табору приїздили відпоручники Союзу Визволення України з метою закласти в таборі українську орґанізацію. Наслідки їхнього приїзду були, як мені передавали очевидці, такі, що їх ледви було не побили, а привезену літературу спалили. Через те, як я вже пізніше довідався у Фрайштадті, табор Пурґшталь вважався московським табором, хоч полонені в ньому були наполовину з України.

Отож за короткий час після такої непривітливої зустрічі представників Союзу Визволення України до цього табору попав я. Це було в початках липня 1916 р. Не місце тут переказувати все пережите. Зазначу лише, що національна робота розпočалась і велася в самих несприятливих умовах. З одного боку повна відсутність національнс свідомих одиниць, а подруге суто ворожий настрій противників. Надиво, перед вели не росіяни, а жиди з України. Правда, що кілька душ жидів були і на стороні Українців. Орґанізаційних звязків з Союзом Визволення України не було. Поперше треба було числитися з настроями полонених, а подруге й невідчувалось в тому особливої потреби. Одначе пресу з усіх таборів, в тому числі й „Вістник Союзу Визволення України" я дістав. Отже по суті канвою для праці була всеж таки преса з інших українських таборів, а в першу чергу ґазета „Розвага", що виходила у Фрайштадті.

Наслідки півторарічної праці були ті, що підчас формування Сірої дивізії табор Пурґшталь зголосив до війська далеко поверх тисячі осіб, що викликало здивовання й у Фрайштадті.

На засіданню Боєвої Управи в день приїзду Пурґштальців, на яке було запрошено й мене з тим, що я зі собою можу ще когось взяти, старшини П. Середа й Павловський подали інформації, що Пурґштальці, з розмов з ними, виявляють несподівану національну свідомість. Головуючий професор Степан Смаль-Стоцький цим був здивований і своє здивовання висловив приблизно в таких словах: „Як? З московського табору й приїхали свідомі українці? Хтож там з українців працював?" Отож ненароком я довідався, що я був у московському таборі!? На запитання професора Смаль-Стоцького дав відповідь підпрапорщик Д. Лисенко словами: „Пане професоре, нас такими зробив наш „мученик", вказуючи на мою „мученицьку"

особу. Далі я коротко подав вичерпуючі інформації про цілу історію праці в таборі.

Очевидно, що під враженнями вищесказаного мене кооптували до Вербункової Комісії, а за пару тижнів, з причини мого „мученицького" вигляду, як, сміючись. мені пояснювали, мене відправили на чолі третього ешалону до Володимира Волинського.

Можливо, ця помітна участь моя в роботі та національна свідомість Пурґштальців зробили таке враження, що з бігом часу стало здаватися, що я мусив би бути з Дуна-Сардагелю, де дійсно існувала сильна й активна українська орґанізація, заслуги за що належать комусь іншому, а не мені.

Отож ніяково мені, що чужі заслуги помилково приписується мені, але знову була би кривда для Пурґштальців, яких в рядах Сірої Дивізії було багато, коли би я, спростовуючи це, не згадав би і про їхню працю.

Одночасно буду дуже вдячний шановній Редакції, коли вона не відмовить мені, оскільки це спростовання відноситься до історії Сірих, подати при цьому прізвища активніших осіб, що разом зо мною ділили радощі й горе тяжкої праці серед полонених. Ними були: О. Наконечний з Ямпільщини, розстріляний московськими большевиками; Д. Лисенко спід Кремінчука; Т. Киричко з повіту Кобеляки; Івашкевич спід Житомира; І. Непомящий (жид) з Гадяцького повіту; Н. Фішбейн (жид) зі Звенигородщини; Суходольський із Звенигородщини; І. Задирака з Єлисаветградщини; С. Пукас спід Проскурова та Пленерт (німець) з Катеринославщини.

Зокрема не можу не згадати бувшого тоді старшину австро-угорської армії, нині директора Української Ґімназії в Дрогобичу, п. Михайла Бараника, його шановну дружину та нині небіжку пані Купчинську, що в ріжний спосіб допомагали нам у праці.

Інженер М. Скидан.

До „Форсування Дністра під Городницею" ґенерала О. Удовиченка і „Українська армія в боротьбі з Московщиною" ґенерала П. Шандрука в 4-му збірнику „За Державність".

До вміщених у 4-му збірнику „За Державність" статей: ґен. О. Удовиченка — „Форсування Дністра під Городницею" і ґен. М. Шандрука — „Українська армія в боротьбі з Московщиною" вкралося декілька нестислостей що до чинів 4-ої Херсонської дивізії. Їх дозволю собі на цьому місці спростувати.

Причиною цих нестислостей є, на мою думку, те, що 5-та дивізія цілий той час складалася лише з одної бриґади (13-ої), яка оперативно не раз підлягала безпосередньо командирам інших дивізій. Штаб дивізії напевно, подаючи ситуаційні звіти, давав відомости лише про себе і наслідком того штаб армії (властиво штаб ґрупи) міг не мати відомостей про дійсне положення частин 5-ої дивізії.

1) В статті ґен. Удовиченка, на стор. 193, в обчисленню сил правої ґрупи подано про 5-ту дивізію: 150 баґнетів, 50 шабель і 4 гармати. Це не вповні сходиться з дійсним станом. 13-а бриґада складалася з одного пішого куріня (37-го) при 4-х кулеметах, всього біля 80 баґнетів, і кінного відділу повстанця Шепеля, силою біля 25 шабель при 2-х ручних кулеметах. Ґармат зовсім не було.

2) Там же автор подає, що 5-а дивізія мала завдання демонструвати переправу у с. Михальча. Далі на стор. 199 подається тексти двох наказів військам правої ґрупи, де 5-ій дивізії наказується залишатися в резерві ґрупи в с. Чорнятині (біля 5 кілом. від м. Городенки).

Фактичний стан річей був інший. 13-а бриґада (одинока в дивізії) займала вже від початків вересня 1920 р. відтинок по березі Дністра вправо і вліво від великого вигиба Дністра у с. с. Незвиська і Лука. Демонструвати переправу не було потреби, бо вона була увесь цей час у наших руках. Згаданий вигиб Дністра творить тут півострів кількакільометрової довжини. Большевики не займали його, боячись бути відтятими, натомість уміцнилися в найвузчому місці впоперек цього півострова (якраз у початку його) окопами та кільчастим дротом. Позицію проти них (на лівому березі Дністра) займав відділ Шепеля. 13-а бриґада отримала наказ переправитися 15/IX через Дністер своєю піхотою при помочі порому у с. Незвиськах і вибити ворога зі згаданої позиції, а при дальшому наступі бути звязуючою ланкою поміж ґрупами правою та лівою армії У. Н. Р.

3) В статті ґен. Шандрука на стор. 202 зазначається, що 5-а дивізія, яко резерв армії, перебувала на день 18/X в районі ст. Миток — с. Мартинівки — с. Матейкова.

В дійсності на цей час 13-а бриґада була в періоді поповнення в районі м. Фрамполя. Інші бриґади 5-ої дивізії: 14-та (командир сотник Шепель) була в комплєтуванні в районі Хмільника, а 15-та (полковник Цвіньов) формувалася в районі м. Заслава. Ці бриґади прилучилися до дивізії лише в часі відвороту.

4) Там же на стор. 218 сказано: „біля год. 16-ої (10/XI) середня ґрупа розпочала відступ і наніч затрималася на лінії с. с. Володієвець — Примощаниці — Ялтушкова". Примітка Редакції додає, що „вдосвіта 11/XI". 6-та дивізія обсадила Попівці, встановивши контакт з 5-ою дивізією, що під натиском ворога 10/XI відійшла на лінію Володіївці — Попівці". Далі на стор. 220 читаємо: „середня ґрупа повела 11/XI сильну розвідку на Копайгород".

Фактично же справа представлялася інакше. 6-а дивізія не вдосвіта 11/XI, а вже ввечері 10/XI (біля год. 20-21) підійшла з району Бара на ліве крило 13-ої бриґади і зайняла с. Коцмазов, але під натиском ворога відійшла на лінію Попівці — Матейково, де й перебула ніч з 10 на 11 листопада. В цей самий час частини 13-ої бриґади знаходилися на лінії Обухів — Галчинці, а штаб бриґади в м. Копайгороді. Лише на другий день (11/XI) біля полудня наші частини залишили Копайгород. Перед його залишенням спіткав я щойно прибулих туди квартирієрів 4-ої дивізії. Отже, не було потреби робити 11/XI розвідки на Копайгород, бо він був ще в наших руках.

Треба також зазначити, що хоча бойовий стан армії (стор. 207) виказував наявність 4-х гармат в 5-ій дивізії, але ці гармати не мали олію до компресорів і по кількох стрілах зробилися нечинними.

Ці поправки роблю з певною правдоподібністю, бо в увесь цей час повнив я обовязки начальника штабу 13-ої бриґади, яка фактично і фіґурувала під назвою 5-ої дивізії.

Юрій Науменко.

До „Зимовий Похід" ґенерала М. Омеляновича-Павленка в 4-му збірнику „За Державність."

На стороні 39 „За Державність" — збірник 4-ий в ст. „Зимовий Похід" ґенерала - поручника М. Омеляновича-Павленка значиться, що 4 травня в м. Ольшанці бриґада 41 совітської дивізії хотіла вночі прорватися через наше розположення, але 3 кінний полк її заатакував і взяв до полону. Особливо в цьому ділі визначився хорунжий Рафальський.

Такого хорунжого Рафальського в 3 кінному полку не було, а визначився в цьому бою хорунжий Рафаловський Іван.

Сотник Михайло Шило.

Українська пропаґанда

за кордоном

В Празі виходить інформаційний бюлєтень у чеській мові „Ukrajinský Přehled“. Завданням цього бюлєтеня є інформувати чеську пресу про головніші події з українського політичного життя, що відбуваються на всій етноґрафічній території, розвиток української культури — мистецьку, літературну й музичну творчість, національну економіку — розвиток української промисловости та кооперативний рух. Крім інформації чеської преси, шляхом розповсюдження бюлєтеня між чехословацькими політичними й суспільними діячами, мається на увазі також і пропаґанда української справи між чехословацькою опінією.

Матеріялом для інформації мають служити всі українські видання: періодика, белєтристичні і наукові твори, звідомлення політичних партій, наукових і громадських установ, торговельно-промислових і кооперативних підприємств і т. п. національних орґанізацій, що відзеркалюють орґанізаційну і культурну творчість українського духа.

Тому, що національна пропаґанда не може бути справою поодинокої особи, чи якогось політичного гуртка, звертаємося до українського громадянства за допомогою. Просимо надсилати всі видання, звідомлення й окремі інформаційні дописи та матеріяли, на підставі яких можна інформувати чужу суспільну опінію про всі прояви нашого національного життя. Про книжки міститимуться в бюлєтені рецензії, коротенькі реферати, а тому просимо всі наші видавництва надсилати свої видання на адресу:

„UKRAJINSKY PŘEHLED“
PRAHA I., Bartolomějská 14/IV. p. 85. Czechy.

Перед читанням книжки просимо виправити такі важніші друкарські похибки:

Стор.				надруковано	мае бути
39	рядок	згори	14	вон идо	вони до
43	„	згори	4	від вогонь	під вогонь
70	„	згори	8	ґравюви	ґравюри
80	„	здолу	4	Кіннотаь	Кіннота
80	„	здолу	10	з забезпеченнаям	з забезпеченням
95	„	згори	3	*випав рядок*:	дана пішло виконувати свій обовязок. Де той старенький свя-
97	„	здолу	4	перебувала*)	перебувала***)
97	„	здолу		*в третій примітці*	три зірочки
111	„	згори	6	Залізні	Залізній
112	„	здолу	2	*випав рядок*	„залізних“. Заміхів — це поле чести й слави 8 й 9 бриґад. Ра-
115	„	здолу	15	*в примітці*: троьх	трьох
116	„	згори	4	Чому не сталося	Чому це сталося
121	„	здолу	8	граматним	гарматним
122	„	згори	23	дерективи	директиви
124	„	згори	15	піднести	підвести
128	„	згори	23	колишньі	колишньої
128	„	здолу	5	українсько	української
128	„	здолу	1	човнахї	човнах
129	„	згори	1	до яко	до якої
130	„	здолу	2	М.Остроградського*)	М. Остроградського**)
130	„	здолу		*друга примітка*	дві зірочки.
140	„	згори	2	є панцирника	з панцирника
141	„	згори	20	москомською	московською
142	„	здолу	8	герматний	гарматний
143	„	здолу	25	булое	було
154	„	здолу	6	ніяки	ніякі
156	„	здолу	25	призвіщ	прізвищ
170	„	здолу	13	Чорне воре	Чорне море
193	„	здолу	13	на дрімали	не дрімали
200	„	здолу	19	Канівський та Курбський	Канівський
256	„	здолу	14	Вишивавий	Вишиваний

ВОЄННО-
ІСТОРИЧНЕ
Т-ВО